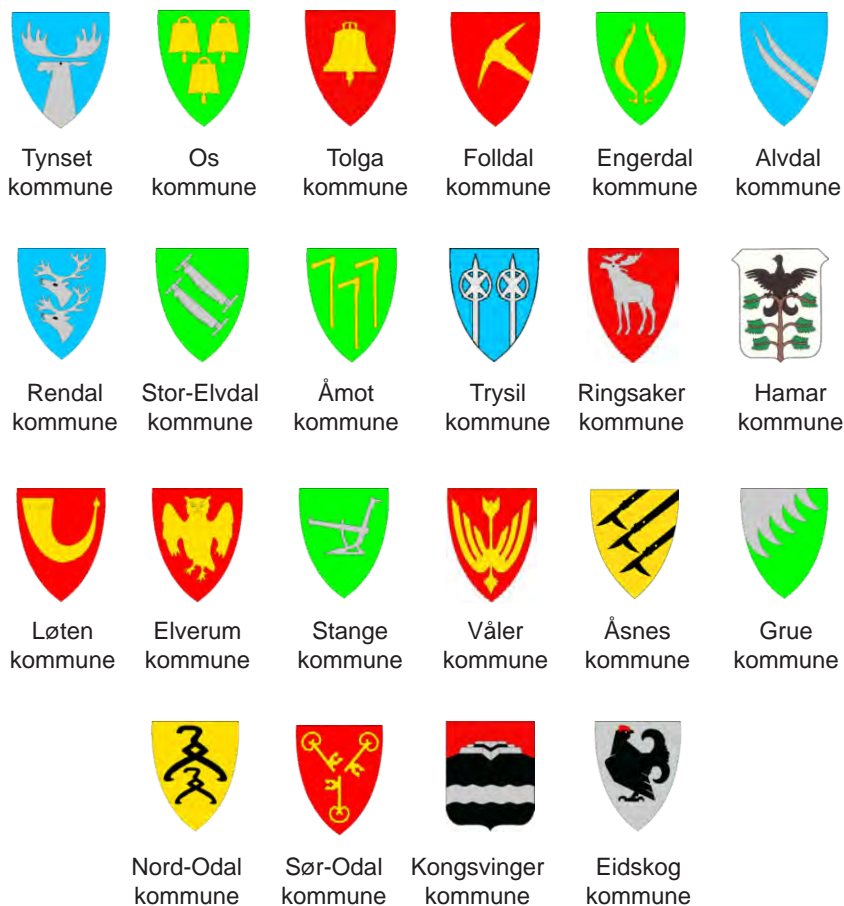

Kulturminner for Hedmarks framtid

Fylkesdelplan for vern og bruk av kulturminner og kulturmiljøer
gjeldende fra 2005

HEDMARK
FYLKESKOMMUNE

Versjon FEB09TL

Bilder: Alle på s. 5, nr. 3 på s.6, nr. 1 og 2 på s 7, og tilsv. motiv på kapitelforsidene: Foto: Glomdalsmuseet. Andre bilder der andre enn Hedmark fylkeskommune har opphavsrett har anmerking om dette. Bilder uten opphavsrettopplysninger: Hedmark fylkeskommune. Diktet «Brakka» av Hans Børli (s. 144) er gjengitt med tillatelse av rettighetshaver. Utforming: Tore Lahn, Hedmark fylkeskommune

Hedmark var det første fylket i landet som utarbeidet en fylkesdelplan for kulturvern. Den første planen fra 1999 omfattet både kulturvern og museer, og ble et viktig redskap i all forvaltning av vår arv fra fortida. Planarbeidet var et resultat av erkjennelsen av et behov for helhet og sammenheng i et samfunn som blir mer og mer komplisert. Vern og forvaltning av kulturminner og kulturmiljøer handler om å ta vare på ressurser som ikke er fornybare, og utgjør en viktig del av en helhetlig miljø- og ressursforvaltning.

Denne planen, som er gjort gjeldende fra 2005, var til høring i ni departementer før endelig godkjenning fra Miljøverndepartementet. Det sier litt om kulturminneforvaltningens tverrsektorielle betydning. Viktige kulturminner og kulturmiljøer er en umistelig del av våre omgivelser i dagliglivet, i ulike yrker og virksomheter, i barns oppvekst og i alderdommen.

I Hedmark har vi en betydelig kulturarv i form av fornminner, som er automatisk fredet, av fredete og verneverdige bygninger og anlegg, av kulturmiljøer og kulturlandskap. Vi har minner av nasjonal betydning, og mange av regional og lokal verdi. Svært mange av de objekter og miljøer som er omtalt i planen er foreslått fra de enkelte kommunene. Det finnes svært mye bevissthet og engasjement lokalt for å ta vare på og å skaffe kunnskaper om arven fra fortida. Som regional kulturvernmyndighet tilligger det fylkeskommunen ansvar for å initiere og støtte opp om dette arbeidet, og myndighet til å legge premisser og håndheve lover og forskrifter, blant annet etter delebert ansvar fra Riksantikvaren. Fylkesdelplanen «Kulturminner for Hedmarks framtid» er et viktig redskap i dette arbeidet.

Hedmark fylkeskommune skal være en viktig aktør i samfunnsutviklingen, og kulturminneforvaltningen skal være en aktiv del av dette arbeidet. Kulturminner og kulturmiljøer er en viktig ressurs i den regionale utviklingen. Bærekraftig bruk av kulturminnene kan være en vesentlig kilde til verdiskaping, både gjennom å berike våre omgivelser og våre liv, gjennom ulike former for næringsutvikling med utgangspunkt i kulturminnene, og gjennom ringvirkninger av disse.

Kulturminner er kilder til både opplevelse og kunnskap. Gjennom dem kan vi gjenvinne og sikre tapt kunnskap og forståelse, og finne svar på nye problemstillinger og utfordringer som vi i dagens samfunn står overfor. Fylkesdelplanens visjon er å gjøre Hedmarks fortid til en levende og meningsfylt del av framtida. Dette er viktig for Hedmarks identitet.

Vår fylkesplan har som hovedmål å fremme attraktive lokalsamfunn og nærmiljøer som skaper identitet, bo-, utdannings- og etableringslyst. Gjennomføring av Fylkesdelplanen «Kulturminner for Hedmarks framtid» er en viktig strategi for å følge opp det målet.

*Siv Tørudbakken
Fylkesrådsleder*

Hedmark
fylkeskommune

Kulturminner for Hedmarks framtid

Fylkesdelplan for vern og bruk av kulturminner og kulturmiljøer

Vedtatt av Fylkestinget 15.januar 2005

1 Innledning

Bakgrunn	10
Visjon og fundament	10
Organisering og mandat	11
Planprosessen	12
Grunntanker ved planen	12
Planens omfang og begrensninger	12
Bruk av planen	14
Planens verdigrunnlag	14

2 Mål og strategier, roller og ansvar

Mål og strategier	18
Roller og ansvar	19

3 Hedmarks kulturminner

Status	25
Utfordringer	29
Nasjonalt prioriterte kulturminner i sektorene	33
Prioriterte kulturminnetema i fylkesdelplanen	42
A. Hedmarks eldste historie	42
B. Bygningsarv og kulturmiljøer i jord- og skogbruk	42
C. Kulturlandskap	42
D. Teknisk-industrielle kulturminner	42
E. Byer og tettsteder	43
F. Møteplasser, institusjoner og samferdsel	43
G. Etnisk mangfold	43

Kulturminner
for Hedmarks
framtid

4 Utvalgte tema og verneområder

A. Hedmarks eldste historie 47

De eldste spor etter folk i Hedmark – Alvdal vestfjel	47
Fangstanlegg – Jehansdalen i Folldal	48
Helleristninger - Stein i Ringsaker	49
Jernvinne - Jernproduksjon i Gråfjell i Åmot	50
Bygdeborger/borganlegg - Stein i Ringsaker	51
Mjøskastellet i Ringsaker	52
Tidlig jordbruk - Grundsetmarka i Elverum	53
Gravhauger og gravfelt	53
Tidlige maktsentra	54
Hamarkaupangen	55

B. Bygningsarv og kulturmiljø i jord- og skogbruk 57

Helhetlige gårdsmiljø – Lilleidet i Os	57
Vestre Noer i Kongsvinger	58
Husmannsplasser og småbruk – Meiningen i Grue	59
Lillekroken i Folldal	60
Skogeiernes bygninger – Melgården i Åmot	61
Historiske hager – Hovelsrud i Ringsaker	61
Truede hustyper – kjoner, bygninger, kombinasjonshus	62
Kvebergjordet i Alvdal	64
Setermiljøer	66
Fiskevoller – Sølensjøen i Rendalen	67
Fløtningsminner – Kynndammen i Åsnes, Grønavassdraget	69
Skogshusvær - Frysjøberget i Grue	71

C. Kulturlandskap 72

D. Tekniske og industrielle kulturminner 73

Klebersteinsbrudd –Bubakk i Kvikne, Tynset	74
Kalkbrudd, ovner og kalkbrennerier - kalkovnene i Bergvika	75
Brennerier – Atlungstad i Stange	76
Møller og kverner – Klæpa bruk i Løten, Haugsmølla i Hof	78
Setermeierier – Rausjødalen i Tolga	80
Gårdsteglverk – Spigset i Sør-Odal	81
Bergverk - Kvikne i Tynset, Folldal Verdenskulturminnet Røros	82

E. Byer og tettsteder 85

Øvrebyen med Festningen i Kongsvinger	85
Hamars byplan	87
Elverums etterkrigsbebyggelse	88
Tolga tettsted	90

F. Møteplasser, institusjoner og samferdsel 92

Kaféer og restauranter – Glopheim kafé i Stor-Elvdal	93
Danserrestauranten på Glomdalsmuseet	94
Forsamlingshus	95
Helsebygg – Gjøsøgården i Kongsvinger	96
Skoler - Holøyen skole i Tolga	97

Sundstuer – sundstua på Rasta i Stor-Elvdal	98
Kirkestaller – kirkestallene ved Stor-Elvdal hovedkirke	99
Bensinstasjoner – bensinstasjonen på Grimsbu i Folldal	99
Veier og bruer – Grimsa bru i Folldal	100
Militærhistoriske steder	102

G. Etnisk mangfold	104
Samiske kulturmiljøer – Syløyen i Engerdal	104
Skogfinske kulturmiljøer – Abborhøgda i Kongsvinger	105
Taternes kulturmiljøer - Millas hus i Våler	107

5 Virkemidler for kulturvern

A. Juridiske virkemidler	110
Lover	111
Forskrifter	111

B. Politiske virkemidler	111
Rikspolitiske retningslinjer, stortingsmeldinger, utredninger, veiledere	111
Internasjonale avtaler og konvensjoner	112
Plansystemet	113

C. Økonomiske virkemidler	114
----------------------------------	------------

D. Holdningskapende virkemidler	114
--	------------

6. Retningslinjer og lovverk

Grunnlag og formål	117
---------------------------	------------

Retningslinjer for forvaltning	118
Generelt	119
Arealplaner	120
Konsekvensutredninger	122
Automatisk fredete kulturminner	122
Nyere tids kulturminner	123
Krav til søknader	124
Dispensasjon	125
Kulturmiljøer, kulturlandskap og kulturminners omgivelser	127

7. Handlingsplan

Handlingsprogram	129
Innledning	131
A. Hedmarks eldste historie	132
B. Bygningsarv og kulturmiljø i jord- og skogbruk	133
C. Kulturlandskap	134
D. Teknisk-industrielle kulturminner	134
E. Byer og tettsteder	135
F. Møteplasser, institusjoner og samferdsel	135
G. Etnisk mangfold	135
H. Kompetanse og samhandling	136

Kulturminner
for Hedmarks
framtid

Vedlegg: se www.hedmark.org/kulturminner/kulturvernplanen

- Vedlegg 1: Planens verdigrunnlag**
- Vedlegg 2: Generelle verneverdikriterier**
- Vedlegg 3: Internasjonale avtaler og forpliktelser**
- Vedlegg 4: Lover og forskrifter**
- Vedlegg 5: Rikspolitiske retningslinjer (RPR)**
- Vedlegg 6: Stortingsmeldinger og offentlige utredninger (NOU'er)**
- Vedlegg 7: Rundskriv, håndbøker og veiledere**
- Vedlegg 8: Regionale planer og utviklingsprogram**
- Vedlegg 9: Viktige rapporter og publikasjoner i Hedmark**
- Vedlegg 10: Nasjonale verneplaner og listeføringer**
- Vedlegg 11: Fredningslista for Hedmark**
- Vedlegg 12: Liste over saker som skal oversendes fylkeskommunen til behandling**
- Vedlegg 13: Registreringsmetoder for automatisk fredete kulturminner**
- Vedlegg 14: Tiltak etter Kulturminnelovens §§ 8, første ledd og 8, fjerde ledd**
- Vedlegg 15: Sjekkliste for innsending av saker vedrørende riving, endring, istandsetting, mm.**
- Vedlegg 16: Krav til dokumentasjon i rivings- og endringssaker**
- Vedlegg 17: Oversikt over Riksantikvarens informasjonsblader**
- Vedlegg 18: Tilskuddsordninger**
- Vedlegg 19: Kommunene – hovedaktører i vern og forvaltning av kulturminner (Riksantikvarens faktaark)**
- Vedlegg 20: Kommunevise innspill til kulturminner og kulturmiljøer i planprosessen**

1. Innledning

1 Innledning

Hedmark har mange sentrale kulturminner.

Fremst står middelalderkaupangen med Domkirkeodden i Hamar og festningen med Øvrebyen i Kongsvinger. Andre viktige kulturmiljøer og kulturminner er for eksempel gravfeltet i By i Løten, store, sammenhengende fangstanlegg i Nord-Østerdalen, Finnskogen, spor etter fløtning, Klevfos Industrimuseum, kulturmiljøet i Vingelen i Tolga, Folldal gruver, og fiskevollene langs Sølen og Istern.

Kulturvernplanen skal gjenspeile dette mangfoldet og særpreget ved våre kulturminner, og bidra til å gi identitet og grunnlag for verdiskapning.

Bakgrunn

Visjon og fundament

Fundamentet for denne fylkesdelplanen er ønsket om å ta vare på Hedmarks fortid for framtida. Utfordringen ligger i skjæringspunktet mellom vern og utvikling. Hvordan sikrer vi kulturminner, kulturlandskap og kulturmiljø? Hvordan skaper vi større forståelse for kulturarvens verdi? Hvordan gir vi gamle bygningsmiljø en naturlig plass i et lokalsamfunn i utvikling? Hvordan får vi kunnskap om kulturminner vi ikke vet noe om?

Hedmark fylkeskommunes visjon for kulturminnevernet er

***å gjøre Hedmarks fortid
til en levende og meningsfylt del
av framtida***

Fylkesdelplan for kulturvern 1999-2002 ble i 1998 vedtatt som et redskap for kulturminnepolitikken i Hedmark. Gjennom Stortingsmelding nr. 58 (1996-97) Miljøpolitikk for en bærekraftig utvikling hadde Stortinget vedtatt at det skulle utarbeides fylkesvise verneplaner for kulturminner og kulturmiljøer for å sikre et mer helhetlig grep om bevaring av kulturminner. Fylkeskommunen fikk så tilbud fra Riksantikvaren om å være prøvefylke for dette arbeidet. Fylkeskommunen så positivt på utfordringen. Fylkesdelplan for kulturvern 1999-2002 skulle ligge til grunn for den nye planen, med en videreføring av hovedmålene i denne. I stedet for en ren verneplan, skulle det bli en fylkesdelplan for vern og utvikling knyttet til kulturminner og kulturmiljøer.

Kongsvinger festning

Gravberget Kirke, Våler

Hamar domkirkeruin

Organisering og mandat

Arbeidet ble organisert med en styringsgruppe, en prosjektgruppe, og en intern arbeidsgruppe.

I tillegg har mange andre aktører vært med i prosessen.

Organisering av arbeidet med «Kulturminner for Hedmarks framtid»

Fylkestinget

Fylkesutvalget / fylkesrådet

Styringsgruppe:

Leder: Kjell Erik Solbakken (HFK/Samferdsel, miljø og plan)

Medlemmer: Lise Asphaug (Miljøverndepartementet)

Unni Grønn (Riksantikvaren)

Geir Paulsrud (KS)

Hans Christian Gjerlaug (FM/Miljøvern avdelingen)

Jan Hoff Jørgensen (Musea i Hedmark)

Elisabeth Seip (HFK/ Samferdsel, miljø og plan)

Prosjektgruppe:

Kristin Ødegård Bryn, FM (landbruk)

Tove Krattebøl, HFK (plan)

Turid Lie, HFK (næring)

Gunhild Tomter, HFK (kultur)

Elisabeth Seip, HFK (kulturvern)

Kari Nilssen, HFK (prosjektleder)

Intern arbeidsgruppe:

Kari Nilssen

Birgit Tansøy

Kjetil Skare

Lilly Sævik

Jørgen Motzfeldt

Hans Johnsson

Øystein Lia

Elisabeth Seip

Arnfinn Engen (engasjement)

Jorunn Elise Gunnestad

FM = Fylkesmannen

HFK = Hedmark
Fylkeskommune

KS = Kommunenes
Sentralforbund

Referansearenaer:

- Møter i alle kommuner
- Seminar og møter med museene
- Kulturlandskapsgruppa
- Diverse andre

Kulturminner
for Hedmarks
framtid

1 Innledning

I mandatet for planprosessen ble det lagt føringer om at

- planen skal være helhetlig og legge vekt på kulturmiljøbegrepet
- planen skal være politisk forankret
- planen skal inneholde et Lokal Agenda 21-perspektiv som bidrar til lokalt samarbeid om miljøoppgaver
- planen skal stimulere til økt bruk av plan- og bygningsloven for å sikre kulturminner og kulturmiljøer.

Planprosessen

Utvalget av kulturminner og kulturmiljøer, og verneoppgaver knyttet til disse, er basert på eksisterende registreringer og dialog med kommunene, fylkesmannen og museene. Det er foretatt en gjennomgang av de fredete bygningenes bevaringsstatus og behov for tiltak. Dessuten har det parallelt blitt utført flere tiltak og prosjekter med klar relevans til planarbeidet, for å vinne ny kunnskap og bedre oversikt på enkelte områder.

I planprosessen fastsatte styringsgruppa forslag til mål og verdi grunnlag for kulturminnevern i Hedmark. Det ble gjennomført møter i alle kommuner, der kommunene kom med sine forslag og eventuelle prioriteringer til planen. Resultatet fra disse møtene ble drøftet i museums-regionene og blant fylkeskommunens fagansatte. Et seminar diskuterte prioriteringer for fylket, og deretter ble det utarbeidet et høringsutkast over prioriterte tema og kulturminneobjekter. Det er utarbeidet retningslinjer for forvaltning og forslag til handlingsprogram for de nærmeste årene. Det har vært gjennomført orienteringer og drøftinger med flere instanser på fylkes- og regionalt nivå. Fylkestinget har vedtatt mål og strategi, er blitt jevnlig orientert, og har vedtatt planen. Mål og strategier fra planen er videreført i Regionalt utviklingsprogram (RUP).

Grunntanker ved planen

Planens omfang og begrensninger

Planen trekker opp mål og strategier for arbeidet med kulturminnevernet i Hedmark, gir en oversikt over prioriterte tema, viser til status og utfordringer i arbeidet, lister opp virkemidler, gir retningslinjer for forvaltningen av kulturminner i Hedmark, og viser et handlingsprogram for arbeidet. Planen har ikke til hensikt å gi en fullstendig oversikt over verdifulle kulturminner i Hedmark, men framhever en del viktige kategorier og innsatsfelt. Det er også foretatt en avgrensning blant annet på grunnlag av forvaltningsansvar og faglig tilknytning.

Forholdet til sektorplaner og listeføringer

En del typer kulturminner og kulturmiljøer er behandlet i nasjonale sektorplaner og listeføringer. Da det allerede er foretatt vurderinger, prioriteringer, ansvarsfordeling og valg av vernetiltak i forbindelse med disse, behandles ikke slike temaer spesielt i denne planen. De er derfor omtalt mer generelt og kortfattet enn de øvrige kategoriene. Oversikt over kulturminner og kulturmiljøer i Hedmark som omfattes av nasjonale sektorplaner og listeføringer ligger som vedlegg. Unntaket er landsverneplaner der regionale og lokale myndigheter har et særskilt ansvar for kulturminner og kulturmiljøer mht veiledning og økonomi. Det gjelder Riksantikvarens plan for tekniske og industrielle kulturminner, der det er to områder i Hedmark som er prioritert. Folladal gruver er et viktig satsingsområde også i de kommende år for kulturminnevernet. Kulturmiljøet Klevfos er også viktig, selv om det ikke trekkes fram spesielt i denne planen. Årsaken til dette er at Klevfos både får faste driftstilskudd og har en prioritert plan som legges til grunn for søknader om støtte til årlig vedlikehold.

Vernebygget over domkirkeruinen på Hamar
Arkitekter: Lund og Slaatto

Andre felt der det allerede finnes vedtatte planer, er også nedtonet her. Det gjelder spesielt vassdrag og fløtningsinnretninger, der både fylkesdelplan for Glomma og fylkesdelplan for Femund-Trysil ligger til grunn, samt den vedtatte handlingsplan for fløtningsinnretninger som finnes for alle kommunene i fylket.

Administrativt fredete bygninger blir heller ikke spesielt omtalt i planen. Dette er bygninger i statens eie, som blir ivaretatt gjennom egne prosjekter og planer.

Fredningslista

Fredningslista for Hedmark er svært lite representativ når det gjelder bredden i type miljøer og objekter som er fredet. Denne planen legger ikke fram konkrete forslag til fredninger, men framhever en rekke kulturminner i fredningsklasse og gir en oversikt over de som bør vurderes for fredning. Et systematisk utvalg vil kreve ytterligere registreringer og dokumentasjon. Derfor blir arbeidet med å få fredningslista mer representativ foreslått som eget punkt i handlingsprogrammet.

Forholdet til andre ansvarsområder og institusjoner innen kulturvernet

Ansvar og myndigheten til det offentlige kulturminnevernet er avgrenset først og fremst til forvaltning av fysiske kulturminner og kulturmiljøer i landskapet som en del av areal- og miljøforvaltningen. Derfor er ikke det immaterielle kulturvernet definert som en del av mandatet for denne fylkesdelplanen. Løse gjenstander og den kulturhistorien de representerer, er heller ikke behandlet som eget tema i planen. Disse områdene innenfor kulturvernet hører mer naturlig inn under ansvarsfeltet til museene og arkivene. Tilflyttede bygninger på museer og bygninger i museers eie, omfattes i utgangspunktet heller ikke av planen. Unntaket er fredete bygninger i museers eie som står på sin opprinnelige plass.

Immaterielle kulturminner, håndverks- og husflidstradisjoner, og lignende, omfattes for øvrig av planen i den grad det har relevans for arbeidsoppgavene til det offentlige kulturminnevernet. For eksempel er ivaretagelsen av samiske kulturminner og - landskap avhengig av kjennskap om sagn, myter osv som er forbundet med landskapet. Videre er det knyttet mye kunnskap til både immaterielle kulturminner og gjenstandskulturen som er vesentlig for ivaretagelsen av faste kulturminner og kulturmiljøer. Arkiver, museer og andre "kunnskapsbanker" på dette området er derfor svært viktige samarbeidspartnere for det offentlige kulturminnevernet. Videre betraktes arkivutvikling som en integrert og nødvendig del av arbeidet med å ivareta kunnskapen om kulturminner og kulturmiljøer.

Vernebygg over husmannsstue: «Ole Kunst-museet», installasjon av Peter Johansson (Kunstnerprosjektet «Hem-art» i kulturminneåret 1997).

1 Innledning

Bruk av planen

Planen skal styre både kommunenes, fylkeskommunens og statens virksomhet som berører kulturminner i fylket. Planen blir en rettesnor for planbehandling, byggesaksbehandling, satsinger og tiltak innen kulturminnevern i Hedmark de nærmeste årene.

Kapittel 6 gir anvisninger om bruk av lovverket og en del retningslinjer som er spesielt tilpasset Hedmark fylke. Retningslinjene skal være et hjelpemiddel for kommunene og andre til å vurdere kulturminnesaker og gjøre det enklere å se kulturminneloven og plan- og bygningsloven som to samvirkende lover. Planen har hjemmel i plan- og bygningsloven. Konflikt med planen kan gi grunnlag for innsigelse i saker etter loven. Handlingsplanen gjelder for 4 år om gangen. Hovedrevisjon av hele planen vil være aktuelt når det melder seg behov, og på grunnlag av tilbakemeldinger om måloppnåelse.

Gjennomføring av planen er avhengig av årlige prioriteringer av midler til kulturminnetiltak, både i fylkeskommunen, kommunene og hos andre som gir tilskudd til kulturvern, som statlige etater og næringslivet, Norsk Kulturråd, ABM-utvikling og andre aktuelle samarbeidspartnere. En konkretisering av tiltakene i handlingsprogrammet må foregå gjennom videre planlegging, gjerne med spesifikke prosjektplaner på de enkelte områdene.

Kilenga, Åsnes kommune

Kirkeruinen på Rokoberget, Løten

Stabbur på Dæli gård, Ringsaker

Planens verdigrunnlag

Planen skal bidra til at verdifulle kulturminner, kulturmiljø og kulturlandskap tas vare på. Mangfold er en vesentlig verdi som ligger til grunn for ambisjonene og målene for denne satsingen innenfor kulturminnevernet i Hedmark. Planen skal bidra til at mangfoldet av kulturminner og kulturmiljøer i fylket vårt sikres gjennom innsats på flere nivåer og en bevissthet omkring kulturminnernes mange verdiaspekter.

Viktige verdier ved kulturminnene

Kulturminnene er kilder til kunnskap og rike opplevelser. De inspirerer til undring og ettertanke, og bidrar til økt forståelse. Muligheten til å oppleve for eksempel gamle hus og anlegg som del av våre daglige omgivelser gjør det lettere å lære om historien. Slik kan kulturminner gi et inntrykk av hvordan samfunnet var før, og hvordan folk levde tidligere. Noen former for kunnskap kan dessuten ikke videreformidles uten håndfaste eksempler. Blant annet er kulturminner et viktig grunnlag for å ivareta gamle håndverksteknikker og materialkunnskap. Som spor etter menneskers liv og virke fra forskjellige tider, kan kulturminnene være redskap til å oppnå forståelse av egen kultur og bakgrunn. Samtidig kan de bidra til kunnskap om andre kulturer. Kulturminnevernet skal ivareta mangfoldet av kulturminner knyttet til det befolkningsmessige mangfoldet som er skapt både av vår flerkulturelle historie og av den moderne migrasjonen.

Som kilder til kunnskap om egen og andre menneskers bakgrunn, er kulturminnene et viktig grunnlag for tilhørighet i lokalsamfunnet. Kulturminner er ressurser for stedsutvikling, både som ledd i å skape inkluderende lokalsamfunn med gode trivselsmuligheter, i den fysiske utformingen av omgivelsene og i næringsutvikling. Kulturminnene er viktige premisser i planleggingen av den fysiske stedsutviklingen, fordi de er kilder til stedets historie, og bidrar til å gi lokalsamfunnene en synlig identitet. Videre bidrar de til å gjøre steder attraktive for både besøkende og lokalbefolkningen. På grunn av dette kan de være verdifulle i markedsføring og merkevarebygging. Kulturmin-

ner bringer ofte store inntekter til omkringliggende næringsliv som handel, hotell- og restaurantnæring. Det kan også utvikles næringsvirksomhet i tilknytning til selve kulturminnene, under forutsetning av at aktiviteten ikke fører til forbruk av eller skade på verdiene. Disse effektene av kulturminnevern er i liten grad synliggjort i økonomiplaner og budsjetter, men kulturminnene er like fullt en ressurs som vi alle har nytte av. Derfor er det viktig å skape bevissthet om kulturminnene og de verdiene de representerer.

Verdier på ulike nivåer

Kulturminner har betydning av forskjellig omfang. Noen er viktige først og fremst for lokalsamfunnet. Andre har betydning for et større område eller region, og har dermed regional verdi. I tillegg til de lokale og regionale, finnes også nasjonale verdier, dvs. kulturminner som har betydning for de fleste i nasjonen og som er med på å bygge nasjonal identitet.

Et representativt utvalg av alle kulturminner av lokal, regional og nasjonal betydning kan og bør vernes gjennom Plan- og bygningsloven (plbl). Kulturminner av nasjonal verdi kan i tillegg fredes gjennom Kulturminneloven (klml).

Det er først og fremst viktig å synliggjøre kulturminnene og verdiene som ligger i dem, på et lokalt nivå. Kulturminner kan alltid sies å ha lokal verdi siden de befinner seg i et lokalmiljø, og vil kunne beskyttes gjennom plbl uavhengig av regional og nasjonal verdi.

Et kulturminne trenger ikke nødvendigvis være verken fredet eller ha annet formelt vern selv om det har verdi. Det kan likevel ha verneverdi og være en viktig ressurs i den videre utviklingen. Denne ressursen bør synliggjøres overfor eiere og beslutningstagere slik at beslutningen kan tas på et kvalifisert grunnlag. Derfor er det også viktig å lage lokale oversikter og utvalg i tillegg til planene som utarbeides på nasjonalt og regionalt nivå, for å synliggjøre de kulturminneverdiene som finnes i de enkelte kommunene.

Fylkesdelplanen som et felles redskap og verdigrunnlag

Fylkesdelplanen gir et verdigrunnlag for kulturminnevern som er felles for kommunene, fylkeskommunen, Staten og andre som har et ansvar for kulturminner i Hedmark. Den tar for seg kulturminner som er spesielle for Hedmark, og som representerer regionale og nasjonale verdier. Kulturminner av felles betydning må ha et kommuneovergripende vern. Fylkesdelplaner er derfor nødvendige redskap for vern av regionale kulturminner. Disse blir igjen retningsgivende for kommunene, som kan verne kulturminnene gjennom plbl.

Fylkesdelplanen skal også være til hjelp for ivaretagelse av kulturminner på lokalt nivå, både for kommunene, eiere og andre aktører innenfor stedsutvikling. For øvrig kan den ikke betraktes som et uttømmende redskap for lokalt kulturminnearbeid. Derimot kan den brukes som en inspirasjon og grunnlag for lokale utvalg av kulturminner og prioritering av verneinnsats.

Kulturminnernes mange verdier, som grunnlag for

- **kunnskap og opplevelse**
- **fysisk stedsutvikling**
- **miljøvennlig ressursbruk**
- **næringsutvikling**
- **bevissthet omkring egen og andres kulturelle bakgrunn**

Nasjonale mål for bevaring av kulturminner og kulturmiljøer

Strategisk mål:
«Mangfoldet av kulturminner og kulturmiljø skal forvaltes og ivaretas som bruksressurser, og som grunnlag for opplevelse og videreutvikling av fysiske omgivelser. Kulturminner av nasjonal verdi skal bevares som kunnskapskilder og som grunnlag for opplevelser for dagens og framtidens mennesker.»

(Stortingsmelding nr. 24 (2000-2001)
Regjeringens miljøvernpolitikk og rikets miljøtilstand)

Nedre Berget, Gravberget i Våler

2.

Mål, strategier, roller og ansvar

2 Mål, strategier, roller og ansvar

Hensikten med planen er å sette fokus på kulturminneverdiene i samfunnet og å skape et styringsredskap for prioritering og håndtering av disse verdiene. Bak retningslinjene ligger planens målsetting om bedre å ta vare på den bredde og det mangfold av kulturminner som er spesielt for Hedmark. For å nå målene pekes det på de viktigste strategiene som det bør satses på framover. Det er en forutsetning at partnerskapstenkning blir en integrert del av alle typer samarbeidsprosesser.

Mål og strategier

Mål

Målene for kulturminnevernet i Hedmark er å

- A. sikre mangfoldet og særpreget i Hedmarks kulturminner og kulturmiljøer som del av en helhetlig miljø- og arealforvaltning.
- B. sikre et utvalg kulturminner og kulturmiljøer av nasjonal verdi og et representativt utvalg av regiontypiske kulturminner og kulturmiljøer i Hedmark.
- C. styrke sosial og kulturell tilhørighet og lokal utvikling ved tilrettelegging og bruk av kulturminner og kulturmiljøer.
- D. legge grunnlag for vern og utvikling av Hedmarks kulturminner og kulturmiljøer gjennom brede samarbeidsprosesser og aktiv bruk av planen.

Strategier

Strategiene for arbeidet med kulturminnevern i Hedmark er å

- øke satsingen på dokumentasjon, registreringer, forskning, informasjon, tilrettelegging og formidling.
- utarbeide verne- og utviklingsplaner på kommune- og fylkesplannivå som sikrer kulturminnenes plass i en helhetlig miljø- og arealforvaltning.
- foreslå samt gjennomføre nye frednings- og verneprosesser.
- anvende plan- og bygningsloven aktivt i plan- og byggesaksbehandlingen for å sikre lokale og regionale kulturmiljøer og kulturminner for ettertiden.
- gjennomføre brede planprosesser som sikrer kulturminneverdiene og som engasjerer til en større lokal satsing på kulturminner og kulturmiljøer.
- tilrettelegge, kvalitetssikre og oppdatere kulturminneregistrene og gjøre dem mer brukervennlige.
- sikre at kulturminner får en sentral rolle i stedsutviklingsprosjekter og i lokal planlegging.

Geithus, Simenstadgrenda i Ringsaker

- stimulere skoleklasser, museer, historielag, grunneiere m.fl. til aktiv innsats for å ta vare på og bruke kulturminner og kulturmiljøer.
- styrke og utvikle det tverrsektorielle samarbeidet om kulturminnevern.
- bidra til å styrke kommunenes og fylkeskommunens rolle som utviklingsaktør på kulturminneområdet.
- styrke museenes rolle og posisjon som kunnskapsinstitusjoner og som formidlere.

Roller og ansvar

Fylkeskommunen

Fylkeskommunene er regionale myndigheter innenfor kulturminnevernet. I Hedmark ligger det faglige ansvaret i kompetanseenheten Samferdsel, miljø og plan (SMP). Fylkeskommunens ansvar er å ivareta både regionale og nasjonale kulturminneinteresser.

Fylkeskommunen skal sørge for at det tas hensyn til kulturminner og kulturmiljøer i arealplanleggingen og i andre relevante planer og utviklingsprosesser.

Som regional kulturminnemyndighet har fylkeskommunen fått delegert oppgaver etter kulturminneloven (klml) og et eget sektoransvar i forhold til plan- og bygningsloven (plbl).

Opgavene handler i hovedsak om at fylkeskommunen har et forvaltnings-ansvar for automatisk fredete kulturminner, er dispensasjonsmyndighet for en stor del av de fredete kulturminnene fra nyere tid, kan vedta midlertidig fredning, og mottar søknader og henvendelser som gjelder kulturminner som omfattes av loven. Videre har fylkeskommunen en egen innsigelsesmyndighet i plansaker etter plbl (MD rundskriv T-5/95). Innsigelsesinstituttet er et virkemiddel for oppfølging av nasjonal og regional politikk. Innsigelse kan fremmes til kommuneplanens arealdel, reguleringsplan og bebyggelsesplan (plbl §§ 20-5, 27-2 og 28-2). Fylkeskommunen har også en rolle i forhold til konsekvens-utredninger, både som høringsinstans og i forbindelse med å vurdere om et tiltak skal konsekvensutredes.

Hovedoppgaver for fylkeskommunen er å behandle plan- og byggesaker, tilskuddssaker, veilede, og ikke minst utøve en regional kulturminnepolitikk. Spesielt viktig er det å synliggjøre kulturminner og - miljøer som viktige regionale utviklingsfaktorer. Kulturminnevernets bidrag til regional utvikling ligger i muligheten til å få til samarbeid, samhandling og samordning av ressurser gjennom gode prosesser. Oversikt over saker som skal sendes fylkeskommunen, og arbeidsoppgaver for den regionale kulturminneforvaltningen i Hedmark, finnes vedlagt.

Sametinget

Sametinget er pålagt de samme oppgaver og ansvar for samiske kulturminner som fylkeskommunen har for det øvrige kulturminnevernet. Det er miljø- og kulturvern avdelingen i sametinget som har det administrative fagansvaret. I Hedmark har vi et løpende samarbeid med sametingets distriktskontor på Snåsa.

Stabburet på Erlien, Tolga

Kulturminner
for Hedmarks
framtid

2 Mål, strategier, roller og ansvar

Kommunene

Kommunene er hovedaktør i vern og forvaltning av kulturminnene, selv om de ennå ikke har egne forvaltningsoppgaver etter kulturminneloven. Gjennom sine oppgaver etter plan- og bygningsloven har kommunen et hovedansvar for forvaltningen av det fysiske miljøet. Kulturlandskap og kulturmiljøer er viktige både som elementer i de fysiske omgivelsene og som premisser for den videre utforming av fysiske omgivelser i kommunene. Som ansvarlig for planlegging, stedsutvikling, byggesaker, miljø, kultur og landbruk, har kommunene et stort ansvar og en viktig rolle i forvaltning av kulturminner og kulturmiljøer. I tillegg har kommunene også en viktig rolle i finansiering og gjennomføring av tiltak.

Vedlagt finnes retningslinjer for håndtering av saker som berører kulturminner i kommunene.

Riksantikvaren

Riksantikvaren (RA) er direktorat for kulturminneforvaltning, og står for iverksettingen av statens kulturminnepolitikk. Direktoratet har et overordnet faglig ansvar og oppfølgingsansvar overfor regional kulturminneforvaltning, og skal legge til rette for at kulturminneinteresser blir ivaretatt i kommuner og fylker. Hvis nasjonale interesser er truet, har Riksantikvaren et ansvar for å gripe inn uavhengig av regionale eller lokale forvaltningsorganer. Ansvaret for forvaltning av bygrunn og bygninger fra middelalderen, kirker, statens kulturminner og fartøyer, ligger hos Riksantikvaren, og er ikke delegert til fylkeskommunene. Riksantikvaren er både fredningsinstans og klageorgan.

Miljøverndepartementet

Miljøverndepartementet utformer den nasjonale kulturminnepolitikken, og er øverste ansvarlig myndighet for arealdisponering. Departementet treffer endelig avgjørelse i plansaker der det er innsigelse. For å styrke kulturminnevernet ble det i 2001 opprettet en egen kulturminneavdeling i Miljøverndepartementet.

Det sektorvise miljøansvaret

Prinsippet om at alle sektorer har et selvstendig ansvar for å ta miljøhensyn på sitt område, står sentralt i miljøvernpolitikken. Handlingsplanene er verktøy for å tydeliggjøre og konkretisere sektorenes ansvar. Departementene har i årene 1998 – 2002 utarbeidet handlingsplaner for sine ansvarsområder. I tillegg til dette har en rekke sektorer, som f.eks Vegvesenet, NVE, Forsvaret, Telenor og Jernbaneverket, utarbeidet egne verneplaner. Viktige tema for miljøhandlingsplanene er ivaretagelse av sektorens «egne» kulturminner og miljømål, oppbygging av sektorens kulturminne-kompetanse og utvikling av rutinemessig kontakt med kulturminneforvaltningen. Det skal etter hvert utvikles rapportering for sektorenes miljøresultater, og utvikles programmer for miljøoppfølging og miljøovervåkning. Det forventes at kommuner og fylkeskommunen legger disse planene til grunn for sin forvaltning. En oversikt over nasjonale verneplaner og listeføringer med utdrag av kulturminner i Hedmark finnes i vedlegg.

Rutebåten «Femund II»

Fangstgrop ved Grimsdalen, Follidal.

De arkeologiske landsdelsmuseene

og sjøfartsmuseene

Hedmark forholder seg til Kulturhistorisk museum (tidligere Universitetets Kulturhistoriske museer/Oldsaksamlingen) og Norsk Sjøfartsmuseum i Oslo i en rekke saker. Kulturhistorisk museum gir vurderinger og tilrådninger til Riksantikvaren i dispensasjonssaker etter klml, i tillegg til at de administrerer utgravninger og undersøkelser av automatisk fredete kulturminner. Sjøfartsmuseet har ansvar for kulturminner på havbunnen, og utfører registreringer under vann bl.a. i forbindelse med reguleringsplaner og tiltak.

Museene i Hedmark

Museene er viktige kunnskapsbanker. Blant annet er de sentrale i å ivareta kunnskap om tradisjonelle håndverksteknikker og redskapsbruk, som er svært viktig i kulturminnevernet generelt. Museene driver i første rekke med innsamling, bevaring, dokumentasjon og formidling, men de bemannede museene bidrar også med kunnskap og rådgiving til kommunens og fylkeskommunens saksbehandling og planarbeid. De viktigste museene i Hedmark i denne sammenheng er Hedmarksmuseet, Glomdalsmuseet, Nordøsterdalmuseet, Museumssenteret i Trysil – Engerdal, Gruetunet museum og Museene i Solør-Odal. De nasjonale museene i Hedmark er i mindre grad involvert i løpende saker i regionene, men er viktige kunnskapsbanker og formidlingsinstitusjoner. Norsk Skogmuseum og Jernbanemuseet er de største nasjonale museene i Hedmark.

De frivillige organisasjonene

Det eksisterer et stort antall foreninger som har kulturvern på dagsorden. Disse kan f.eks. være historielagene, husflidslagene, fortidsminneforeningen, bondekvinne- og bygdekvinnelagene, grunneierforeningene, utmarkslag og jeger- og fiskerforeninger, slektshistorielagene, hagelagene og Natur og ungdom.

Det frivillige organisasjonsliv og grunneierne er kulturminnevernets basisressurser. Det gjennomføres mange lokale bevaringstiltak og kulturminneprosjekter i regi av lag og foreninger, og mange kulturminner og -miljøer er avhengige av den frivillige innsatsen. Interesseorganisasjoner kan selv fremme planforslag og påklage reguleringsvedtak eller vedtak i byggesaker.

Grunneierne

Grunneierne er de primære aktørene i kulturminnevernet. Som eiere kan de bidra til at samfunnet får umiddelbar glede av kulturminnene gjennom jevnlig vedlikehold, god tilgjengelighet m.m.. En del kulturminner er ressurskrevende å ta vare på. I mange situasjoner er det derfor ikke mangel på bevissthet om kulturminnets verdi som avgjør om bevaring er mulig eller ikke, men tilgangen til ressurser. Likevel er grunneieren den mest grunnleggende faktoren for suksess i vern av kulturminnet, med sitt engasjement og initiativ.

Hvem har ansvaret for kulturminnene og kulturmiljøene?

Følgende ansvarsdeling legges til grunn for politikken:

- Hovedansvaret for å ta vare på fredete eller verneverdige kulturminner og kulturmiljøer ligger hos eierne.
- Offentlige virkemidler skal bidra til at eierne er i stand til å ta ansvaret for kulturminneverdiene som ligger på eiendommene deres. Virkemidlene skal også bidra til at de som har rettigheter til kulturminner og kulturmiljøer, både kan ta ansvar for og oppleve tilhørighet til dem. Slike virkemidler finnes på både sentralt, regionalt og lokalt nivå.

En effektiv, bærekraftig og helhetlig kulturminneforvaltning krever engasjement og samarbeid mellom myndighetene, museene, de frivillige organisasjonene og de private eierne.

(Fra Stortingsmelding nr. 16 (2004-2005) *Leve med kulturminner*)

Tangen Brenneri, Stange

Kulturminner
for Hedmarks
framtid

3. Hedmarks kulturminner

3 Hedmarks kulturminner

Lilleeidet i Os

Mange kulturhistoriske utviklingstrekk særpreger Hedmark. Fylket har store utmarksområder med fangstanlegg og rike funn etter jernframstilling. Gamle maktsentra som Åker og Hamarkaupangen, festningsverk og bygdeboger er kulturminner og miljøer som er viktige deler av vår lange historie. Hedmark har spor etter urfolk og kulturminner knyttet til et etnisk mangfold som er viktige deler av både fylkets og landets kulturarv. Et variert naturgrunnlag har gitt et stort mangfold i ressursutnyttning og livnæring. Hedmark har flere kulturmiljøer som gjenspeiler dette, eksempelvis gardsmiljøer, fiskevoller, seterdaler og industrimiljøer. Mangfoldet i kulturhistorien gjenspeiler seg også i en rik og variert byggeskikk.

Kunnskapen om kulturminner i Hedmark er økende, men det er fortsatt svært mye vi ikke kjenner til eller har tilstrekkelig kunnskap om. For eksempel har registreringer og utgravninger i forbindelse med Forsvarets etablering i Åmot synliggjort helt nye kulturminnetyper og gitt oss helt ny kunnskap om hvordan folk levde i forhistorisk tid. Mht det etniske mangfoldet, har det i de senere årene vært et sterkere fokus på å ivareta et representativt utvalg av kulturminner og -miljøer, men det gjenstår mye i forhold til å vinne kunnskap og å gjennomføre gode bevaringstiltak. Når det gjelder byggeskikk og spesielle bygningstradisjoner har vi mye utforsket i Hedmark. Det er et stort behov for å få stimulert til mer forskning og få fram mer anvendelig kunnskap. En økt kunnskap vil gi bedre grunnlag for vern og forvaltning.

Status

Status på fornminneområdet

I Hedmark finnes det flere ulike typer fornminner. I innmark er det vanligste kjente kulturminnet graver/gravrøyser og boplasser, mens i utmarka dominerer kullgroper, fangstgraver og jernvinneanlegg. Langs Mjøsa ligger det flere bygdeborger. Andre viktige fornminner her er Mjøskastellet, kirketufter fra middelalderen og Hamarkaupangen.

Bare en del av eksisterende fornminner i Hedmark er registrert. Først og fremst er det kulturminner i nærheten av dagens bebyggelse som er kjent. I utmarka er svært lite registrert. I kommunene Alvdal, Elverum, Folldal, Nord-Odal, Rendalen, Tynset og Våler er ikke kulturminner registrert for økonomisk kartverk.

Oftest foretas undersøkelser i de områdene som er mest utsatt i forhold til utbygging. Derfor vil oversikten over registrerte kulturminner i disse områdene gjenspeile dette. Områder som ut fra den nasjonale kulturminnedatabasen "Askeladden" (tidligere fornminneregisteret, fredningslisten m.m.) nærmest ser funntomme ut, kan senere vise seg å inneholde flere kulturminner. Etter hvert som flere og flere områder blir undersøkt arkeologisk og forsket på, vil trolig dette bildet endres. De mange utmarksregistreringene de siste årene har for eksempel ført til ny kunnskap om næringsveger vi bare for noen tiår siden visste lite eller ingen ting om. Ny metodikk, som flateavdekkingsmetoden, har ført til økt kunnskap om forhistorisk bosetting. Flere doktoravhandlinger om Hedmarks forhistorie er under arbeid eller er i ferd med å avsluttes.

I forbindelse med etableringen av Regionfelt Østlandet, er det for første gang gitt anledning til å gjennomregistrere et stort, avsidesliggende utmarksområde i Åmot kommune. Området som er undersøkt er ca 225 km² med skog, myr og fjellområder. Den gjengse oppfatningen blant ikke-arkeologer var at det var sparsomt med kulturminner i området. Undersøkelsene førte til funn av rundt 3000 kulturminner. Av disse er omtrent 2200 eldre enn 1537, og derfor automatisk fredet. Over 1800 kulturminner er knyttet til jernframstillingen som foregikk i området i perioden 950 e.Kr til 1300 e.Kr.

De vanligste foranledningene til registreringer er:

- Registreringer for økonomisk kartverk (ØK). 14 av kommunene i Hedmark ble førstegangsregistrert i perioden 1972 til 1989. Det er ikke igangsatt andregangsregistreringer i fylket. Åtte kommuner er ikke registrert for ØK i det hele tatt. ØK-registreringene har konsentrert seg om kulturminner på innmark, i det åpne landskapet.
- Kommunalt planarbeid på reguleringsnivå utløser kulturminne-registreringer. Årlig fører mellom 60 og 80 plansaker fra kommunene til arkeologisk feltarbeid fra fylkeskommunen. Bare utbyggingsområder som er planlagt de 10 siste årene er arkeologisk undersøkt. Det blir stadig vanligere at det utføres registreringer på overordnet plannivå i aktuelle utbyggingsområder.
- Konsekvensutredninger utløser normalt kulturminneregistreringer.
- I årene 1992 til -98 er det jevnlig blitt registrert kulturminner i

Jernframstillingsplass, Regionfelt Østlandet.
Foto: Hege Damlien, Kulturhistorisk Museum

Utgraving på Åker gård, Hamar

Forgylt hengesmykke fra vikingtid, funnet på Åker gård oktober 2005. Høyre halvdel er rensset.
Foto: Kulturhistorisk Museum.

Kulturminner
for Hedmarks
framtid

3 Hedmarks kulturminner

Folldal Gruver

Øvrebyen, Kongsvinger

Håmållvoll jernbanestopp, Os

utmark gjennom diverse prosjekter i samarbeid med lokal arbeidskraft. I perioden ble det registrert 5840 kulturminner.

- Det utføres omfattende private kulturminneregistreringer av grunneiere og interesserte. En del av disse blir oversendt til fylkeskommunen, og vil bli lagt inn i "Askeladden", men mye av det som gjøres er foreløpig ikke koordinert med det nasjonale registeret.

Om aktuelle registreringsmetoder for automatisk fredete kulturminner, se Vedlegg 13.

Status for nyere tids kulturminner

Nyere tids kulturminner er en betegnelse som blir brukt om kulturminner som er fra etter reformasjonen i 1537. Dette er som oftest stående bygninger og byggverk. Noen kulturminner fra tida etter 1537 er automatisk fredet. Det gjelder i hovedsak stående bygninger fram til 1650 og samiske kulturminner eldre enn 100 år. Mer enn 100 år gamle båter, tilbehør og last og annet som tilhører båten, er statens eiendom når det ikke lenger er rimelig mulighet for å finne ut om det er en eier eller hvem som er eier. Andre kulturminner fra perioden er ikke fredet med mindre det er gjort fredningsvedtak etter kulturminneloven. En annen juridisk beskyttelse er kommunal regulering til spesialområde bevaring.

Det er foretatt en landsdekkende registrering av bygninger fra før år 1900. Noen steder er også nyere bygninger tatt med. Denne registreringen, SEFRAK (Sekretariatet for registrering av faste kulturminner i Norge), gir faktaopplysninger om hver enkelt bygning. I Hedmark er det registrert ca. 50 000 bygninger. SEFRAK-registeret er tilgjengelig i kommunene både i form av utfylte skjemaer og via GAB-registeret, men de er ikke like godt oppdatert overalt.

I Hedmark er fløtingsminner registrert etter samme mal som SEFRAK, og ligger som et eget tilgjengelig arkiv i fylkeskommunen sammen med originalarkivet til SEFRAK. Det er også trykt kommunevise rapporter over fløtingsregistreringene, og en handlingsplan for prioriterte fløtingsanlegg er utarbeidet på bakgrunn av registreringene.

Det er foretatt egne kulturminneregistreringer på ulike fagsektors område, som Statens vegvesen, Telenor, Jernbaneverket og Forsvaret. Riksantikvaren utarbeider landsverneplaner og fører et eget kirkeregister. (Se vedlegg der de ulike listene for Hedmark er gjengitt.) Kulturminner var også tema i den nasjonale registreringen av verdifulle kulturlandskap.

Enkelte kommuner har utarbeidet kulturvernplaner eller temautredninger for kulturminner i forbindelse med kommuneplanarbeidet, men de fleste kommunene mangler en slik oversikt og prioritering over kulturminner.

Fredete bygninger

I forbindelse med planprosjektet er det blitt gjennomført en registrering av status for fylkets fredete bygninger og anlegg. Målet med registreringen har vært å få en fullstendig oversikt over vedlikeholdstilstanden, og å gjøre en vurdering av kapitalbehovet, for deretter å

kunne få denne bygningsmassen på et fornuftig vedlikeholdsnivå. Samtidig pågår det utvikling av en nasjonal database for oversikt og oppfølging av den fredete bygningsmassen på landsbasis som registrerings-data fra Hedmark kommer til å inngå i.

Antall fredete bygninger, regionvis fordeling

I fylket er 263 bygninger og 15 områder vedtaksfredet etter kulturminneloven. I totalsummen inngår også bygninger som er under fredning. Den regionale fordelingen er slik:

Hedemarken:	66
Glåmdalsregionen:	64
Sør-Østerdalen:	38
Nord-Østerdalen:	95

37 av bygningene befinner seg på museum eller forvaltes av stiftelser. Fredningslisten er vedlagt. Til sammenligning kan nevnes at vårt nabo-fylke Oppland har ca. 600 fredete bygninger på sin fredningsliste. Hoveddelen av de fredete bygningene representerer den historiske perioden fram til 1900, og er i vesentlig grad knyttet til primærnæringene, men noen er knyttet til embetsmannsmiljø, eller til transportnæringen. 11 av bygningene er bygd etter 1900. Fredningen gjelder hovedsaklig enkeltobjekter, og ikke miljøer eller landskap. Fredningen har i liten grad fokusert på kulturminner fra vår egen tid, slik som industrikultur, by- og tettstedsmiljøer eller kulturminner knyttet til fjell, sjø og vassdrag.

Det er foreløpig ingen kulturminner fra etniske minoriteter som er fredet.

Fredningsarbeidet har vært preget av ”skippertak”. Den store fredningsperioden 1923-1924 kom etter at bygningsfredningsloven ble vedtatt i 1920. I perioden 1990-1999 ble de viktigste av våre prestegårdsmiljøer og jernbanestasjoner fredet, og dermed sikret bevaring i en tid med stadig raskere omstillinger og salg av offentlig eiendom.

Selv om formålet med fredning er å bevare objektet i den tilstanden det var ved fredningen, har mange av bygningene gjennomgått større eller mindre endringer i eksteriør og interiør etter fredningstidspunktet.

Anslagsvis er bare 50-60% av bygningene i en slik tilstand at de fortsatt kan sies å representere sin tidsalder, og sitt sosiale og fysiske miljø på en autentisk måte. Den største faren som truer fredningsmassen, er imidlertid at 55% av bygningene står ubrukte, er sterkt eksponert for forfall som følge av mangel på interesse, eller har endret sin bruksfunksjon. Det er stort behov for kapital til å sette bygningene i stand og til å holde dem på et tilfredsstillende vedlikeholdsnivå. Vern gjennom bruk sees på som det beste alternativet for bevaring. Det er derfor fokusert på å stimulere til ny bruk av bygninger som står ubrukte.

Det blir utarbeidet statusrapport for fredete bygninger i alle kommuner, og det pågår fredningsprosesser i blant annet følgende saker: Utistu i Os, Glopheim kafé i Stor-Elvdal, Strandgata 35-37 i Hamar, Blostrupmoen i Alvdal, søndre Åset i Åmot.

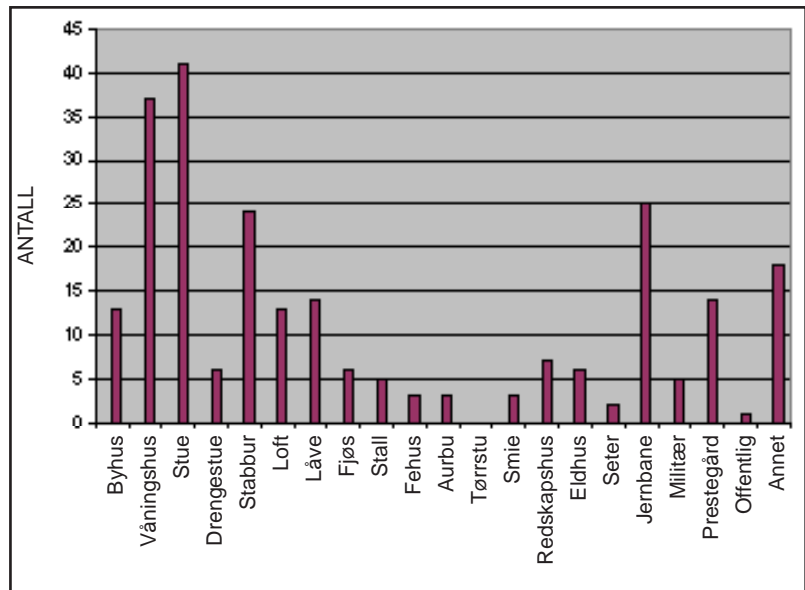
Sannsynligvis er det også en rekke bygninger i Hedmark fra nyere tid som er automatisk fredet. Etter kulturminnelovens § 4 tredje ledd er erklært stående byggverk fra perioden 1537-1649 automatisk fredet. Dette er en relativt ny bestemmelse i kulturminneloven, og per dags dato har vi derfor ikke oversikt over omfanget av bygninger i denne kategorien.

Fredet: Steinfjøset på Torshaug i Vang, Hamar

3 Hedmarks kulturminner

Fredete bygninger i Hedmark fordelt etter type

Kjone i Sør-Odal

Odals Værk, Sør-Odal

Truet bygningstype: Barfrøstue, Hammeren i Stor-Elvdal

Fredet: Hovedbygningen på Oddentunet, Os

Truede bygningstyper

Hedmark har en del regionspesifikke bygningstyper som er utsatte kulturminner. Flere av disse har nasjonal verdi i tillegg til å være viktige i regional og lokal sammenheng, som f.eks østerdalsstuer, barfrøstuer og kaffekvernhus i Østerdalen, kombinasjonshus i Trysil, bygninger knyttet til den skogsfinnske kulturen som røykstuer og rier, store låvebygninger på Hedemarken, kabbehus, badstuer osv.

Forandringene i samfunnet skjer raskere enn tidligere. Bygninger som knytter seg til gammeldags næringsutøvelse er ofte truet. Det gjelder ikke minst en del av de små bygningene i landbruk og skogbruk. I tillegg er fiskevollene i Hedmark unike i landssammenheng og kvalifiserer som verdens kulturarv. Også moderne næringer som er i rask endring, etterlater seg bygninger og konstruksjoner som er verneverdige i et samtidsperspektiv. Byggeskikk som har bakgrunn i andre etniske grupperinger er sjeldne og høyst bevaringsverdige. Bygninger med meget høy alder er det få av i fylket, og disse er selvsagt også truede kulturminner.

Kulturlandskap og kulturmiljøer

I 1992-1994 ble det registrert 87 verdifulle kulturlandskapsområder i Hedmark. Av disse er 12 klassifisert som spesielt verdifulle. Det er:

- *Fjellbygder* - Vingelen i Tolga. Atnbru i Stor-Elvdal.
- *Dalbygder* - Unset i Rendalen. Koppangøyene i Stor-Elvdal.
- *Skogbygder* - Osen – Ena-området i Åmot. Gravberget i Våler.
- *Lavlandsbygd* - Stange vestbygd i Stange.
- *Seterlandskap* - Vangrøftdalen/Kjurrudalen i Os. Einunndalen i Folldal. Livollen i Trysil.
- *Spesielle kulturlandskap* - Nuggurens østside og Varaldskogen (Abborhøgda og Kvåho) i Kongsvinger.

Kulturminnene utgjør viktige elementer i alle disse verdifulle kulturlandskapsområdene. Det er behov for å kartlegge kulturminneinteressene nærmere i mange av landskapene, samt inkorporere dem i kommuneplanarbeidet. Plan og bygningsloven gir mulighet for å regulere kulturlandskap og kulturmiljø til bevaring, og gi spesielle retningslinjer og bestemmelser som beskriver mer detaljert hva som er viktig å bevare i områdene.

Eksempler på andre viktige kulturmiljøer med høy verneverdi

- *Folldal gruvemiljø*
- *Åkerområdet og Hamarkaupangen i Hamar*
- *Stein i Ringsaker*
- *Syløyen i Engerdal*
- *Øvrebyen i Kongsvinger*
- *Fiskevollene i Rendalen og Engerdal*
- *Klevfos i Løten*
- *Kulturmiljøer i Nord-Østerdal i tilknytning til Verdenskulturminnet Røros*
- *Sootkanalen i Eidskog*
- *Støa kanal i Trysil*
- *Jehansdalen fangstanlegg i Folldal*

Utfordringer

Kulturminner er en type ressurser som ikke er fornybare, og som er utsatt for mange av de samme truslene som vi møter i den øvrige miljøproblematikken. Utfordringene handler om å finne måter å opprettholde kulturminneverdier på i ei tid med rask utvikling og stort endringspress.

Problemstillinger

I vår tid skjer det store endringer innen jordbruk, skogbruk, industri, servicenæringer og offentlig forvaltning. Både avfolking og tettstedsutvikling påvirker kulturminnene gjennom endring av arealbruk, byggevirksomhet eller opphør av den tradisjonelle bruken av landskapet. Kulturminner går tapt i ulikt tempo avhengig av type og plassering.

Fraflytting og endringer i landbruket

Innen landbruket skjer det store endringer. Fraflytting og omlegging av drift gjør at et stort antall bygninger blir overflødige. Mange steder blir hele gårdstun stående ubrukte, eller med bare enkelte hus i sesongvis bruk.

Fredet stein-stabbur på Hverven, Stange

Løe i Tolga

3 Hedmarks kulturminner

Henning Søndmør demonstrerer håndverksteknikker

En konsekvens av dette er at mange bygninger forfaller. For eksempel er det en stor utfordring å ta vare på de store driftsbygningene i Hedmark som har preget landskapet i flere generasjoner, når behovet for bygningene ikke lenger er til stede.

Modernisering av skogbruket

Som landets største skogfylke møter vi også store utfordringer når det gjelder å ta vare på kulturminneverdier i skogen. Mekaniseringen av skogsdrifta utgjør en trussel for mange av kulturminnene i skogen, som for eksempel at store skogsmaskiner gjør inngrep i skogbunnen.

Sårbarhetsfaktorer og mangel på kunnskap

Mange kulturminner er lite synlige. Det gjør dem ekstra sårbare når ulike tiltak skal iverksettes. Steinalderlokaliteter er for eksempel ofte bare synlig for en trent arkeolog. En del kulturminneverdier i bygninger kan også være lite synlige, fordi hus kan ha mange alderslag, der det som er gammelt kan være gjemt bak nyere elementer. Derfor kan bygninger som ved første blick ikke synes interessante, vise seg å ha flere betydningsfulle elementer ved nærmere undersøkelser.

Videre er kunnskapen om kulturminnene mangelfull på mange områder. Dermed er det også vanskelig å vite hvor viktige kulturminner er lokalisert, når en mangler oversikt over typer og antall. For eksempel har vi for liten kunnskap om hva som befinner seg av arkeologiske kulturminner i de store skogområdene. Innsatsen til registrering må som oftest prioriteres til undersøkelser i forbindelse med utbygging og planer for tettstedsutvikling.

Manglende oversikt over kulturminnene gjør at vi vet for lite om hvor det er behov for tiltak, og hva som står i fare for å gå tapt. Vi har dermed for liten kunnskap om sårbarheten, tålegrensa og risikofaktorer knyttet til de ulike kulturminnene.

Håndverkskunnskap er også en kritisk faktor i forbindelse med vern av kulturminner. For å opprettholde verdiene ved verneverdige bygninger, er det viktig å kunne vedlikeholde og sette dem i stand på en antikvarisk riktig måte. Det er nødvendig med kunnskap om materialbruk, og om hvordan bygningene ble til. Det er svært viktig at det finnes folk som kan praktisere denne kunnskapen, men håndverksmetodene knyttet til den gamle byggeskikken er dessverre i ferd med å forsvinne. Dette utgjør en alvorlig trussel i vernearbeidet.

Bruk og vern

Å finne ny bruk for gammel bygningsmasse er en av de største utfordringene i fylket vårt. I de fleste tilfeller er bruk en viktig forutsetning for vern. Samtidig er det også knyttet problemstillinger til forholdet mellom bruk og vern. Krav om tilpasning av kulturminnet til det nye formålet følger ofte med, og det dukker opp spørsmål om hvor mye en bør tillate av tilpasning uten at det går utover kulturminneverdiene. Økt tilgjengelighet og formidling er gjerne positive tiltak knyttet til kulturminnene og -miljøene, men medfører samtidig problemstillinger omkring slitasje. Bruk kan innebære en fare for forbruk.

Mangler i planlegging og vernetiltak

Utilstrekkelig planlegging er et stort problem for forvaltningen av kulturminnene i fylket vårt. En årsak til det kan være manglende kunnskap om og oversikt over kulturminner. En annen problemstilling er et stort utbyggingspress, og krav om rask avklaring av arealbruk til nye formål. I høringsrundene til denne planen har mange kommuner på-

pekt at mengden planoppgaver er stor, og at kapasiteten til å håndtere dem er begrenset. Dermed oppleves det som vanskelig å kunne prioritere og gjennomføre planleggingstiltak som ikke er knyttet til definerte utbyggingsbehov eller lignende. Regulering til bevaring for å beskytte et kulturmiljø, eller det å utarbeide egne temaplaner for kulturminner, blir også begrenset på grunn av manglende kompetanse, kanskje spesielt i kommuner med små fagmiljøer. Planleggingen kan bli for lite helhetlig som en konsekvens av at man ikke har god nok kunnskap i forkant, og av at kulturminner ikke i tilstrekkelig grad blir inkludert i offentlige planprosesser.

En annen problemstilling knyttet til planlegging og forvaltning er at oppgavene innen kulturminnevernet er fordelt på mange instanser, - både ulike nivåer, sektorer og typer institusjoner. Dette stiller krav til en klar definisjon og fordeling av ansvaret, og til god samordning av arbeidet.

En konsekvens av manglende kunnskap om og oversikt over kulturminner er også at verneiltakene blir utilstrekkelige. For eksempel er fredningslista lite representativ, og mange typer kulturminner mangler formelt vern. Det kan føre til at disse kulturminnene heller ikke blir godt nok ivarettatt gjennom offentlige virkemidler til kulturminnevern.

Generelle utfordringer

De viktigste generelle utfordringene for å møte utviklingen i Hedmark er mange og varierende. De henger nært sammen med planenes mål og strategier, og må ses i lys av disse.

Kulturminner i utvikling og planlegging

I Norge er det et hovedmål å sikre en bærekraftig forvaltning av kulturarven og gi grunnlag for økt verdiskaping, lokal tilhørighet, trivsel og utvikling. Det er en utfordring for det offentlige planarbeidet i fylke og kommuner å inkorporere kulturminner og kulturmiljøer tidlig i planlegging og saksbehandling. Alle nivåer må ta ansvar for dette.

Kulturminner i regional planlegging

På regionalt nivå er det en stor utfordring å ivareta kulturminnene som en utviklingsfaktor og framtidsressurs, og prioritere verneinnsatsen.

Kulturminner og kulturmiljøer har fått en stadig større betydning for regionenes identitet og attraktivitet. Det å vekke interesse og spre kunnskap om kulturarven er en betydningsfull regional utviklingsfaktor som genererer innsats for kulturarven i Hedmark. Kunnskap og opplevelse står i sentrum i dagens samfunn. Dette stiller store krav både til offentlig forvaltning, institusjoner og næringsliv. Samtidig er det viktig å forstå hvordan kulturminner kan utgjøre en positiv faktor for næringsutvikling, f.eks innen kultur og reiseliv.

Kulturminner har også et viktig potensiale for bruk og gjenbruk i et økonomisk og økologisk perspektiv.

Kulturminner i kommunal planlegging

Dette plandokumentet er bl.a. et grunnlag for kommunene til å sikre kulturminnene gjennom arealplaner og byggesaksbehandling. Samtidig er det også behov for en mer utfyllende oversikt over og tiltak for kulturminner på lokalt nivå. Å utarbeide verneplaner på kommunalt nivå er en forutsetning for å få gode oversikter og arbeidsredskaper

Trusler mot kulturminner og kulturmiljøer i Hedmark i dag:

- Mangel på overordnet helhetlig planlegging. For mye punkt- og bit-for bit-utbygging
- Mangelfull forståelse for stedenes topografi og historiske struktur
- Utflytting av by- og tettstedsfunksjoner fra sentrum
- Bruksendringer
- Fraflytting
- Driftsomlegginger i landbruket
- Press på arealer, fortetting
- Riving av bygninger og byggverk
- Mangel på koordinering og tilpassning mellom gammelt og nytt
- Mangelfull kunnskap om riktig materialbruk, vedlikehold og skjøtsel
- Forurensing, slitasje og hærverk

Bøndenes Hus, «Bøndsen», Løten

3 Hedmarks kulturminner

i den videre utviklingen. Enkelte kommuner har utarbeidet kulturvernplaner eller temaautredninger for kulturminner i forbindelse med kommuneplanarbeidet. Utfordringen er at alle kommuner utarbeider slike planer, eller eventuelt reviderer disse ved behov. Slik vil vi kunne få gode verktøy for å synliggjøre og ivareta kulturminner som premisser i den videre utviklingen. Det bør også være en generell målsetting å regulere større områder rundt sårbare og viktige kulturminner og -miljøer, som steinalder- og bronsealderlokalitetene, til spesialområde bevaring.

Kunnskap som grunnlag for vern

Til tross for økt fokus på kulturarven, forsvinner det mange kulturminner hvert år. For å kunne foreta best mulig avveining mellom bruk og vern, og forebygge tap av kulturminner, er det nødvendig å kjenne til hvilke kulturminner som finnes, både i mengder, typer, geografisk plassering, og hvilken historisk rolle de har spilt. Utfordringen blir å få fram tilstrekkelig oversikt over hva som finnes av kulturminner og kulturmiljøer og over deres tilstand og sårbarhet. Videre er det en viktig utfordring å gradere og prioritere dem for vern slik at bevaringsressursene settes inn målrettet. Kunnskapen må også gjøres tilgjengelig for andre. Da vil kulturminneverdiene bli bedre synliggjort, og det vil bli lettere for flere å gjøre en innsats og bidra til kulturminnevern.

Registrering, registerutvikling og stedfestet informasjon

Et problem for forvaltningen av kulturminnene i Hedmark er et mangelfullt grunnlag når det gjelder registreringer. Mange kommuner og store arealer er ikke registrert med hensyn til automatisk fredete kulturminner. Det må gjøres en systematisk registrering av fornminner i store områder i fylket der det ennå mangler en slik registrering. Bygningsregistreringene er ikke fulgt opp med vurderinger. Når det gjelder kulturlandskap, så har vi oversikt over de viktigste områdene i fylket, men vi trenger bedre oversikter og redskaper til å forvalte verdiene i kulturlandskapene. Det er derfor en stor utfordring å få gjort en innsats på disse feltene, slik at kommuner og etater kan få et bedre grunnlag for å ivareta kulturminneverdiene. Pr. i dag er det kun få som har tilgang til en del av registrene og databasene. Det må derfor arbeides aktivt for at registrene skal bli gjort tilgjengelig for flest mulig. Avmerking av kulturminner og kulturmiljøer på kart er også en utfordring som bør ivaretas. Videre er det viktig å lage gode maler og rutiner for miljøoppfølging og overvåkning.

Å holde SEFRAK-registret oppdatert er viktig for å holde oversikt over bygningsmasse som kan være verneverdig, og som grunnlag for å vinne mer kunnskap. Det er en stor utfordring for fylkeskommunen å foreta ajourhold av registeret, vurdere hva som er verneverdig, og registrere nyere objekter. Noen kommuner har en utfordring i å gjøre SEFRAK-registret tilgjengelig for dem som skal bruke det.

Samordning av registre og koordinering av ulike databaser er også en viktig utfordring. Mange ulike instanser foretar registreringer av kulturminner. Det vil ha stor betydning å skaffe en samlet oversikt over alt som er registrert og om de ulike databasene kan gjøres tilgjengelig og brukes på tvers av fag- og ansvarsområder.

For fredete og verneverdige bygninger er det behov for å få en systematisk registrering og skaffe ressurser til midler til istandsetting og vedlikehold.

Tallholen skole, Stange

Det bør utarbeides tilstandsanalyser og oppfølgingsprogram for den fredete bygningsmassen og bygninger og anlegg med høy verneverdi. Stående byggverk fra perioden 1537-1649 må kartlegges, og vurderes med tanke på å bli erklært fredet.

Videre er det viktig at vi får bedre oversikter og redskap til å forvalte kulturminner med tilknytning til nasjonale minoriteter, urfolk og våre nye innvandrergupper.

Handlingsbåren kunnskap

Å ta vare på den håndverkskompetansen som finnes og å gjøre kunnskapen tilgjengelig for flere, kan oppnås gjennom bevisst satsing. Behovet for denne typen kunnskap er stort, og det er et uttrykt ønske fra håndverkere om en organisert kunnskapsspredning. Derfor er det svært viktig at det legges til rette for videre utdanning innen tradisjonelle håndverk. Videre vil et bygningsvernsenter være en ressurs for Hedmark som en måte å ivareta, praktisere og spre denne kunnskapen på.

Nasjonalt prioriterte kulturminner i sektorene **Sektorprinsippet**

Innenfor miljøforvaltningen i Norge er det etablert et prinsipp om sektoransvar. Stortingsmelding nr. 58 *Miljøvernpolitikk for en bærekraftig utvikling* (1997-1997) fastslår at miljøvern er et sektorovergripende ansvar. Den legger vekt på at de offentlige sektorene skal gå foran som et godt eksempel og ta miljøansvar innenfor egen drift. For å tydeliggjøre sektorenes ansvar, stilte regjeringen krav om at alle departementer skulle forplikte seg ved å utarbeide egne sektorvise miljøhandlingsplaner. Miljøverndepartementet vektla blant annet at det skulle settes mål for ivaretagelse av kulturminner i disse planene. Prinsippet blir videreført gjennom en rekke stortingsmeldinger og årlige statsbudsjett.

Etter sektorprinsippet har de statlige sektorene ansvar som eier for å forvalte sine kulturminner og kulturmiljøer på en måte som tar vare på kvalitetene, og som myndighetshaver å sikre at hensynet til kulturminner og kulturmiljøer blir ivaretatt i deres virksomhet.

Landsverneplaner og listeføringer

Bakgrunn

Tidligere har statens verneverdige bygninger blitt listeført og behandlet som om de var fredet. I forbindelse med avhending av en del av statens eiendommer, som ved salg av eiendommer fra Forsvaret, har det vært ønskelig å gi en del av bygningene og anleggene et formelt vern. Listeføringene var dessuten gamle (fra 1930-tallet) og i liten grad ajourført.

En endring av kulturminneloven i 2000 åpnet for en forenklet prosedyre for fredning av byggverk og anlegg i statlig eie. Dette er blitt kalt «forskriftsfredning». Slik fredning blir vurdert når statlige eiendommer skal avhendes, men målet er at fredning av et representativt utvalg skal kunne skje på grunnlag av helhetlige verneplaner som utarbeides i samarbeid mellom de ulike statlige sektorene. Rettsvirkningen og konsekvensene av disse er de samme som for ordinære fredninger. Forenklingen består først og fremst i at høringsrunden er mindre omfattende, men også at en har mulighet til å frede større grupper av bygninger og anlegg i en felles forskrift, uavhengig av hvor i landet disse er lokalisert.

De viktigste utfordringene for kulturminnevernet i Hedmark:

- Gjennomføre og aktivisere fylkesdelplan for kulturvern
- Tilrettelegge, formidle, dokumentere og registrere kulturminner og kulturmiljøer
- Utvikle gode samarbeidsrelasjoner og partnerskap
- Styrke kulturminnenes posisjon som grunnlag for miljø- og kulturbasert næringsutvikling
- Integrere kulturminneaspektet sterkere i arbeidet med miljøplaner og utviklingen innen landbruket
- Satse på bevisstgjøring og kompetanseheving
- Sikre at kulturminner og kulturmiljøer blir et viktig tema for vern og utvikling i arealplanlegging

Bensinstasjon, Haslemoen, Våler

3 Hedmarks kulturminner

Statlige eiendommer

I St.meld. nr. 10 (2000–2001) *Over-sikt over statens eiendommer* er det totale antall bygninger i sivil statlig sektor oppgitt til 9 392 (6,4 millioner kvm brutto bygningsareal). Ved årsskiftet 2003/2004 ble det rapportert at forsvarssektoren forvaltet om lag 13 000 bygninger og anlegg. I tillegg kommer alle eiendommene som statlige selskaper og foretak eier, for eksempel Entra Eiendom AS, Avinor AS og helseforetakene.

Forsvarsbygg og Statsbygg er de største statlige eiendomsforvalterne med henholdsvis 5,4 millioner og 2,2 millioner kvm grunnflate. Flere statlige eiendommer omfatter også helhetlige kulturmiljøer, kulturlandskap og arealer med arkeologiske og samiske kulturminner. Andre store statlige eiendomsforvaltere er universitets- og høyskolesektoren (1,6 millioner kvm), justissektoren (kriminalomsorgen og fengslene 0,3 millioner kvm), og landbrukssektoren.

Eksempler på eiendommer i statlig eie som kan ha kultur-historisk verdi, er undervisningsbygninger, tollstasjoner, sorenskrivergårder, rettsbygninger, fengsler, sanatorier, sykehusbygninger og laboratorier.

(Stortingsmelding nr. 16 (2004-2005) *Leve med kulturminner*)

Fredet: Husmannsplassen Hesthagen, Ringsaker

Som en følge av sektorprinsippet, ble det satt som konkrete mål at det skulle utarbeides sektorvise landsverneplaner og gjennomføres fredninger for de viktigste eiendommene innen statlige sektorer. I 2002 ble det startet et prosjekt med formål å skaffe oversikt over statens verneverdige bygningsmasse. Prosjektet innebærer registrering av bygningsmassen mht verneverdi, utarbeiding av sektorvise landsverneplaner, og at det blir laget retningslinjer for den videre forvaltning av kulturminnene. Prosjektet er organisert under Moderniseringsdepartementet, og er planlagt avsluttet innen utgangen av 2006.

Arbeidet med landsverneplaner

Landsverneplanene som utarbeides faller innenfor tre kategorier:

- Verneplan basert på en vurdering av samtlige bygninger og anlegg knyttet til en etats virksomhet, f. eks. Landsverneplanen for Forsvaret.
- Tematisk plan hvor bare deler av statsetatens eiendommer er vurdert, som Nasjonal verneplan for fyr.
- Landsverneplan for kulturminner som er knyttet til en statsetats virksomhet, men som ikke eies av staten, for eksempel landsverneplanen for kraftverk (NVE).

Formålene er å presentere sektorenes historie, registrere og dokumentere eiendomsmassen, og å legge grunnlag for vernetiltak. I tilknytning til dette arbeidet blir også en rekke bygninger og anlegg fredet eller listeført. Gjennom forskriftsfredning kan for eksempel alle bygninger og anlegg som er klassifisert i vernekategori 1 i en landsverneplan fredes i ett fredningsvedtak.

Utarbeidelsen og oppfølgingen av landsverneplanen foregår i et samarbeid mellom den aktuelle sektor og Riksantikvaren, der bl.a. vernekriterier som Riksantikvaren anbefaler er lagt til grunn for utvalg, og der Riksantikvaren følger opp med eventuelle fredningsvedtak og seinere saksbehandling knyttet til de fredete kulturminnene.

Teknisk-industrielle kulturminner

Vern av tekniske og industrielle kulturminner fra nyere tid er et relativt nytt arbeidsfelt for antikvariske styresmakter. Etter en utredning som ble gjort i 1988, ble ansvaret for å ta vare på kulturminner fra den industrielle epoken vår fastslått i Stortingsmelding nr 61 (1991-92): «Overgangen til et etterindustrielt samfunn har gjort det nødvendig å sette et særlig søkelys på behovet for å bevare tekniske og industrielle kulturminner...».

I 1991 ble en særskilt satsning for å bevare teknisk industrielle kulturminner iverksatt. Målet var å

- sikre og istandsette et representativt utvalg tekniske og industrielle kulturminner
- bidra til drift av utvalgte anlegg slik at disse kan utøve virksomheten etter formålet

Siden da er det bevilget penger over Riksantikvarens budsjett til 38 større og mindre tekniske/industrielle anlegg. Av disse er 10 valgt ut for spesiell oppfølging. Det gjelder Fetsund Lenser, Folldal Gruver, Kistefos Træsliberi, Klevfos Cellulose & Papirfabrik, Neptun sildolje-fabrikk, Næs Jernverk, Sjølingstad Uldvarefabrik, Salhus Tricotage-fabrik, Spillum Dampsag & Høvleri og Tyssedal kraftverk.

I 1994 la Riksantikvaren fram «Verneplan for tekniske og industrielle kulturminner». Der er det lagt spesiell vekt på større anlegg og helhetlige miljøer som representerer virksomheter og næringer som har vært vesentlige for Norges utvikling som industrinasjon. I hovedsak dreier dette seg om kulturminner og kulturmiljøer som representerer en tidlig fase av industrialiseringa av landet, med vekt også på geografisk fordeling. Planen omfatter 31 verneobjekt/anlegg av nasjonal verdi. I tillegg til de to som er spesielt utvalgt (se forrige avsnitt), beskriver den Atlungstad brenneri i Stange og Løiten Brænderi i Løten som verneobjekter av nasjonal interesse fra Hedmark. Støa kanal nevnes som eksempel på anlegg for tømmerfløtning, som en viktig type kulturmiljø fra Hedmarks industrihistorie.

I Riksantikvarens verneplan konkluderes det med at bevaring av større tekniske og industrielle kulturminner og kulturmiljøer krever så mye ressurser at bare et begrenset antall anlegg kan prioriteres i nasjonal sammenheng. I tillegg til utvalget av anlegg som er presentert og inngår i planen, ble det klart at det er et behov for å arbeide videre med landsverneplaner for enkelte typer tekniske og industrielle kulturminner som har hatt stor nasjonal betydning. Denne intensjonen blir realisert gjennom et samarbeid mellom Riksantikvaren og bedrifter/etater som har tatt et kulturhistorisk og samfunnsmessig ansvar for å ta vare på utstyr og anlegg fra sin virksomhet. Noen har også gjennom bedrifts-/etatsmuseer tilrettelagt formidling av den tekniske og sosiale konteksten for et bredere publikum. I Hedmark gjelder dette for eksempel Folldal Gruver og Klevfos Industrimuseum.

Utfordringene knyttet til disse teknisk og industrielle kulturminnene er blant annet å sørge for fortsatt bruk og ivaretagelse av bygningsmassen. Videre blir det sett på som en viktig utfordring å ivareta helhetlige miljøer som inkluderer bygninger og produksjonsutstyr, arbeids- og boligforhold, ressurstilgang, tekniske innretninger og anlegg.

Eksempler på landsverneplaner

NVE, Telenor, Jernbaneverket og Statens vegvesen er etater og virksomheter som har utarbeidet eller er i ferd med å utarbeide egne landsverneplaner.

NVE

En arbeidsgruppe for vern av kraftanlegg under Norsk Kulturråds utvalg for teknisk og industrielt kulturvern avga i 1988 en innstilling, som blant annet omfatter et forslag til bevaringsplan med et utvalg av kulturminner (Vedstadsutvalgets innstilling). I 2003 startet NVE (Norges vassdrags- og energidirektorat) et prosjekt med å evaluere bevaringsverdige kraftanlegg. Prosjektet skal vurdere kraftverkene kulturhistoriske verdier og presentere et utvalg bevaringsverdige anlegg som dokumenterer utviklingen innen norsk vannkraft. Kraftanleggene representerer en historie fra slutten av 1800-tallet opp til vår tid. De omfatter innretninger som damanlegg, kraftstasjoner, vannoverføringer til magasin med mer. Kraftanleggene fra de ulike epokene reflekterer sin tid gjennom blant annet forskjellig teknologi, arkitektur, og miljøtenkning.

NVE har også utarbeidet en verneplan for vassdrag, der kulturminner og kulturmiljøer er inkludert i verdiene de ønsker å ivareta. Stortinget vedtok Verneplan for vassdrag i 1973, 1980, 1986 og 1993 (Verneplan I, II, III og IV). En supplering av verneplanen ble vedtatt i 2005. Verneplanen omfatter ulike vassdrag som til sammen skal utgjøre et representativt utsnitt av Norges vassdragsnatur. Av vassdrag med kulturminneverdier nevner verneplanen Moelva, Mangenvassdraget med sluser og kanalsystemer for fløtning, Sølva med rester

Utarbeidete og gjennomførte landsverneplaner

Følgende landsverneplaner er hittil utarbeidet for kulturminner og kulturmiljøer som er, eller har vært, i statlig eie:

- *Verneplan for jernbanebygninger*, NSB og Riksantikvaren, 1993

- *Verneplan for tekniske og industrielle kulturminner*, Riksantikvaren, 1994

- *Verneplan for Telenors bygninger og installasjoner*, Telenor og Riksantikvaren, 1997

- *Nasjonal verneplan for fyrstasjoner*, Kystdirektoratet og Riksantikvaren, 1997

- *Landsverneplan for Forsvaret*, Forsvarets bygningstjeneste, Forsvarsmuseet og Riksantikvaren, 1998

- *Nasjonal verneplan for veger, bruer og vegrelaterte kulturminner*, Statens vegvesen og Riksantikvaren, 2002

(Kilde: Stortingsmelding nr. 16 (2004-2005) *Leve med kulturminner*)

Landsverneplaner under arbeid:

- *Nasjonal verneplan for kulturminner i jernbanen*, ved Jernbaneverket

- *Kulturminner i norsk kraftproduksjon* – en evaluering av bevaringsverdige kraftanlegg, ved NVE

(Kilde: Riksantikvarens nettsider www.ra.no)

3 Hedmarks kulturminner

Flere av de røde telefonkioskene er fredet

Gammelbrua i Tolga

Jernbaneverksteder med travers, Espern-området på Hamar

etter tømmerfløting, bruer, sager og kverner, Trysilelva med kulturminner knyttet til fløtning, Unsetåa med spor etter samisk, norsk og finsk bosetting og fangstgropsystemer og seteranlegg (bl.a. Rausjødalen setermeieri), Vanggrøfta som del av circumferensen til Røros kobber-verk, og med seterbebyggelse, Tunna med kulturminner knyttet til seterbruk og tømmerfløtning, Auståa med kulturminner fra fløtning og rester etter møller og sager, og setre og skogshusvær i nærheten, Atna, og Kynna med tømmeffløtningsanlegg.

Telenor

Verneplanen til Telenor er antagelig verdens første verneplan for telekommunikasjon. Den omfatter historien fra da den statlige Rigstelegraften startet i 1855, og fram til i dag. I Hedmark er fire steder representert i verneplanen til Telenor. Ved Engerdalssetra er det bevart en strekning som omfatter ca 100 stolper med sjeldne 6- og 8-piggs abonnentjern med riks- og abonnementlinjekurs på en og samme stolpe. I Engerdal er det også bevart en sentral fra slutten av 1970-tallet. På Holtberget ved Kongsvinger er en frekvensomformer valgt ut som bevaringsverdig. Den ble bygd i 1968. Stasjonen på toppen av Tronfjell i Alvdal er det fjerde kulturminnet som er prioritert i Telenors verneplan i Hedmark. Flere telefonkiosker i fylket er fredet

Vegvesenet

Vegvalg – Nasjonal verneplan for veier, bruer og vegrelaterte kulturminner ble utgitt i 2002. Hovedmålsettingen med planen er å framskaffe kunnskap om og bevare et utvalg av vegminner og vegmiljøer som er representative for norsk veghistorie fra omkring 1537 til i dag. Ansvarlige for gjennomføringa og kvalitetssikringa av planen har vært Norsk Vegmuseum og Miljø- og samfunnsavdelingen hos Vegdirektoratet. Over 1000 kulturminner er registrert i forbindelse med utarbeiding av planen. Totalt ble over 350 veier og bruer, 26 bygninger og bygningsanlegg, og 104 maskiner og utstyrsenheter tatt med i planen. I tillegg skal planen kompletteres med 44 maskiner. Vegminnene har vært valgt ut etter kulturhistorisk og/eller arkitektonisk verdi. De skal vise viktige trekk i veghistorien. Planen gir anbefalinger for fredning eller regulering til bevaring. Som en oppfølging, vil Statens vegvesen utarbeide forslag til reguleringsplaner selv. I tillegg skal det utarbeides forvaltningsplaner med retningslinjer for tiltak og vedlikehold.

I Nasjonal verneplan for veier, bruer og vegrelaterte kulturminner er to vegmiljøer og 13 enkeltobjekter i Hedmark valgt ut. Det er Elverum vegmiljø, med to generasjoner bruer som krysser Glomma i sentrum av Elverum, og Stai-Koppang vegmiljø som består av to generasjoner veier som krysser Glomma på ulike plasser. Som enkeltobjekter er det valgt ut en rekke bruer av forskjellig slag. Miljøene og objektene

Jernbanen

Det ble utarbeidet en verneplan for jernbanebygninger i 1993. Nå pågår det et arbeid med en landsverneplan for kulturminner i jernbanen, som omfatter forskjellige typer kulturminner og kulturmiljøer knyttet til jernbanen, og som vil resultere i både objektvern og strekningsvern. Nasjonal verneplan for jernbanen vil bestå av to deler. En del vil omfatte hele strekninger, og en del vil ta for seg objekter og miljøer. Jernbaneverket har også hatt som mandat å vurdere strekninger som ikke er eid av Jernbaneverket.

Ingen strekninger i Hedmark er foreslått i de to høyeste vernekate-

goriene for strekningsvern, men Kongsvingerbanen er foreslått definert som en av strekningene der det skal legges formingsveiledere til grunn for banenes videre utvikling. Det betyr at det skal tas helhetlige hensyn til banens formgivningstradisjoner og kulturminner.

Nasjonal verneplan for kulturminner i jernbanen går inn for vern av helhetlige miljøer der også omgivelsene omkring tidligere fredete stasjonsbygninger tas vare på.

Flere stasjoner i Hedmark er allerede omfattet av vern. For eksempel omfattes Åbogen og Matrand av fredning. De hører også til blant de eldste stasjonene som er bevart som helhetlige anlegg. Fredningens formål er å sikre enkeltbygningene, bygningenes innbyrdes sammenheng, og de kulturhistoriske verdiene som er knyttet til anleggene som en helhet. Hageanleggene og plattformene inngår som viktige elementer i denne helheten. Stai stasjon vurderes som ett av de arkitekturhistorisk mest verdifulle stasjonsanleggene fra jernbanens pionertid i Norge (1875). Stasjonen utgjør en del av et større samferdselshistorisk kulturmiljø hvor også FV606 og Stai bro foreslås fredet i *Nasjonal verneplan for veier, bruer og vegrelaterte kulturminner*.

I tillegg til de fredete anleggene, er bygninger på nærmere 100 stasjoner pålagt administrativt vern i NSBs *Verneplan for jernbanebygninger*. I den nye nasjonale verneplanen vil Jernbaneverket anbefale at flere av disse blir sikret utvidet vern, hvor målet også er å ivareta kulturmiljøet og -landskapet som bygningene opptrer i. I Hedmark gjelder dette Rørosbanens lokstall og Dovrebanens ringstall på Hamar stasjon, og stasjonsbygningen på Tolga.

Lokomotivstallene på Hamar utgjør ett av få gjenværende miljøer fra damptogenes 100-årige driftshistorie i Norge. Bygningsmiljøet med en rettstall og ringstall stående side ved side er sjeldent og har driftshistorisk dokumentasjonsverdi. Lokstallene er tegnet av Paul Due (1835-1919), som regnes som den viktigste av historismens arkitekter på slutten av 1800-tallet, og har tegnet flere av NSBs bystasjoner. Stasjonsbygningen på Tolga er en sveitserstilbygning fortolket i nasjonalt formspråk av arkitekt Peter Andreas Blix (1831-1901), som er kjent for bl.a. restaureringen av Domkirken og Håkonshallen i Bergen. Stasjonen dokumenterer samfunnsomdanningen i fjellbygdene i Nord-Østerdalen og Ålen på slutten av 1800-tallet, og er et viktig symbol på jernbanens betydning for utviklingen av de små lokalsamfunnene etter smeltehyttenes nedleggelse på 1870-tallet.

Forarbeidene til den nasjonale verneplanen har også avdekket stasjoner der historisk verdi er påvist, men hvor evalueringsarbeidet ikke er ført fram til en endelig konklusjon. Det kan derfor bli aktuelt å komplettere lista over stasjoner som ønskes vernet etter bestemmelsene i Kulturminneloven eller Plan- og bygningsloven. Dette gjelder bl.a. stasjonene på Hamar, Ådalsbruk og Koppang. Det nevnes også at Kirkenær stasjon er regulert til bevaring, og at et ytterligere vern kan vurderes i forbindelse med videre arbeid med Jernbaneverkets verneplan.

Stasjonsparkene vil få sin egen verneplan, men i praksis vil det være innenfor det samme utvalg stasjoner som gjennomgås i disse kapitler, at vi finner de mest verdifulle park- og hageanleggene.

Historie

I 1862 åpnet to nye jernbaner. Hamar - Grundsetbanen ble landets første smalsporbane med den etter hvert så utbredte norske sporvidden på 1067 millimeter. Det smale sporet var rimeligere å bygge enn normalsporet og mange mente at dette greide seg for norske forhold. Det var jernbanedirektør Carl Abraham Pihl som var den toneangivende talsmannen for smalsporet på 1067 millimeter. Strekingen fra Hamar til Grundset ved Elverum var 38 kilometer lang og skulle senere inngå som en del av Rørosbanen. Kongsvingerbanen åpnet fra Lillestrøm til Kongsvinger. Dette skulle bli vår første mellomriksbane, og hovedstedene i unionen Norge-Sverige skulle knyttes sammen. Derfor fikk banen samme sporvidde som Hovedbanen, 1435 millimeter. I 1865 åpnet banen fram til grensen ved Magnor. I 1871 ble Rørosbanen forlenget videre oppover Østerdalen til Rena og den åpnet videre i etapper inntil det var sammenhengende forbindelse Hamar - Trondheim i 1877

(Kilde: Jernbaneverkets nettsider)

Traversspor, Espern-området på Hamar

Kulturminner
for Hedmarks
framtid

3 Hedmarks kulturminner

Etablissementer i Hedmark i landsverneplanen for Forsvaret:

-*Kongsvinger festning* (omtalt i eget avsnitt i kapittel 4 av denne planen).

-*Luftkontrollinspeksjonen* (Kongsvinger) – befestninger på Vardåsen, som ble etablert som en del av Norges opprustning i årene før unionsoppløsningen. Vardefortet og Gullbekkfortet skulle forsvare overgangen over Glomma ved Kongsvinger bru. Område med anlegg og inventar.

-*Prestegårdsskansen* (Kongsvinger) – en del av Kongsvinger befestninger. Etablert 1718 for å hindre et svensk felttog mot de sentrale østlands-områdene.

-*Ridehuset* (Hamar) - etablert i 1897 som eskadronsdepot med oppstillingsplass for Ringsakerske eskadron.

-*Hamar flyplass – et telthus*, etablert ca 1800 som telthus i tilknytning til ekserserplass. Administrativt fredet bygning, inventar samt verneområde.

-*Åker gård* - etablert i 1657 som sjefsgård for Opplandske nasjonale infanteriregiment. Bygninger fra 1600-tallet til 1950-tallet.

-*Terningmoen* - etablert i 1879 som ekserserplass for Østerdalens bataljon, senere utvidet til å omfatte skyteskole for infanteriet. Eksteriør og hovedstruktur med enkeltbygningers interiør.

Ringsaker kirke

Forsvaret

Landsverneplanen for Forsvaret ble utarbeidet i 2000. Den omfatter 28.000 bygninger og anlegg fra middelalderen til etterkrigstida. Forsvaret er statens største eiendomsbesitter, og forvalter 50 % av statens bygnings- og eiendomsmasse. Verneplanen inneholder en samlet oversikt over verneverdige bygninger og anlegg i Forsvarets eie, samt forslag til vernekategorisering. Landsverneplanen opererer med verneklasser, der klasse 1 omfatter anlegg som er fredningsverdige, mens klasse 2 omfatter bygninger og anlegg som ikke vil bli fredet etter kulturminneloven. Også kulturminner etter militær virksomhet i landskapet er omfattet av planen. Landsverneplanen innførte begrepet «militærhistorisk landskap», som angir et nivå for landskapsvern hvor kulturminner bevares som rester etter militær virksomhet.

Krigsminnesmerker som inngår i de verneverdige etablisementene som omfattes av vern er registrert, men det er ikke foretatt fullstendig evaluering og kartlegging av minnesmerkene på landsbasis. Forsvarsmuseet er pålagt å videreføre registreringa av militærhistoriske kulturminner utenfor Forsvarets eie.

Riksantikvaren sluttførte i mai 2004 forskriftsfredning for bygninger og anlegg i Forsvarets eie. Fredningen omfatter 455 bygninger og anlegg fordelt på 85 etablissementer over hele landet. De fredete kulturminnene viser den militærhistoriske utviklingen fra 1700-tallet og fram til i dag. Det har vært et mål at fredningene skal vise spennvidde og variasjon både når det gjelder de ulike kategoriene av kulturminner og geografisk spredning. En kategori av kulturminner som får en ytterligere verdsetting gjennom fredning, er grensefestninger etablert i årene før og etter unionsoppløsningen i 1905. En annen er bygninger og anlegg bygget av tyskerne under andre verdenskrig.

Fredningen omfatter ikke bare rent militære anlegg, men også anlegg som opprinnelig har vært sivile og som senere er tatt i bruk av Forsvaret.

I Stortingsmelding nr. 54 (1992-93) *Nasjonale festningsverk*, ble det understreket at Forsvaret fortsatt skulle stå som eier av 10 eldre festningsverk og fire fra 1900-tallet. Kongsvinger festning er ett av disse (den er nærmere omtalt i kapittel 4), og det er utarbeidet en egen verneplan for Kongsvinger befestninger. Nasjonale festningsverk er ikke omfattet av fredningssaken som Riksantikvaren gjennomførte i 2004. De vil bli fredet separat.

Listeførte kirker

I Norge er det i dag 194 listeførte middelalderkirker, hvorav 28 er stavkirker. Disse er automatisk fredet. Også kirker fra perioden 1537-1650 er automatisk fredet. Av dem er det bare 21 i hele Norge. Vidre er alle kirker bygd i perioden 1650-1850 gitt status som verneverdige. I Hedmark er ingen stavkirker bevart. På Hedemarken finnes imidlertid steinkirker fra middelalderen, deriblant domkirkeruinene på Hamar. I tillegg har også et utvalg kirker bygd etter 1850 blitt klassifisert som verneverdige og følgelig listeført, fordi de er særlig interessante arkitektonisk sett, eller er kulturhistorisk verdifulle representanter for sin tid. Disse kirkene skal forvaltes på samme måte som som kirkene oppført i perioden 1650-1850. Årene fra 1850 til ca 1910 var den perioden etter middelalderen da det ble reist flest kirker her i landet. I denne perioden skjedde det også en endring i arkitektur og byggetekniske løsninger som i sterk grad påvirket byggingen av nye kirker. Denne utviklingen fortsetter på 1900-tallet.

For Hamar bispedømme har Riksantikvaren laget en oversikt over alle kirker som er fredet eller vernet (alle kirker bygget før 1850), mens mens NIKU (Norsk Institutt for kulturminneforskning) har satt opp et utvalg med verneverdige kirker bygd etter 1850 på oppdrag fra Riksantikvaren. Kriterier for utvelgelsen av disse kirkene er blant annet verdier knyttet til kunst- og kulturhistorie, tradisjoner, utforming, og nærhet til viktige kulturminner som eksempel fredete prestegårder. Av de fredete og vernet kirkene i Hamar bispedømme befinner 60 seg i Hedmark fylke. Fem av kirkene er fra middelalderen.

Utover det vernet som enkelte kirker er gitt etter kulturminneloven, kan kirker og kirkegårder sikres gjennom andre virkemidler. Plan- og bygningsloven gir kommunene anledning til å bevare verneverdige kulturminner, både enkeltbygninger og miljøer, gjennom regulering til spesialområde bevaring. Gravferdslovens forskrifter § 27 omtaler også vern av gravminner og kirkegård. Her er det kirkelig fellesråd som bestemmer vern.

Kirkelige myndigheter har ansvaret for at kirkene, kirkegårdene og kirkekunsten forvaltes i overensstemmelse med de regler som gjelder for kulturminnevernet. Vedtak om ombygging eller istandsetting av antikvarisk verdifulle kirker skal forelegges antikvariske myndigheter til uttalelse eller godkjenning. Et rundskriv utgitt i 2000 av Kirke-, utdannings- og forskningsdepartementet og Miljøverndepartementet redegjør for lovbestemmelser og saksbehandlingsregler som kirkelige og antikvariske myndigheter må ivareta (T-3/2000 *Forvaltning av kirke, kirkegård og kirkens omgivelser som kulturminne og kulturmiljø*).

Dagens lovgivning bygger på at kommunene har det økonomiske ansvaret for kirkebyggenes drift og vedlikehold, mens staten tar et medansvar for å sette i stand kirkene som er vernet etter kulturminneloven. Stram kommunal økonomi er for øvrig et problem i forhold til å sikre tilstrekkelig og langsiktig vedlikehold. Mange kirker er preget av mangelfullt vedlikehold, noe som over lang sikt medfører at kirkene og kirkenes utsmykning mange steder er i dårlig stand, med et betydelig istandsetningsbehov.

Kirker som *skal* behandles av Riksantikvaren:

1. Kirker bygd før 1650 er automatisk fredet og skal derfor behandles etter både kirkeloven og kulturminneloven. Vedtak etter kulturminneloven fattes av Riksantikvaren.

2. Alle kirker bygd mellom 1650 og 1850 er listeført. Saker som angår disse skal til Riksantikvaren for rådgivning før det fattes vedtak av kirkelig myndighet etter kirkeloven.

3. En rekke kirker bygd etter 1850 er listeført. Saker som angår disse skal til Riksantikvaren for rådgivning før det fattes vedtak av kirkelig myndighet etter kirkeloven.

4. Det finnes et fåtall kirker bygd etter 1650 som er fredet ved eget vedtak. Saker som angår disse skal behandles etter både kirkeloven og kulturminneloven.

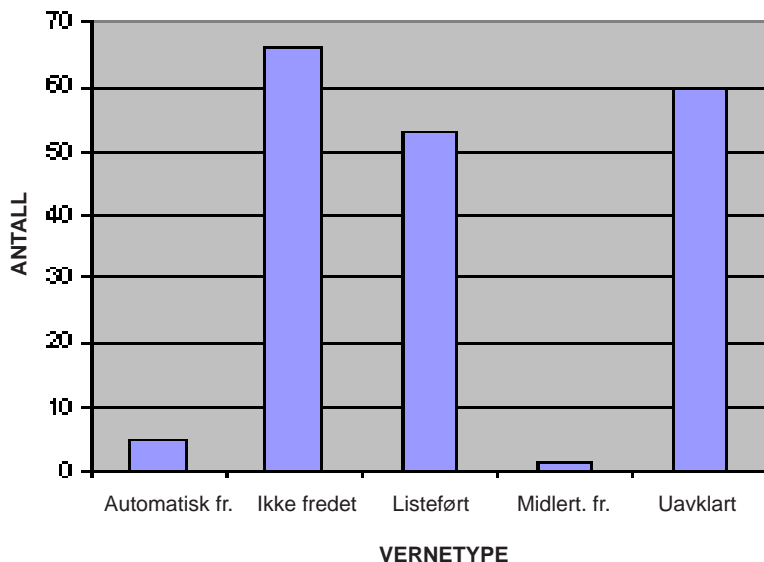
Kirker som *ikke skal* behandles av Riksantikvaren:

Kirker bygd etter 1850 som ikke er listeført skal ikke behandles av Riksantikvaren. Disse behandles etter kirkeloven uten Riksantikvarens rådgivning.

For disse kirkene er det bispekontoret som foretar de nødvendige antikvariske vurderinger.

(Kilder: Nettsidene til Kirkens arbeidsgiverorganisasjon og Riksantikvaren: www.ka.no og www.ra.no)

Kirker registrert som kulturminner i Hedmark:

3 Hedmarks kulturminner

Folldal Gruver

Brattveltdammen, Elverum

Åker Gård, Hamar

Problemstillinger

Enkelte kulturminner har ingen definert tilhørighet i en sektor selv om de ut fra sin historie og karakter helt tydelig er en del av utviklinga innenfor et virksomhetsområde med statlig tilknytning. Andre kulturminner kan knyttes til flere sektorer. Mens et kulturmiljø kan ha én eier i dag, som for eksempel driver næringsaktivitet på området, kan det være at anlegget dokumenterer historien til en annen virksomhet. Disse forholdene kan gjøre det vanskelig å plassere ansvar, og dermed også å sørge for at kulturminnevernet blir fulgt opp. Når ansvaret skal plasseres, er det både et spørsmål om eierskap og bruk i dag, og historisk tilknytning.

I Hedmark finnes det flere eksempler på disse problemstillingene. På Folldal Gruver er mange instanser involvert som eiere, forvaltere og myndigheter. I 1988 opprettet Folldal kommune en stiftelse for å sikre varig vern av anlegg, bygninger og utstyr fra gruvedriften, Stiftelsen Folldal Gruver (SFG). Denne stiftelsen eier store deler av bygningene og anleggene, og bruker det til museumsformål og næringsvirksomhet. Samtidig eier Folldal kommune noe av bygningsmassen. Noen bygninger er også i privat eie og drift. Videre står Nærings- og handelsdepartementet (NHD) som eier av selve gruva, og leier den ut til stiftelsen. Gruveminnene omfatter ikke bare bygninger, anlegg og landskap på verksområdet ved Folldal sentrum, men også kulturminner etter tidligere gruvedrift i det som i dag er utmark. Her er for eksempel Statskog grunneier. Riksantikvaren har tatt et ansvar for kulturminneverdiene på Folldal Gruver gjennom den nasjonale verneplanen for tekniske og industrielle kulturminner, og det blir gitt midler over Miljøverndepartementets budsjett. Hedmark fylkeskommune behandler saker som angår kulturminnespørsmål på gruveområdet.

Gruvedrift generelt hører inn under forvaltningsområdet til Bergvesenet, som er statens sentrale fagetat for forvaltning og utnyttelse av mineralske ressurser, og er en forvaltningsetat direkte underlagt Nærings- og handelsdepartementet. I forbindelse med et nedlagt gruveanlegg som Folldal Gruver, ivaretar de et ansvar i forhold til sikkerhet og reduksjon av miljømessige konsekvenser. Miljøansvaret kommer klart fram gjennom målsettingene og beskrivelsen av Bergvesenets oppgaver og myndighet. Forvaltning av kulturminneverdiene er derimot ikke formulert som del av dette ansvaret eller Bergvesenets oppgaver forøvrig.¹

Sektoransvaret for kulturminneverdiene i bergverksdrifta ser altså ikke ut til å være klart definert per dags dato. Den nasjonale verneplanen for tekniske og industrielle kulturminner fra 1994 foreslår for øvrig at det utarbeides en egen landsverneplan for bergverk.

Fløtningsminner er en annen kategori der ansvarsforholdene kan oppfattes som uklare. Kulturminnene og kulturmiljøene ligger i forbindelse med vassdrag, og omtales som del av NVEs verneplaner for vassdrag. Samtidig er det en type kulturminner som er knyttet til sagbruksindustri, papirindustri, tømmereksport osv. I Hedmark er det laget en egen plan for forvaltning av fløtningsminner i et samarbeid mellom fylkesmannen i Hedmark, Hedmark fylkeskommune og Glomdalsmuseet. Samtidig omfattes en del av kulturminnene også av fylkesdelplaner for vassdragene.

Utfordringene med å plassere ansvaret henger sammen med endringer i drift og eierskap, og i overordnede strukturer i samfunnet. En problemstilling dreier seg om at en type kulturmiljøer kan ha opprinnelse i selvstendige virksomheter, men samtidig er med på å

dokumentere bakgrunnen for en sektor som har statlig tilknytning i dag. Brennevinsproduksjonen er en sentral type industri i Hedmarks historie. Fra starten var den knyttet til en rekke uavhengige brennerier, men i dag er all slik produksjon regulert under et felles system. I Hedmark spenner kulturminneverdiene fra denne virksomheten fra de tidlige anleggene fra 1800-tallet til nyere kulturminner som rektifikasjonsanlegget til Arcus på Hamar. Vinmonopolet ble etablert som et privat aksjeselskap under statlig kontroll i 1922, og har vært statlig eid siden 1939. I nyere tid er Vinmonopolet blitt delt. Arcus AS ble etablert som et statlig aksjeselskap med enerett til brennevinsproduksjon og tapping på flasker i tillegg til import- og grossistvirksomhet. Burde Vinmonopolet, eventuelt Arcus, ivareta sektoransvaret for alle kulturminner knyttet til denne industrivirksomheten som del av sin egen historie?

En kan også komme til å møte denne problemstillingen: Hvem ivaretar hovedansvaret for kirkebygg dersom stat og kirke skilles? Vektlegger man da at kirkebyggene dokumenterer en del av det offentlige Norges historie, eller skal de behandles som kulturminner som først og fremst tilhører kirken som en selvstendig institusjon?

Arcus' rektifikasjonsanlegg, Hamar

3 Hedmarks kulturminner

Prioriterte kulturminnetema i fylkesdelplanen

Følgende temaer er plukket ut som spesielle satsingsområder i denne planen:

A. Hedmarks eldste historie

Det har levd mennesker i Hedmark i mange tusen år. Disse har satt spor etter seg på forskjellige måter: Gjennom sitt daglige liv, sine anlegg for fangst av vilt, gjennom sin måte å utvinne jern og lage redskaper på, gjennom sine forsvarsanlegg, gjennom sitt jordbruk, og sine måter å vise makt og rikdom på.

B. Bygningsarv og kulturmiljø i jord- og skogbruk

Hedmark har store landbruks- og skogbruksarealer. Her finnes alle størrelser av gårdsbruk. Hedmark er landets største skogfylke, og den næring som har vært tilknyttet bruk av skogen, har gitt grunnlag for noen av de viktigste kulturminnene i fylket. Landskapet er formet ved utnyttelsen av ressursene gjennom flere generasjoner. Disse landskapene forandres raskt i våre dager, som et resultat av utviklingen som har pågått og pågår. I Hedmark ligger også store deler av Finnskogen, der etterkommere etter finneinnvandrere med sine særegne tradisjoner har drevet jordbruk i de skogbevokste områdene i sørdelen av fylket og mot svenskegrensa.

Mangfoldet av driftsbygninger er en særskilt utfordring for kulturminnevernet. Mange bygningstyper har ikke vært i bruk på lenge. Ombygging og riving fører ofte til tap av kulturminneverdier.

Hagenes betydning for helhetlige bomiljøer har i stor grad blitt oversett i kulturminnevernet. Hedmark er et rikt hagehistorisk fylke. På dette feltet trengs det mer kunnskap.

C. Kulturlandskap

I de senere år har begrepet kulturlandskap blitt viktig som del av en helhetlig tenkning rundt våre ressurser, både naturressurser og kulturminneressurser. Folk har levd i og brukt landskapet, fjellet, vannet, skogen og jorda. Kulturlandskapet er blitt formet ut fra dette.

Mange kulturlandskap er i ferd med å forandres radikalt fordi arealer, funksjoner, bygninger og anlegg knyttet til disse landskapene ikke lenger er i bruk som før. Det er viktig å synliggjøre kulturlandskap som er spesielle for Hedmark, og skape forståelse og bevissthet rundt dem før de forsvinner.

D. Teknisk-industrielle kulturminner

I Hedmark begynte man tidlig å utnytte mineralressursene i naturen. Jern ble utvunnet av myrmalm. De eldste sporene fra dette er fra 200 e.Kr, men produksjonen ble stor og eksportretta i forbindelse med samfunnsendringene etter år 1000. Klebersteinsbruddet i Kvikne fra 400 f. Kr. er vårt eldste spor etter ressursutnytting av berggrunnen. Bergverksdrift med nasjonale dimensjoner kom i gang med Kvikne kobberverk i 1630-åra. Hundre år seinere startet gruvehistorien i Follidal, som har vart helt fram til vår tid.

Landbruksbasert industri og samvirkeutvikling kjennetegner 1800- og 1900-tallet i hele fylket. Meierier, brennerier, bryggerier, møller og garverier fantes mange steder. Hedemarken framstår som det mest betydelige området for foredling av landbruksprodukter.

Utistu-setra i Os

Industriproduksjon for byggebransjen er også et sterkt trekk i Hedmark. Vi har teglverk og sagbruk fra 1800-tallet, og i 1960-åra kom framveksten av ferdighusproduksjonen i Moelv og Trysil.

E. Byer og tettsteder

Tettstedene og byene i fylket har ulike bakgrunn og alder. Utviklingshistorien på dette området er lang i Hedmark: Den spenner fra middelalderbyen ved Domkirkeodden på Hamar og middelalderkaupangen på Koppangøyene, til dagens tre byer og mange tettsteder. Tolga oppsto på 1600-tallet som en smelteverksby under Røros. Elverum og Kongsvinger har bakgrunn i forsvarsanleggene som skulle beskytte mot svensk invasjon. Kirkebyggingen i fylket har skapt fortetninger i de fleste bygder. Jernbanen og den industrielle utviklingen førte til etablering av nye tettsteder og byer. Veien har i det senere over tatt som hovedtransportåre, og en ser ofte en utvikling av ny tettbebyggelse ved veiknutepunktene. Det er Hamar, Kongsvinger og Elverum som har bystatus i dag. Hamar by har en særlig interessant byplanhistorie, Kongsvinger har sin gamle trehusbebyggelse og festningen, og Elverum har en interessant etterkrigsarkitektur.

F. Møteplasser, institusjoner og samferdsel

Møtesteder er ulike steder der mennesker møtes, som trafikkknutepunkter m.m. Møtestedene der kjente og ukjente møtes var tidligere skysstasjoner, sundstuer, gårder, markeder, melkeramper og lignende. Senere kom forsamlingshus, danseplasser, jernbanestasjoner, postkontor, osv. Nærmere opp til vår tid har tettstedene og byene, kjøpesentrene, bensinstasjonene, kafeene, kinoene, konsertlokalene og diskotekene vokst fram. Institusjoner som skoler og helsebygg har vært og er også viktige elementer i samfunnet. Framveksten av de forskjellige møteplassene, og flere av tettstedene, er gjerne betinget av kommunikasjonsårene og av etableringen av for eksempel militæranlegg. Jernbanen førte med seg nye tettsteder. Samtidig forteller de gamle kommunikasjonsårene, som veier og bruer, mye om eldre samfunnsstruktur.

G. Etnisk mangfold

Hedmark er særegent på grunn av sitt etniske mangfold. Samene har status som urfolk, og i Hedmark finnes det en sør-samisk bosetning rundt Femunden i Engerdal.

Før dagens innvandrere har det vært flere innvandringsbølger der etterkommerne lever i dag. Disse folkegruppene har satt både fysiske og immaterielle spor. De største innvandrergруппene var tatere og skogfinner på 15-1600-tallet, og seinere jøder.

Innvandrere har kommet med sin kultur, og hedmarkingene har gått utenfor fylkets grenser og hentet inspirasjon. Grensekommunene har fellestrekk med bygder på den andre sida av svenskegrensa. Finnskogen er preget av finsk innvandring via Sverige. I Nord-Østerdalen var det omfattende gruvedrift, som trakk til seg folk fra inn- og utland.

Utvandringen til Amerika, og tilbakevandringen, ga sterke kulturimpulser og økonomiske konsekvenser på flere måter.

I dag setter nye innvandrergруппer preg på kulturen i Hedmark. Det er viktig å ta vare på både materielle og immaterielle kulturminner fra nye nasjonaliteters eller folkegruppers første tid i Norge. Flerkulturelt Senter ved Glomdalsmuseet har her begynt et viktig arbeid, spesielt i forhold til somaliske innvandrere.

Tangen Landhandleri, Stange

Abborhøgda finnetorp, Kongsvinger

**Kulturminner
for Hedmarks
framtid**

4.

Utvalgte tema og verneområder

4 Utvalgte temaer og verneområder

Stange kirke

Lillekroken i Folldal

Hesthagen i Ringsaker

I forbindelse med valg av tema og verneområder til denne planen, har det kommet mange gode innspill. Utvelgelsen er basert på disse innspillene og fylkeskommunens egen vurdering. De utvalgte tema og verneområder som omtales, vil bli prioritert som konkrete arbeidsområder de nærmeste åra.

Utvelgelsen er ment å være representativ for bredden av kulturminner i fylket. I tillegg er det tatt geografiske hensyn. Innenfor disse rammene er det valgt ut kulturminner og kulturmiljøer som eksempler på de prioriterte innsatsområdene. Utvalget er basert på representativitet, sær egenhet, autentisitet, formidlingsverdi og tilgjengelighet.

For de utvalgte temaene og verneområdene er det i dette kapittelet beskrevet verneverdi, utfordringer og verneforslag/tiltak. Det er et felles ansvar å følge opp de utfordringene og verneforslagene/tiltakene som er beskrevet. Aktører er fylkeskommunen, kommuner, Riksantikvaren, museer, grunneiere, historielag, skoler, næringsliv m.fl.

Som virkemiddel i kulturminnevernet må samhandling og kommunikasjon styrkes. Opplæring og informasjon om kulturminner vil bli prioritert både fra sentrale og regionale kulturvernmyndigheter. Forskning og registreringsarbeid rundt kulturminner vil være en forutsetning for å øke forståelsen og synliggjøre kulturarven.

De utvalgte temaene er representanter for verdifulle kulturminnekategorier i Hedmark, og gir signaler til kommuner og etater om hvilke kulturminner og miljøer det er viktig å sikre gjennom forvaltning, plan- og byggesaksbehandling, samarbeid og tilskudd.

A. Hedmarks eldste historie

De første menneskene i Hedmark levde av jakt på elg og rein, fiske i de mange innsjøene og elvene, og sanking av bær og røtter. Fra de første sporene etter mennesker i Hedmark til det vi kaller nyere tid (etter reformasjonen) er det et tidsspenn på over 8000 år, og det er funnet kulturminner i fylket som kan belyse hovedtrekk den historiske utviklingen gjennom dette lange tidsspennet.

De eldste sporene etter folk i Hedmark

Det finnes minner etter steinalderfolk i alle regionene og innenfor forskjellige landskap, fra lavereliggende jordbruks- og skogsområder og helt opp i høyfjellet. Disse menneskene var fangstfolk med en nomadisk livsførsel. I dag er svært få av de eldste boplassene synlige på markoverflaten. Bare enkelte steder har erosjon ført til at spor etter redskapsproduksjon og andre gjenstander er synlige.

I Hedmark er det kjent flere stein- og bronsealderlokaliteter, for eksempel langs Mjøsa og langs Vingersjøen i Kongsvinger. Slike lokaliteter er videre kjent langs Trysilvassdraget og Femunden, langs Møkeren, Austmarka i Kongsvinger, langs Halsjøen i Våler, på Rødsmoen ved Rena-elva, i Gråfjell og langs Osensjøen i Åmot. Det er ikke minst funnet steinaldertufter på Svevollen i Elverum.

Alvdal vestfjell

I denne kulturvernplanen har vi valgt ut ett satsningsområde for de eldste sporene etter folk i Hedmark, nemlig langs de langstrakte vannene Breisjøene og Holmsjøen, samt ved Veslølvsjøen og Flatsetra. De utvalgte lokalitetene er representative og helhetlige for lokaliteter fra stein- og bronsealder i fjellet i Hedmark.

Verneverdi:

Stein- og bronsealderlokalitetene er automatisk fredet, og har både nasjonal, regional og lokal verdi. Lokalitetene i Alvdal vestfjell har stor formidlingsverdi. De ligger i et relativt urørt landskap. Samtidig inngår de i en større sammenheng med et kulturlandskap som har stor tidsdybde og som viser til utnyttelsen av fjellet gjennom mange tusen år.

Utfordringer:

- Verne utsatte lokaliteter mot erosjon.
- Støtte opp om lokal interesse for formidling av kulturminner for eksempel i tilknytning til Breisjøsetra og Breisjøene.
- Registrere og dokumentere flere steinalderlokaliteter og andre kulturminner i Alvdal vestfjell.
- Foreta nærmere analyser av kulturmiljø og kulturlandskap i området.

Verneforslag/tiltak:

- Vurdere tildekking av de mest erosjonsutsatte lokalitetene.
- Utarbeide skilt med informasjon om kulturminnene.
- Initiere registreringer av kulturminner i Alvdal vestfjell.
- Regulere større områder rundt steinalder- og bronsealderlokalitetene til spesialområde bevaring.

De første sporene fra eldre steinalder går tilbake til omkring 7000 f. Kr. En ren fangstkultur varte fram til ca. 4000/3000 f. Kr.

Bruken av stein til redskaper fortsetter gjennom yngre steinalder, bronsealder og noe inn i den eldste jernalderen, fra om lag 4000 /3000 f. Kr. til Kristi fødsel. De første sporene etter husdyrhold og jordbruk finner vi i disse periodene. Funnene tyder likevel på at hovednæringa fremdeles var fangst, fiske og sanking. Tamdyr og åkerbruk førte etter hvert til at folk ble mer bofaste. I den første tida med nye næringsveier førte menneskene kanskje også en drift basert på skifte av beite- og jordbruksland over store områder.

Alvdal vestfjell

4 Utvalgte temaer og verneområder

De eldste dateringene av fangstgroper i Hedmark viser at denne fangstteknikken ble brukt allerede i slutten av steinalderen. Foreløpig finnes det kun få dateringer som er så gamle. De aller fleste registrerte fangstgroperne i fylket har spor etter en rektangulær kassekonstruksjon i bunnen. Majoriteten av gropene later til å ha vært mest brukt i eldre jernalder og middelalder. I tillegg finnes det også systemer med rektangulært murte fangstgraver for rein i fjellene. Fangstgroperne forekommer som oftest i systemer. Det finnes fangstanlegg høyt til fjells med over 160 groper. Både å drive og vedlikeholde så store anlegg må ha krevd et svært godt organisert samfunn. Fangstanleggene var svært effektive, og i 1863 ble det forbudt gjennom lov å drive fangst i slike anlegg

Fangstgrop i Orvdalen, Rendalen. Foto: P.O. Mathiesen

Andre lignende fangstanlegg

Fangstanlegg er kjent fra nesten hele Hedmark. Det er kjent flere mindre fangstanlegg nær gardsbebyggelse på sentrale steder som i Ringsaker, Løten, Stange og dalsidene langs Glåma i alle Solør-kommunene. Størst omfang har likevel fangstanleggene i Nord-Østerdalen. I tillegg til fangstanlegget i Jehansdalen ligger det fangstanlegg av tilsvarende størrelse i Alvdal, Tolga og Os. Store fangstanlegg er også kjent fra Heggeriset / Lerådalen/Stor-Høa i Engerdal og ved Breisjøsetra i Alvdal Vestfjell, og i Orvdalen i Rendalen.

Fangstanlegg

Et fangstanlegg består av flere fangstgroper satt sammen i et større system. Ofte har anleggene en utstrekning på flere kilometer. Anleggene sperrer av dyretrekk der dalen smalner, eller innunder fjellkoller eller urer. De relaterer seg til større landskapselementer, og gir disse et kulturhistorisk innhold. Fangstanleggene er oftest lette å se, men mange av dem er uregistrerte.

Fangstanlegget i Jehansdalen, Folldal

I Jehansdalen i Folldal er det bevart et stort fangstanlegg for rein. Anlegget består av over 200 fangstgroper, og det strekker seg over 15 km. I sør starter anlegget i Grimsdalen på 900 meters høyde, og går i nordlig retning over Grimsa, gjennom Fallet opp Jehansdalen gjennom Streitlien og på tvers av Folldal og opp til Lonahovda. Fangstanlegget ligger på tvers av dyretrekkene, og det ligger i en relasjon til åsrygger og brinker i dalsida. Fangstgroperne har en rektangulær kassekonstruksjon i bunnen, og har form som en trakt. På to sider av gropa er det ofte vollkonstruksjoner. Mellom gropene har det tidligere stått ledegerder som har vært 2,5-3,5 meter høye. Fangstanlegget i Jehansdalen er ikke datert, men det er rimelig å anta at det kan dateres til jernalder og middelalder. Fangstanlegget er automatisk fredet gjennom kulturminneloven. Den delen av anlegget som inngår i reguleringsplanen for hyttefeltet på Streitlien, er regulert til spesialområde bevaring.

Verneverdi:

Fangstanlegget er automatisk fredet, og anlegg av denne type og størrelse har både en nasjonal, regional og lokal vernestatus. Det er ikke mange områder i landet som kan vise til fangstanlegg av denne størrelsen. Ved Uppigarden Streitlien er det en sjelden relasjon mellom fangstanlegget og et gammelt gardstun. Det viser at organiseringa og vedlikeholdet av fangstsystemet høyst sannsynlig må settes i forbindelse med gardsbosetningen i dalen. Anlegget er også godt bevart. I Jehansdalen er det ennå fullt mulig å følge anlegget i sin helhet. Anlegget er delvis delt opp av veiene inn til Grimsdalen, Streitlien og Folldal. Enkelte fangstgroper er allerede blitt berørt av hyttebygging, men dette er heldigvis et lite mindretall.

Utfordringer:

- Bevaring av fangstanlegget i sin helhet.
- Hindre ytterligere forringing i forbindelse med skogsdrift, hyttebygging og veiutbygging. For å bevare helheten i fangstanlegget er det helt avgjørende med en restriktiv forvaltning med hensyn til hyttebygging og dispensasjoner.
- En av fangstgroperne i Grimsdalen er truet av erosjon.

Verneforslag/tiltak:

- Vedta en større sikringssone for anlegget enn de 5 metrene kulturminneloven gir.
- Utarbeide en skjøtelsesplan for anlegget. En skjøtelsesplan bør inneholde et program for fjerning av søppel som ligger i enkelte fangstgroper.
- Diskret skilting av fangstanlegget bør vurderes.
- Hedmark fylkeskommune vil søke Riksantikvaren om å foreta en mindre utgravning av den erosjonsutsatte gropa. Dersom Riksantikvaren innvilger dispensasjon fra klml, vil groptypen bli

dokumentert og en enkeltgrop i anlegget vil dateres.

Helleristninger

Helleristninger er figurer og/ eller tegn som er hogd eller skrappt inn i berg- og steinflater. De eldste ristningene, veideristninger, er ofte stiliserte figurer som det er lett å kjenne igjen. Disse ristningene dateres til eldre steinalder. Fra yngre steinalder og bronsealder blir figurene/tegnene mer abstrakte og utgjør andre motiv som for eksempel skip og fotavtrykk. Disse ristningene kalles jordbruksristninger. Skålgroper er den vanligste formen for jordbruksristninger.

Stein i Ringsaker

På en stor steinblokk på en odde ut i Mjøsa i Ringsaker, finnes Hedmarks eneste helleristninger med figurmotiv. Ristningene består i dag av 16 identifiserbare elgfigurer. Opprinnelig kan det ha vært flere. Ristningene er såkalte veideristninger, og de antas å være laget av jernfolk i steinalderen.

Enkelte steder på steinblokken er berget svært forvitret, slik at deler av figurene er gått tapt. Særlig har nedbør og frost gjort sitt til at forvitringen har skjedd fort. I 1984 ble det bygget et tak over steinblokken for å verne ristningene mot ytterligere forvitring. Tiltaket ble utført i regi av Ringsaker Historielag og Ringsaker Sparebank. Overbygget har vist seg å ha positiv effekt. Det viste seg at taket var for lite, slik at det ikke dekket hele steinen. I 2003 ble eksisterende overbygg utvidet i regi av fylkeskommunen.

Verneverdi:

Fordi helleristningsfigurene er de eneste kjente i Hedmark fylke, har de svært høy lokal, regional og nasjonal verdi. Hele miljøet det er en del av, bidrar ytterligere til at dette kulturminnet verdsettes spesielt. Ristningene er automatisk fredete kulturminner, og de ligger innenfor et naturreservat.

Utfordringer

- Hindre ytterligere forvitring av helleristningen.
- Formidling på kulturminnets premisser.

Verneforslag/tiltak:

- Utarbeide en egen skjøtelsesplan for helleristningene. Skjøtelsestiltakene bør omfatte konserveringstiltak.
- Tette overbygget og holde det jevnlig ved like.
- Holde ved like gjerdet rundt steinblokken.
- Drive vegetasjonsskjøtsel.
- Sette opp informasjonsskilt om dette flotte kulturminnet.
- Sette i gang en miljøovervåking av kulturminnet.

Jernvinna

Noen hundre år før Kristi fødsel begynte folk å lage jern av malm fra myrene. Hedmark er rik på jernholdige myrer, og det er registrert tusenvis av spor etter jernframstilling: Kullgroper, blæstergroper, slagghauger og røsteplasser. Disse er datert fra 200-tallet e. Kr. og helt til 1700-tallet. På alle områder i livet kom jernet inn og skapte nye muligheter, som for eksempel mer effektive våpen og jernredskaper i jordbruket. Kulturminneundersøkelsene på Rødsmoen og Gråfjell i

I Hedmark finnes det i alt 19 kjente skålgroplokaliteter:

4 lokaliteter på Nes i Ringsaker, 3 i Stange, 11 i Tyllidalen i Tynset og én lokalitet i Stor-Elvdal.

Ofte kan de være få skålgroper på et felt, andre ganger kan det være flere hundre. Det antas at de ble hugget i steinalder og bronsealder. Skålgroper er således både de eldste og de yngste helleristningene vi har. Størrelsen på de tilhugde gropene varierer både i diameter og i dybde. Spesielt for Hedmark er at det finnes flere skålgroper ved seteranlegg. Det finnes mange ulike tolkninger om hvorfor det ble hugget skålgroper. En vanlig tolkning er at de settes i forbindelse med fruktbarhet, en annen at de er et symbol på kvinnen.

Helleristningen på Stein i Ringsaker

Kulturminner
for Hedmarks
framtid

4 Utvalgte temaer og verneområder

Jernutvinninga var en svært tidkrevende prosess. Malmen ble gravd opp på forsommeren og lagt til tørk. Deretter skulle den røstes. I denne prosessen ble den varmet opp på et bål, og på denne måten ble vann som var kjemisk bundet til jernet frigjort. Malmen ble nå magnetisk, og den ble rødere i fargen. Nå kunne sjølv jernutvinninga, blæstringen, begynne. For å oppnå tilstrekkelig varme, ble det brukt trekull. I yngre jernalder og tidlig middelalder ble trekull framstilt i groper der en brant tre uten for mye tilgang til luft. Trekullframstillinga foregikk som regel i nærheten av blæsterplassene. Mange av disse kullgroperne er fortsatt synlige i landskapet.

Den røstede malmen og trekullet ble lagt lagvis i en blæsterovn. Ved 1300 grader smeltet urenheterne i malmen, slagget, og rant ut i bunnen av ovnen. Sjølv massen med jern ble igjen inne i ovnen. Det ferdige jernet måtte igjen varmes opp og hamres for å få ut rester av urenheter. Deretter kunne det deles opp og smis. Slagghaugene i Hedmark er oftest så store at de er lett synlige.

Snitt gjennom slagghaug fra jernutvinning, Budor i Løten

Åmot fastslo at Hedmark var et viktig fylke for jernframstilling, og at omfanget har vært så stort at eksport av jern fra fylket må ha vært betydelig. Likeens har registreringer i Vang i Hamar gitt et verdifullt materiale

Jernvinna nordvest for Kjølseter i Åmot

Jernvinna nordvest for Kjølseter i Åmot er et helhetlig jernproduksjonsmiljø fra yngre jernalder/ tidlig middelalder, bestående av et jernvinneanlegg og 13 kullgroper. Anlegget viser en typisk organisering av myr, kullgroper og jernvinneanlegg i en funksjonell sammenheng. Aktiviteten ved dette anlegget må sees i sammenheng med det betydelige antall anlegg i denne delen av Hedmark. Overskuddsproduksjonen som dette og andre anlegget ga, har hatt stor betydning for samfunnet i sen vikingtid/tidlig middelalder.

Kulturmiljøet ligger i Regionfelt Østlandet, og er avsatt som område med spesielle vernehensyn i kommunedelplan for Regionfelt Østlandet.

Verneverdi:

Den store mengden av jernvinner i fylket forteller oss noe om hvor viktig jernet har vært for samfunnsutviklingen i Hedmark, spesielt i slutten av vikingtida og begynnelsen av middelalderen. Jernvinna er en kilde til kunnskap både når det gjelder detaljer om selve framstillingsprosessen og jernkvaliteten, og om samfunnsorganisering. Den er et relativt synlig kulturminne, som i sitt mangfold kan påtreffes mange steder i Hedmark og derfor har et stort potensial som opplevelses- og formidlingsverdi. Det utvalgte anlegget er et typisk eksempel på jernvinne fra yngre jernalder og tidlig middelalder.

Utfordringer:

Generelt

- Behandle anleggene som helhetlige kulturminner, og ikke enkeltliggende deler, i plansammenheng og forvaltning.
- Gjøre eksisterende registreringer tilgjengelige og registrere nye områder for å redusere risikoen for skade på jernvinneanlegg som resultat av skogsdrift.

Spesielt

- Forvalte jernvinna nordvest for Kjølseter på en god måte gjennom miljøoppfølgings- og miljøovervåkingstiltak.
- Bevare helhetsinntrykket av anlegget på tross av formidlingstiltak.
- Finne røsteplassene.

Verneforslag/tiltak:

Generelt

- Legge større vekt på kulturmiljø og helhet i registreringssammenheng.
- Formidle informasjon til skogbruksnæringa gjennom kurs og/ eller tilgjengeliggjøring av registre.
- Arbeide for å få tilgang til private registre hos skogbrukere i Hedmark.

Spesielt

- Følge opp Forsvarsbyggs miljøovervåking og miljøoppfølging.

- Tilrettelegge anlegget for formidling gjennom arbeidet med kulturstien fra Nesvangen til Nordre Osen.
- Lete etter røsteplasser for å komplettere anlegget.

Bygdeborger og borganlegg

På østsida av Mjøsa ligger borganlegg som kan dateres både til jernalder og middelalder. Arkeologene kaller jernalderens borger for bygdeborger. I Ringsaker ligger ruinene etter en spesiell middelalderborg, nemlig Mjøskastellet.

Borgens funksjon har vært noe omdiskutert. Sannsynligvis var bygdeborgene først og fremst ment som tilfluktssteder, der bygdas kvinner, barn og gamle kunne søke tilflukt mens de som var våpenføre prøvde å stanse ytre fiender. Også husdyra kunne bringes i sikkerhet på borghøyden. Enkelte av borgene ligger også strategisk til ved viktige ferdselsveier, der fienden måtte komme forbi. Kan hende var disse borgene bemannet med krigere i urolige tider? Alt arbeidet som er lagt ned i borganleggene forteller i alle fall at de må ha vært svært viktige for forsvaret av bygda. Bygdeborger kan også ha hatt religiøs og rituell funksjon.

Bygdeborgen på Stein i Ringsaker

Bygdeborgen på Stein ligger på toppen av en bergkulle like ved fylkesveg 219 i Ringsaker kommune. Her er det tydelige rester av oppbygde murer på alle sider bortsett fra i sør hvor fjellet stuper bratt ned. Det er en åpning i murene i sørøst. I retning nord-sør løper ei renne tvers over plataet. Midt på plataet, i den dypeste forsenkningen i renna, er det rester av en brønn. En liten prøvegraving av borgen i 1930 resulterte i funn av en del husdyrbein, rester av ei handkvern, en mosaikkperle av glass og et spinnehjul av jern. C-14 dateringer av kullprøver fra undersøkelsene viser at borgen var i bruk ved slutten av vikingtida (dvs. slutten av 900-tallet).

Verneverdi:

Bygdeborgen på Stein er et automatisk fredet kulturminne. Den ligger i et område med mange ulike typer kulturminner, og utgjør derfor del av et større kulturmiljø. Det er dessuten relativt lett for publikum å besøke området i og med at bygdeborgen ligger like ved vegen.

Utfordringer:

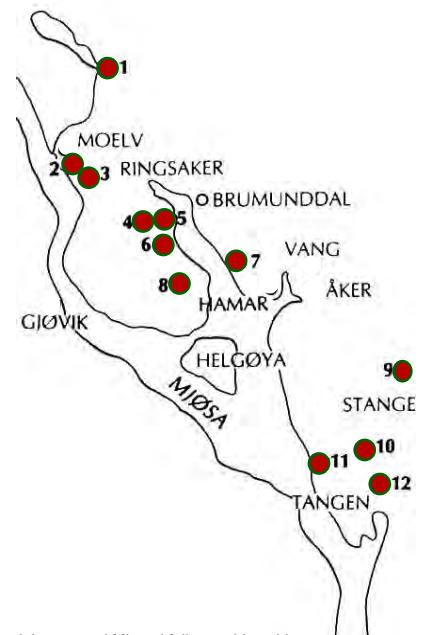
- Forebygge skader ved å hindre vekst av trær.
- Tilrettelegge for publikum på bygdeborgens premisser.

Verneforslag/tiltak:

- Utarbeide skjøtselsplan i samarbeid med for eksempel kommune, grunneier, historielag og skole.
- Utføre vegetasjonsskjøtsel.
- Tilrettelegge for publikum ved å rydde en enkel sti opp til kulturminnet, og ved å sette opp informasjonsskilt som forteller om historikken.
- Miljøoppfølging.

Bygdeborg på festningsberget, Stange

Bygdeborger ved Mjøsa i folkevandringstida
(Kilde: Magnus/Myre: Norgeshistorien I, Cappelen 1976)

4 Utvalgte temaer og verneområder

Mjøskastellets forskningshistorie

Den første som undersøkte Mjøskastellet var Peter Blix. I 1897 tegnet han muren, og beskrev den i en rapport. En ny rapport ble skrevet av Gerhard Fischer i 1928. Fischer betegnet den tidligere dokumentasjonen som ikke tilfredsstillende, og han foreslo en utgravning. Av økonomiske årsaker ble den aldri gjennomført. I nyere tid er det gjort spredte forsøk på å undersøke ruinen, men disse har også strandet. Blix sin dokumentasjon er derfor fortsatt den eneste som finnes av Mjøskastellet.

Mjøskastellet - slik prof. Nordhagen tenkte seg det.

Mjøskastellet

Et av de mest særegne fornminnene på Hedemarken ligger på den smale Steinsholmen omlag 1 km sør for Mjøsbrua. På denne øya etablerte middelalderkongen Håkon Håkonson et borgkasteil. Borgkasteilet ble ifølge sagaen bygd før 1234, og det er en militærforlegning beregnet på en mindre besetning. Dette har vært en enkel borg i form av et tårn, og den er plassert på nordenden av Steinsholmen, med vannet rundt både mot øst, vest og nord.

Tårnruinen er tilnærmet kvadratisk, og måler 18 x 20 meter. Murene er bare 3-4 meter høye, og de er glattmurte. Det er rester etter ei trapp på vestveggen, mens det er to kjellervinduer, ett på sørsida og ett på østsida. Murene er tykke og kraftige, noe som tyder på at tårnet kan ha hatt opptil fem etasjer. Borgkasteilet har vært godt synlig, og det symboliserte en sterk kongemakt. Mjøskasteilet lå svært oversiktlig og strategisk plassert. Her er Mjøsa på det smaleste, og det er et yppelig sted å kontrollere ferdselen opp og ned hovedferdselsåra mellom Viken (Oslofjordsområdet) og Nidaros.

Borgkasteilets plassering må ses i sammenheng med en tilspisset økonomisk konflikt mellom konge- og kirkemakt i høymiddelalderen. Kirken var gjennom slutten av 1100-tallet og begynnelsen av 1200-tallet gitt store økonomiske rettigheter. Kongen ønsket i større grad å ta del i kirkens økonomiske makt. Kongemakten ønsket dermed å få bedre kontroll over de rike opplandene som i den tida besto av Hedemarken, Gudbrandsdalen, Hadeland, Romerike, Valdres og Hallingdal.

Verneverdi:

Mjøskasteilet er en sjeldenhet. Tilsvarende borganlegg finnes i ikke Norge, og knapt nok i Skandinavia. Tårntypen kan ha hatt sine forbilder i England og Frankrike. Dette fornminnet har derfor en nasjonal verneverdi. Anlegget er automatisk fredet etter kulturminneloven.

Utfordringer:

- Hindre at et område sør på østveggen av borgruinen raser ut.
- Fjerne buskvegetasjon uten at muren tar skade av det.
- Vurdere slitasje i forhold til ferdsel.
- Hindre slitasje ved å holde ferdselen nede på dagens nivå.

Tidlig jordbruk

Det er registrert omtrent 100 områder med spor fra tidlig jordbruk i Hedmark. Sporene skriver seg fra jordbruk i jernalder og middelalder, fra Kristi fødsel til ut på 1600-tallet. Rydningsrøyser, steinstrenger og åkerreiner finner vi innimellom dagens dyrka mark eller som større felter ute i skogen. De finnes også helt opp i seterområdene 600-700 m.o.h.

Grundsetmarka i Elverum

Grundsetmarka er et skogsområde der kulturminnene er godt dokumentert og registrert. I tillegg til spor etter tidlig jordbruk i form av rydningsrøysfelt, er Grundsetmarka rik på alle typer utmarksminner som dyregraver, kullgroper, jernvinneanlegg, koier og skogshusvær. På Grundsetsetra er det i tillegg registrert en langhustuft på 20 meter. Dateringer fra rydningsrøyser ved Langmyrkoia viser at det har vært jordbruksaktivitet i området i folkevandringstid og seinmellomalder. I Elverum kommunes kulturvernplan er Grundsetmarka nevnt som et område der det er mulig å profilere mangfoldet av kulturminner i skog. For tida pågår et forskningsprosjekt på tidlig jordbruk i området.

Verneverdi:

Spor fra jordbruk som er eldre enn 1537 er automatisk fredet kulturminne. Det er også viktig å ta vare på spor fra jordbruk som kommer fra perioden etter 1537. Steingjerder og rydningsrøyser fra denne tida er for eksempel en viktig del av kulturhistorien fordi det forteller litt om tidligere tiders landbruk. Bak bygging av steingjerder og rydningsrøyser ligger det dessuten mye arbeid. Kulturminnene har i tillegg estetisk verdi i landskapet og er en berikelse for miljøet.

Utfordringer:

- Få planleggere til å ta hensyn til jordbruksminnene i regulerings- og bebyggelseplaner.
- Drive skånsom skogsdrift og omlegging av skogsveinet.
- Tilpasning i forhold til Riksveg 3 gjennom Grundset.

Verneforslag/tiltak:

- Utarbeide skjøtselsplaner for rydningsrøysfeltet rundt Langmyrkoia og kulturminnene ved Grundsetsetra.

Gravhauger og gravfelt

I jernalder var det en etablert skikk å gravlegge de døde i en haug. De døde skulle være synlige for ætta også etter at de var sendt til dødsriket, og ble gjerne gravlagt i steinrøyser eller i jordhauger. Gravhaugene er enten plassert aleine på garden, eller de er lagt sammen i gravfelt. Ofte finnes gravhauger og gravfelt i relasjon til åsrygger og gamle ferdselsveier. Gravhaugene kan variere i størrelse og innhold. I dag er mange gravhauger gjengrodd og lite synlige i terrenget.

De rike jordbruksbygdene på Hedemarken har vært benyttet i lang tid, også som begravellesarenaer. Flere steder i Hedemarkskommunene er det ennå mulig å se flotte monumentale gravhauger. Store enkelthauger er kjent bl.a. fra Lalum/Vestad på Stange, Hovinsholmen sør for Helgøya, Sveinshaugen ved Ringsaker Kirke, Elvsholmen og

På Rødsmoen i Åmot ble det oppdaget en hittil ukjent type åkerreiner. Disse er trolig rester etter et omflytende jordbruk knyttet til de tørre sandområdene i østre del av Hedmark. Slike funn er i tillegg gjort i Alvdal, Stor-Elvdal, Elverum og Kongsvinger. Disse undersøkelsene viser at det er mulig å finne ny og spennende kunnskap om vår jordbrukshistorie.

Vernehistorien til gravhaugen på Alu, Stavsberg

På Alu ligger en stor gravhaug. Den har en beliggenhet med et flott utsyn over Mjøsa. Allerede på 1930-tallet var haugen truet av sammenrasing og pløying. Hamar Turistforening og Universitetets Oldsaksamling lagde sammen en restaureringsplan for haugen. Haugen ble relativt raskt restaurert, men på slutten av 1960-tallet var hele området truet av bolig-utbygning. I den forbindelse skrev arkeologiprofessorene Sverre Marstrander og Arne Skjølsvold at det var viktig å sikre et tilstrekkelig kulturlandskap rundt gravhaugen. Professorene vektla også at monumental blokkbebyggelse ville virke direkte skjemmende på gravhaugen. Disse uttalelsene er like relevante i dag, når det skal bygges en bydel i Hamar nord!

4 Utvalgte temaer og verneområder

Hva inneholder gravhaugene?

Gravhaugene varierer voldsomt, både i størrelse og innhold. I den store Sveinshaugen (40 m i dm, og 6 m høy) ble det kun funnet ei steinrøys. I mindre gravhauger er det gjort flotte funn av våpen- og draktutstyr. Fra yngre jernalder blir det mer vanlig å ofre husdyr, særlig hester, og legge deler av dem ned som gravgaver og offer. I denne perioden gravlegges folk av høy status i båter. En faktor som spiller inn på funnforholdene er om gravene er brente eller ikke. Branngraver etterlater ofte bare enkelte funn, og et brannlag med brente bein. I ubrente graver kan bevaringsforholdene være bedre, men haugens oppbygninger virker inn på bevaringsforholdene. Steinrøysen slipper oksygen lett til. Gjenstander av organisk materiale smuldrer raskere opp enn om haugen hadde vært laget av leire.

Gravhauger og gravfelt, vitnesbyrd etter rituelle gravhandlinger

Bare det å bygge store gravhauger krevde en stor arbeidsinnsats og mye planlegging. Kremeringen av de døde kan ha foregått på andre steder enn der de ble hauglagt. Det er også blitt mer og mer vanlig å finne kokegropen i nærheten av gravhaugene. Dette kan ses i sammenheng med gravmåltider, der de levende delte et siste måltid med den døde.

Spenna fra
Åker-funnet.
Foto: Kulturhistorisk
Museum

Tjuvholmen i Hamar og på Alu ved Stavsberg. På Hedemarken er det kjent flere gravfelt, bl.a. fra Byfeltet i Løten, Byflaten i Veldre, Gavenkrysset på Gaupen og rundt Sveinshaugen i Ringsaker. Flere gravfelt er ryddet vekk med pløgen. Sør for «Storhaugen» på Lalum/Vestad var det i tillegg registrert 6 små hauger. Disse ble dyrket bort i 1917.

Flere steder ligger gravhauger og gravfelt nær middelalderkirker. Dette viser at slike områder har en lang rituell og religiøs kontinuitet. Lokale eksempler er Byflaten i Veldre, Kirkenær i Furnes, Vang i Hamar og kirkebygda i Løten.

Verneverdi:

Gravhauger er gravmonumenter, og de bør behandles med respekt. Dette er selvsagt for kirkegårder, og burde også være selvsagt selv om det er gått 1000 eller 2000 år siden begravelsen fant sted. Alle gravhauger er fra førkristen tid, og de er dermed automatisk fredet. Gravhaugene har verdi som kilder til bosetningshistorien. De har også en opplevelsesverdi og en estetisk verdi.

Utfordringer:

- Tydeliggjøre gravhaugene i landskapet.
- Gi et bedre vern gjennom kommunal planlegging og god dialog mellom kulturvernmyndighetene regionalt og kommunene.
- Opprette et konstruktivt samarbeid mellom regional kulturvernmyndighet, grunneier og landbruksmyndighetene.
- Hedmark fylkeskommune som pådriver for å rydde opp i gravhaugenes omgivelser.

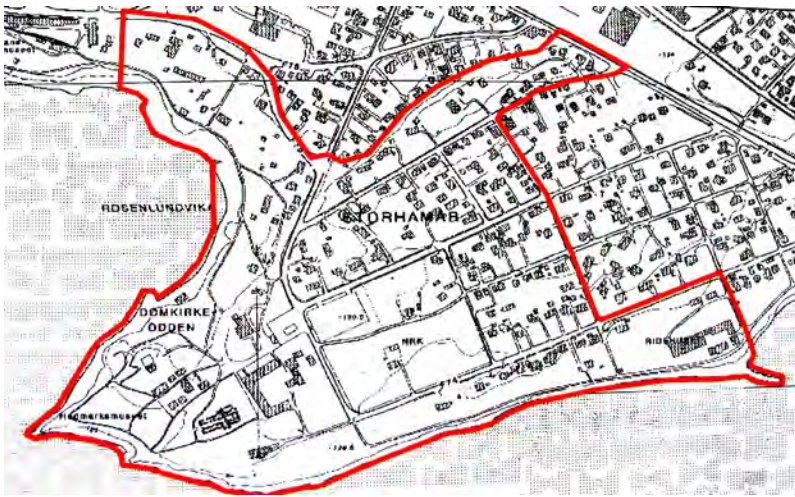
Verneforslag/tiltak:

Lage skjøtelsesplaner for et utvalg av gravhaugene, bl.a. på gravhaugen på Elvsholmen i Hamar og gravfeltet på Byflaten i Veldre.

Samarbeide med grunneiere gjennom miljøplaner for landbruket. Oppfordre grunneiere til å søke SMIL-midler for å skjøtte gravhaugene. Synliggjøre gravhaugene i kommunene plankart, og på lokale turkart.

Tidlige maktsentra

På Hedemarken finner vi spor etter et viktig maktsentrum allerede fra 500-tallet e. Kr. Dette er knyttet til Åkerområdet i Vang. Her har det sittet en mektig høvdingsekt fram til vikingtidens slutt (ca. år 1000), da aktiviteten i stadig større grad ble lokalisert til Hamarkaupangen på dagens Storhamar. Dette maktsenteret har vært en viktig samlingsplass både for tinget, gudsdyrkelse og for handelsvirksomhet. Både Åker og Hamarkaupangen har hatt stor betydning på rikspolitisk plan. Under rikssamlingen møttes Magnus den gode og Harald Hardråde på Åker for å dele riket mellom seg. Hamarkaupangen var utgangspunktet for opprettelsen av Norges femte bispedømme i 1152/53, og betydde mye for konsolideringen av staten. På 1500-tallet mistet Hamar sin funksjon som administrativt sentrum for kirke og stat. Dagens Hamar by ble vedtatt opprettet gjennom et stortingsvedtak i 1848 og ble plassert like i nærheten av der den gamle middelalder-byen lå.

Hamar-kaupangen: Området innenfor markeringen på kartet er automatisk fredet etter kulturminneloven.

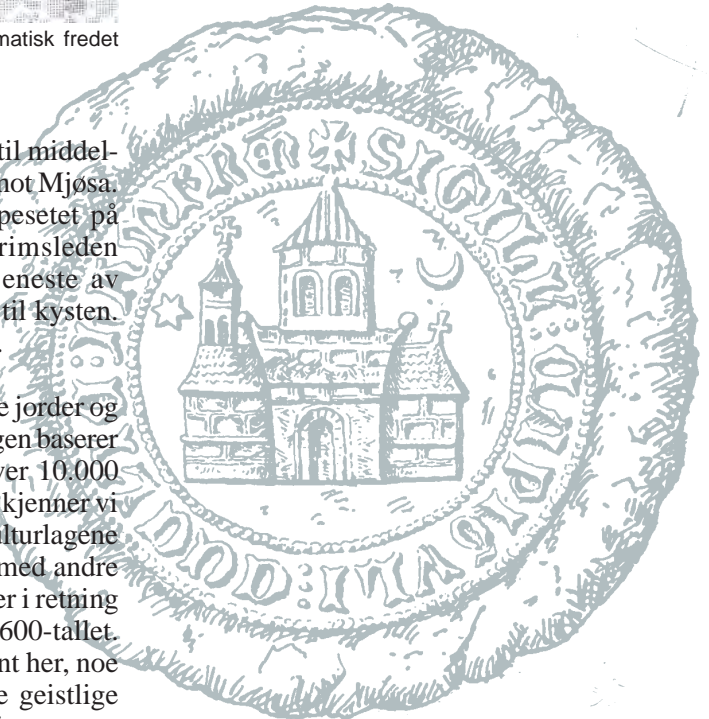
Hamarkaupangen

Hamarkaupangen er en av Norges 8 byer som kan dateres til middelalderen. Kaupangen ligger strategisk til på Storhamar ned mot Mjøsa. Den omfattet en markeds plass med bebyggelse, og bispesetet på Domkirkeodden. Stedet var et viktig punkt på pilegrimsleden mellom Oslo og Nidaros. Hamarkaupangen var den eneste av middelalder-byene som lå i innlandet og ikke var knyttet til kysten. Domkirkeodden er valgt til Hedmark fylkes 1000-årssted.

Restene av Hamarkaupangen er i dag skjult under ubebygde jorder og plener ved Domkirkeodden. Kunnskapen om Hamarkaupangen baserer seg først og fremst på den store mengden av løsfunn (over 10.000 enkeltfunn) som er gjort i området. Selve kaupangområdet kjennet vi bare gjennom tilfeldige utgravninger av kabelgrøfter o.l. Kulturlagene er mellom 20 og 50 cm, og er svært tynne sammenlignet med andre middelalderbyer. Løsfunnene og mindre utgravninger peker i retning av at det må ha vært aktivitet på Storhamar allerede på 600-tallet. På midten av 1000-tallet vet vi at Harald Hardråde slo mynt her, noe som forteller at dette var et viktig senter i innlandet. De geistlige sidene ved Hamarkaupangen kjenner vi ganske godt. Ruinene etter domkirken, bispeborgen og korskirken er fortsatt synlige i terrenget, og her har det også vært omfattende arkeologiske undersøkelser. I 1152 ble bispesetet opprettet, og i løpet av middelalderen fikk byen geistlige institusjoner som kloster, katedralskole og hospital med egen kirke. Disse institusjonene må ha trukket flere fastboende til stedet. Hamar ble også sete for lagmann og sysselmann, som var kongens representanter. I forbindelse med reformasjonen på 1500-tallet mistet Hamar sin funksjon som administrativt sete, og byen med handel og håndverk må raskt ha gått til grunne.

Verneverdi:

Hamarkaupangen er den eneste middelalderbyen i innlandet. Derfor står kulturmiljøet i en særstilling i nasjonal sammenheng. Selve Hamarkaupangen og byområdet skiller seg også fra andre middelalderbyer ved at den ikke er bebyggt i dag. Det ubebygde området er i seg selv et kulturminne med svært høy verdi. Området har meget høy verdi både som historisk kilde, natur- og kulturmiljø, arena for formidling av nasjonal og lokal kulturarv og som attraksjon/turistmål. Området er tilgjengelig for alle, og godt formidlet gjennom Hedmarksmuseet. Det ligger fortsatt et stort potensiale for ytterligere kunnskap, opplevelser og formidling av området. Hamarkaupangen og den videre historien som området representerer, gjør dette til et av de viktigste kulturmiljøer i landet.

Domkirken, rekonstruksjonstegeting av professor Olaf Nordhagen

**Kulturminner
for Hedmarks
framtid**

4 Utvalgte temaer og verneområder

Middelalderbyene i Norge

De første norske byene vokste fram på 1000- og 1100- tallet. Vi kjenner til 8 handelsplasser som utviklet seg til middelalderbyer i Norge: Oslo, Hamar, Sarpsborg, Tønsberg, Skien, Stavanger, Bergen og Trondheim. Områdene er automatisk fredet etter kulturminneloven, og en videre utvikling må skje på middelalderbyenes premisser. De kulturminnene som er kjent i disse byene er en meget viktig kilde til kunnskap om byutviklingen.

Bispestredet i Hamar. Foto: Hedmarksmuseet

Hamar. Foto: Hedmarksmuseet

Utfordringer:

Kaupangområdet er svært sårbart. Utbyggingspresset er stort, og slitastjen på deler av kjerneområdet er høy. Restene etter middelalderbyen ligger for en stor del fortsatt uberørt under bakken. Det er viktig å sikre dette arealet for videre nedbygging, og styre utviklingen på kaupangens premisser. Rundt Hamar kaupangen ligger et stort potensiale for forskning, som bør stimuleres. Hovedutfordringene og mål for forvaltning av området er å

- sikre eksisterende åpne arealer mot utbygging
- sørge for at de sentrale arealene mellom Hedmarksmuseet og Korskirken (Kringkastingsjordet) blir innlemmet som en del av museets område
- arbeide for en klarere ansvarsfordeling og et nært samarbeid med grunneiere, lokale myndigheter og interessenter
- stimulere til og iverksette ytterligere tiltak for å øke kunnskapen om Hamar kaupangen, som videre forskning, opplæring av skoleklasser, tilrettelegging, kursvirksomhet, og generell formidling
- sikre at de gjenstander som dukker opp under gravearbeider kan oppbevares og stilles ut på Hedmarksmuseet

Verneforslag/tiltak

- Vedta mer presise bestemmelser og retningslinjer for forvaltning og bruk av Hamar kaupangen og kaupangområdet som grunnlag for kommunens arealplaner, (kml og plbl § 25.6) og kaupangområdet som attraksjon, i samarbeid med Riksantikvaren, Hedmark fylkeskommune, Hamar kommune, Hedmarksmuseet og grunneiere.
- Utarbeide en skjøtelsesplan for hele det sentrale kaupangområdet, og for området med Korskirken spesielt.
- Gjennomføre prosjekter i forbindelse med 1000-årsstedet.

B. Bygningsarv og kulturmiljøer i jord- og skogbruk

Hedmark er et rikt og sammensatt fylke hvor det meste av bygningsarven kan knyttes til jord- og skogbruksressurser. Både de samfunnsmessige og naturgitte forutsetningene for husbygging har variert fra distrikt til distrikt, og gjennom tidene. Bomiljøene forteller om et fylke med klasseskiller, geografiske forskjeller, påvirkning fra ulike impulser og endringer i markedsforhold.

Helhetlige gardsmiljø

Hedmark har rike tradisjoner innenfor alle typer gardsbebyggelse, både storgarder, småbruk og husmannsplasser. Fylket har noen av landets største gardar, som har tradisjoner langt tilbake i tid. Noen har samlet sine rikdommer fra de store flatbygdene rundt Mjøsa og sørover i fylket. Andre har kommet til senere, og vokst fram etter at oppgangstidene for skipsfart, skipsbygging og handel på 1800-tallet ga store inntekter til skogeierne i fylket. Det har vært formidable forskjeller i levestandard, noe som klart kommer til syne gjennom kontrasten mellom flotte palasslignende gårdsbygninger og små husmannsplasser.

Tidligere har det vært vanlig å frede/verne enkeltbygninger. Det er ønskelig å dreie oppmerksomheten fra bygninger enkeltvis og over til helhetlige bygningsmiljøer. I denne planen fokuseres det på å presentere noen helhetlige gardsmiljøer.

Lilleeidet i Os

Lilleeidet er et gardsanlegg fra begynnelsen av 1900-tallet som ligger i bygda Høystadgrenda like nord for Os i Nord-Østerdalen.

Gardsanlegget er et helhetlig anlegg med hovedhus, sommerstue, løe med fjøs og to stabbur/uthus. Like nord for tunet ligger et sommerfjøs og ei smie. Alle bygningene er oppført rundt 1910 bortsett fra sommerstua, som er noe eldre. Alle takene på bygningene er tekket med skifer fra bruddet i Gammelvollia, der tre generasjoner Lilleeidet har arbeidet. Bygningene er oppført i tømmer og reisverk. Hovedhuset og sommerstua er kledd med stående faspanel. Løa er oppført i reisverk og kledd med låvepanel. Fjøsset er laftet av tømmer. Utmarksløa er oppført i reisverk og kledd med låvepanel, ellers er resten av bygningene oppført i ukledd og umalt tømmer. I dag er det ingen drift på garden.

Verneverdi:

Anlegget er lite endret, med unntak av hovedhuset. Småbruket Lilleeidet gir et godt bilde av hvordan miljøet var i grenda, og viser hvordan jordbruket ble drevet der brukeren hadde annet arbeid ved siden av småbruket. I åra etter 1900 ble det bygd mange anlegg med sveitserstiltrekk, spesielt der hovedbygningen var midtpipetype i to etasjer. Lilleeidet er representativ for denne tida. Dette anlegget er både homogent og har stor grad av autentisitet.

Låven med steinfjøsset og utmarkshusene er i dårlig stand. Hovedhuset er en del omgjort og modernisert både utvendig og innvendig. De andre bygningene er relativt autentiske.

Vestre Sorken, Engerdal

Bureisingsbruket Røset, Tolga

Lilleeidet i Os

Kulturminner
for Hedmarks
framtid

4 Utvalgte tema og verneområder

Helhetlige gardsmiljøer i nordfylket

I nordfylket er det fredet to helhetlige gardsanlegg, et fra 1700-tallet (Husan i Alvdal) og et fra 1800-tallet (Utistu i Os). Lilleeidet er i denne sammenhengen et representativt alternativ for et 1900-talls bruk som viser utviklingen over tid. Bureisningsbrukene Røset (Tolga) og Nordset (Rendalen) er fredet. I tillegg pågår det fredning av Blostrupmoen, et gardsanlegg fra slutten av 1800-tallet, med tilhørende seter.

Store jordegods ved Glomma

Vestre Nor er en del av gardsanleggene som i sin tid utgjorde et stort jordgods som strakk seg fra Glomma i vest til Rotna i øst (mot Svenskegrensa), et areal på om lag 45.000 – 50.000 dekar. Fra fogd Thaarups telling i 1798 bodde det i alt 104 personer på gardene og plassene under disse, hvorav 79 på plassene.

Bygning med svalgang på Vestre Nor

Utfordringer:

- Ivareta det helhetlige kulturmiljøet for ettertida.
- Stoppe forfallet.
- Sørge for å finansiere kontinuerlig vedlikehold når eiendommen ikke er i drift.

Verneforslag/tiltak:

- Vurdere om eiendommen skal fredes eller få andre vernebestemmelser gjennom plan- og bygningsloven.
- Utarbeide miljøoppfølgingsprogram eller verneplan.
- Forebygge videre forfall og bedre bygningenes tilstand gjennom istandsetting.

Vestre Nor i Kongsvinger

Vestre Nor er et romslig firkanttun på elvesletta ved Glomma nord i Brandval. Det var skysstasjon og gjestgiveri i flere generasjoner, og ferjeforbindelse over til vestsida. Så langt tilbake som 1671 er det dokumentert gjestgiverivirksomhet. Allerede i biskop Eysteins Jordebok (1394) er garden beskrevet som del av det store godset på Nor. Tunet er et tilnærmet komplett firkanttun med bygninger fra slutten av 1700 og frem til slutten av 1800. Tunet består i dag av 9 bygninger. Våningshuset er i én etasje og sannsynligvis den eldste bygningen på garden. Samtlige bygninger er i god stand.

Verneverdi:

Vestre Nor er en vesentlig del av kulturlandskapet i området, og et viktig kulturminne etter gardsanleggene som tidligere utgjorde et stort jordgods mellom Glomma i vest og Rotna i øst. Anlegget er lite endret bortsett fra at en stor fjøsbygning er revet. Vestre Nor gir et godt bilde av miljøet på de relativt store gårdene langs Glomma med et veldrevet jordbruk og store skogarealer, samt tilliggende virksomheter som skysstasjon og ferjetrafikk. Tunet er vel ivaretatt og bygninger og tun har stor grad av autentisitet.

Utfordringer:

- Vern av et helhetlig kulturmiljø.
- Registrere og dokumentere samtlige bygninger.
- Sikre at bygninger bevares ved et eventuelt eierskifte. Etablere god dialog med eventuelle nye eiere.
- Ivareta både kulturminnet og det omkringliggende kulturlandskapet, og unngå at tiltak for flomsikring av Glomma ødelegger kulturmiljøet.

Verneforslag/tiltak:

- Vurdere om tunet med bygninger skal fredes eller gis annet vern gjennom plan- og bygningsloven.
- Vurdere om landbruksarealet mot Glomma skal gis vern gjennom lovverket.

Husmannsplasser og småbruk

Husmannsvesenet vokste stadig framover på 1800-tallet, som et resultat av befolkningsøkning og mindre tilgang på jord. En husmann var en person som leide et stykke ikke særskilt matrikulert jord av en gardbruker. Til gjengjeld måtte han betale leie av plassen og på andre måter komme gardbrukeren til hjelp. Betalingen foregikk i form av arbeidsplikt hos gardbrukeren. På 1800-tallet hadde husmannsvesenet to hovedfunksjoner; først og fremst var det en boform for lavere sosiale lag i bondesamfunnet som ikke hadde egen jord. I tillegg var dette en effektiv måte å sikre billig og stabil arbeidskraft for gardbrukerne i det førkapitalistiske sjølforsyningssamfunnet.

Flatbygdene på Hedemarken har gitt rom for mange husmannsplasser. Noen har vært små og enkle. Andre har vært større med bra utkomme for dem som bodde der. På de rike hedemarksbygdene var husmannen jordbruksarbeider med nær ubegrenset arbeidsplikt og lav lønn. Han hadde som oftest plassen på oppsigelse.

De store endringene i bondesamfunnet etter 1850, ny teknologi og overgang fra sjølforsyning til pengeøkonomi, førte til at husmannsvesenet etter hvert gikk i oppløsning. Husmennene ble sjøleiere, men mange steder ble den sosiale og økonomiske statusen den samme som tidligere, og de ble småkårsfolk. I dag er det mange småbruk i Hedmark, og flere av dem er tidligere husmannsplasser.

Noen steder i fylket utgjør plassene hele grender (for eksempel Simenstadhøgda). I dag er det to freda husmannsplasser i Hedmark: Hesthagen i Ringsaker og Balberg i Stange. De utfordringene som husmannsplassene og småbrukene står overfor i dag, er at mange er tatt i bruk som fritidsboliger, og ofte ombygd. Det er viktig å prioritere miljøer for vern. Spesielle miljøer som Prestvægen i Ringsaker må prioriteres høgt.

Meiningen i Grue

Meiningen er et av de aller minste brukene i Solør-distriktet. Plassen er på ca. 4 da. og ligger på et platå med helling mot nord ned mot elva Namnåa, fint avskjermma med furuskog mot annen bebyggelse i nærheten. Eiendommen ble etablert i 1875, og bygningene er oppført fram til 1920. Bebyggelsen består av stue, låve og skåle. Bygningene representerer både i form, volum og bygningskonstruksjon den anonyme småkårsbebyggelsen som fikk relativt stort omfang i siste halvdel av 1800-tallet. Stua er på to rom, og har en grunnflate på ca. 5 x 4 meter, mens låven er på ca. 7 x 6 meter.

Verneverdi:

Bygningene på Meiningen er viktige både bygningshistorisk og sosialhistorisk, og har høy kunnskapsverdi. I tillegg har bygningene høy identitets- og opplevelsesverdi. Alder, autensitet, miljøsammenheng og sjeldenhet er vesentlige grunnkriterier som må vektlegges her. I tillegg har bygningene et stort pedagogisk potensial. Samlet tilsier dette at plassen Meiningen er bevaringsverdig, og i fredningsklasse.

Utfordringer:

- Sette i gang en fredningsprosess, eventuelt arbeid med en reguleringsplan for hele Monsrudgrenda, der Meiningen reguleres til spesialområde bevaring.

Elvsholmen, Hamar

De minste boligene

På 1800-tallet var befolkningsveksten stor, og i deler av fylket var det svært stor forskjell på fattig og rik. Det ble ryddet plasser i utkanten av beitemark og i skogen på steder der det egentlig ikke var liv laga. Store steinrøyser etter rydding, og ruiner eller tufter etter små stuer, forteller om knappe og arbeidskrevende kår. Mange av disse husene var minimumsboliger. Det handte at kua sto på den ene sida av en enkel bordvegg, mens menneskene bodde på den andre.

Disse stuenene har sine egen historie og typologi. Selv om de var svært vanlige, er det nesten ikke utført forskning omkring dem, og ingen slike boliger er varig vernet. De som står igjen er i prinsippet fredningsobjekter.

Meiningen i Grue

Kulturminner
for Hedmarks
framtid

4 Utvalgte tema og verneområder

Dobbel næringsvei i gruvebygda

Gruvedrifta i Folldal fikk store konsekvenser for bygda og i gruvass omland. Det oppsto nærings- og bosettingsstrukturer basert på jordbruk i kombinasjon med arbeid på verket. Behovet for ved til gruva førte til avskoging av bygdene. Mennene på flere av gardene i området arbeidet på gruva, mens kvinnene drev familiens gard. Denne kombinasjonen har vært svært viktig for den lokale økonomien.

Lillekroken i Folldal

Sveitserstilen

Mange av de norske arkitektene på 1800-tallet var utdannet ved tyske høgskoler og universiteter. De ble tidlig preget av sveitserstilen. Denne stilen var uttrykk for en søken mot fortida, med romantiske forestillinger om frisk natur og ekte og uberørte omgivelser. Særlige karakteristiske trekk ved bygningsstilen er de sterkt uttrukne takflatene med synlige konstruksjonsdetaljer med vakre utskjæringer, store vindusåpninger i veggflatene og med skråstilte små vinduer i loftsgavler. Gavlspissene ble ofte dekorert sammen med verandautbyggene. På mange slike bygninger finnes også innelukkede verandaer, ofte med glass i ulike farger og med sterkt gjennombrutt dekor i paneler, brystninger og konstruksjonsdetaljer.

Verneforslag/tiltak:

- Etablere et samarbeid mellom grunneiersiden, kommunen, landbruksmyndighetene og det lokale museet om vern og vedlikehold.
- Regulere bruket til spesialområde bevaring og eventuelt innlemme det i en plan for områdetiltak i Monsrudgrenda.

Lillekroken i Folldal

Lillekroken er et småbruk i Folldal som ligger i ei grend der det var mange gruvebondeplasser. Bruka i området hadde, som mange av gårdene i Folldal, dobbelte næringsgrunnlag: Gruvearbeid og jordbruk. De fleste karfolka i grenda hadde arbeid i gruvene eller på taubanen mellom Alvdal og Folldal.

Verneverdi:

Mye av det gamle grendemiljøet er borte, og det er få tun igjen med et helhetlig og opprinnelig preg. Lillekroken er dermed svært viktig som kilde til den eldre bebyggelsen. Det er svært få plasser som dette igjen i regionen. For øvrig er det også noe nyere bebyggelse i området omkring Lillekroken som er knyttet til gruvebondetradisjonen. Bebyggelsen i grenda gir slik sett et bilde av utviklinga fram til i dag, med både eldre og nyere bebyggelse som er i småskala. Brukene er representative både for byggeskikken i bygda og for den tida de ble bygget opp. Miljøet bidrar dessuten til å øke forståelsen for Folldals todelte bakgrunn som jordbruks- og gruvesamfunn.

Utfordringer

- Sikre miljøet for framtida, både det bebygde miljøet og kulturlandskapet.

Verneforslag/tiltak

- Avgrense kulturmiljøer og regulere Lillekroken til bevaring.
- Bedre bygningenes tilstand gjennom restaurering og forebyggende tiltak.
- Skaffe oversikt over gruvebondeplasser i regionen
- Velge ut en gruvebondeplass, som også har driftsbygninger intakt, for fredning.

Skogeiernes bygninger

Perioden 1850-1920 bar preg av store oppgangstider for skipsfart, skipsbygging og handel. Oppgangstidene fikk stor betydning for skogeiendommene i Østerdalen, og skapte rik tilgang på kapital og velstand på flere nivåer i lokalsamfunnene.

Eierne av de store skogeiendommene, også kalt «skogsbaronene», hadde ofte framskutte posisjoner i det sosiale og politiske livet i lokalsamfunnet. De engasjerte arkitekter til å planlegge pompøse bygninger utformet etter tidas mote – sveitserstilen. På flere store gardar ble det reist store, imponerende bygninger. Disse var rikt utstyrt utvendig og innvendig, og tegnet av tidas mest toneangivende arkitekter.

I Hedmark finner vi disse bygningene spredt, fra Vinger i sør til Stor-Elvdal i nord. De setter sitt umiskjennelige preg på kulturlandskapet med sin størrelse, sin dominante beliggenhet og rike arkitektoniske

utforming. De representerer ei historisk utvikling i lokalsamfunnene på godt og vondt, men er også verdifulle eksempler på stilutforming fra en bestemt tidsperiode.

Det foreligger lite eller ingen systematisk oversikt over disse bygningene og deres historie. Mange av dem er i ferd med å forfalle, rett og slett fordi det ikke lenger er inntektsgrunnlag nok til å kunne utføre godt vedlikehold på så store og komplekse bygninger. Det fins også lite håndverksteknisk ekspertise til å vedlikeholde bygningene på riktig måte. Andre steder ønsker eiere å rive slike bygninger og å erstatte dem med mindre og mer moderne bygninger.

Melgården i Åmot

Hovedbygningen på Melgården i Deset i Åmot kommune er et praktfullt eksempel på rikdommen som ble grunnlagt i oppgangstida for skipsfart, skipsbygging og handel. Den ble reist i 1877 av Tollef Mykleby, skogeier og komponist, etter tegninger av arkitekt Nestor Gregorius Thomassen i Christiania. Med sin imponerende detaljrikdom i fasader, og med storslått innredete saler og stuer etter tidas motetendenser, står bygningen som et elegant eksempel på tidas bygningsutforming. Bygningen har en eiendommelig blanding av empire og trekk fra sveitserstilen, og framstår som pompøst, men likevel yndig. Bygningen har flere vakre stuer, og i andre etasje står interiøret i den fornemme dansesalen urørt fra 1877.

Sør for hovedbygningen ble en vakker hage anlagt etter 1877. Med sine sirlig stukkede og buktende singelganger framsto den som et mesterverk blant hagene i Østerdalen. I hagen var det et basseng med springvann, det var hele tre lysthus av ulike buskplantinger, det var anlagt en sirkelformet planting av lerk, og det hele var omkranset av en strengt klippet granhekk.

Verneverdi:

Melgården er representativ for denne type bygninger, utformet etter tidas mote for storgårder – sveitserstilen. Bygningen er godt tatt vare på, og hovedlinjene i interiørene er lite endret.

Utfordring:

- Sikre at bygningen bevares for ettertida.
- Sikre at det helhetlige kulturmiljøet blir ivarettatt.

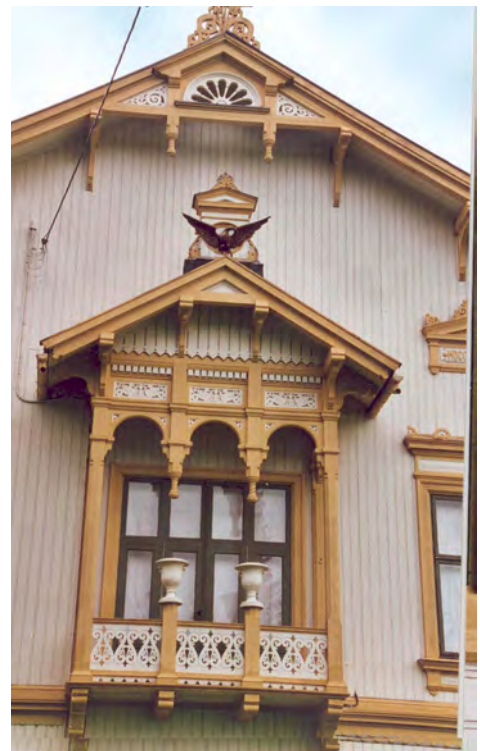
Verneforslag/tiltak:

- Lage forvaltningsplan for anlegget.

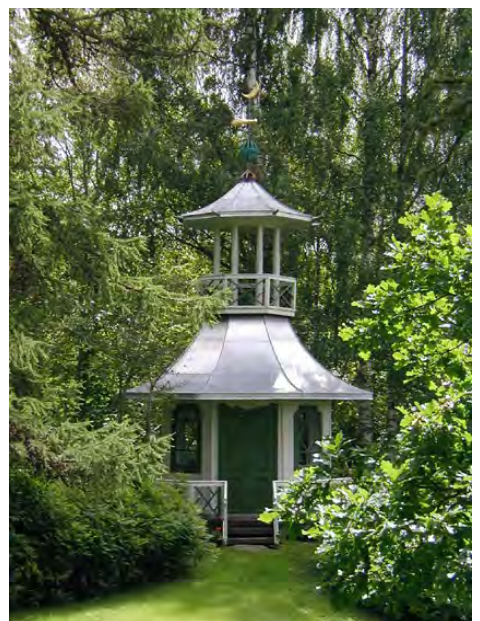
Historiske hager

Interessen for hager, hageanlegg og gamle plantesorter er sterkt økende i Hedmark. Sammenhengen mellom hus og hage står sentralt, og hagene utgjør ofte viktige deler av kulturmiljøet. Lokale variasjoner bidrar til å framheve det mangfold og særpreg innen dette området som finnes i fylket vårt.

Storgardene langs Mjøsa i Stange og Ringsaker hadde og har gjerne anlagt store hageanlegg med utsikt over vannet og landskapet. Tidligere foregikk det mye transport på Mjøsa, og gardene hadde egne kaianlegg. Forbindelsen til vannet ble gjerne understreket ved alleer fra garden til stranda. Middelalderens klosterhage på Domkirkeodden har hatt betydelig innflytelse, og har spredt kunnskap om bruk av ulike vekster til pryde og nytte for folk på gardene i Mjøsområdet.

Melgården, Åmot

Dokumentasjon av historiske hager

Alle storgarder hadde flotte hageanlegg, og de mindre gardene og plassene «tok etter» innenfor sine økonomiske rammer. Seinere har vår moderne livsform, med nye verdier og økonomiske vilkår, medført behov for forenkling og overgang til mindre skjøtselskrevende hageanlegg. I tettstedene er ønsket om utbygging av arealer en trussel for gamle hager, løkker, parker og alléer. Jernbaneparkene har ofte måttet vike for parkeringsarealer. Alléene, som ble plantet i sentrumsgatene på slutten av 1800-tallet, er blitt fjernet til fordel for kjørebredde og rasjonell snøbrøyting.

Hagenes historie i Hedmark er lite undersøkt, som i innlandet for øvrig. Det er ingen tvil om at grøntanlegget hører med i et helhetlig kulturmiljø. Hagen er viktig som kulturminne og historieforteller. Derfor satte Hedmark fylkeskommune i gang et prosjekt om historiske hageanlegg som levende kulturminner, som genbank for historisk plante-materiale, og som kilder til en hagekultur som er i ferd med å forsvinne. Hageregistreringsprosjektet startet for fullt i 2002, og har fått støtte fra Norsk Kulturråd, Fylkesmannens landbruksavdeling, Riksantikvaren og fylkeskommunen. Prosjektet skal gi økt kunnskap om og interesse for våre gamle hager, og bidra til at flere blir tatt vare på. Gjennom 3-4 år skal det registreres et representativt utvalg hageanlegg fra storgarder til husmannsplasser. Samtlige hageanlegg knyttet til den fredete bygningsmassen inngår i prosjektet. Det er en rekke samarbeidspartnere i prosjektet, som kommunegartnere, hagebruksrådgivere, hageselskapet, museer, eiere, UMB (Universitetet for miljø og biovitenskap), fylkesmannens landbruksavdeling, Riksantikvaren m.fl. Pr dato foreligger rapporter fra hageanlegg i 6 kommuner.

Hovelsrud i Ringsaker

På Helgøya i Mjøsa ligger storgarden Hovelsrud, som har et flott hageanlegg.

Hageanlegget er symmetrisk oppbygd med en mektig, halvrund terrasse foran hovedbygningen med utsikt over Mjøsa. Nedafor terrassen var det opprinnelig en frukthage. Videre ned mot vannet går en kraftig allé i husets og hagens midtakse. På sidene er det nøttetunneler av hassel og lysthus av syrin. Det vakre hageanlegget er anlagt i 1840-åra, og til tross for rasjonaliseringstiltakene har det fortsatt mye sjarm.

Verneverdi:

Kulturmiljøet Hovelsrud inneholder mange enkeltelementer av stor verdi, og er et sammensatt, interessant og harmonisk kulturmiljø. Hagen er en viktig del av dette. Både miljøverdi, estetisk verdi, bruksverdi, historiske kildeverdi, og den pedagogiske verdien tillegges stor vekt ved dette anlegget.

Utfordringer:

- Videreføre registreringsprosjekt slik at hager fra hele fylket blir representert.
- Sikre videre finansiering av prosjektet og midler til tiltak.
- Presentere materialet for aktuelle brukere og interessenter.
- Igangsette flere bevaringsprosjekter i samarbeid med grunneiere.
- Øke bevisstheten, og dermed interessen, for hager sett i et historisk perspektiv gjennom kurs og rådgiving.

Verneforslag/tiltak:

- Føre dialoger mellom grunneiere, landbruksforvaltningen og kulturminneforvaltningen om hvordan de kulturminneverdier som hagene representerer best kan sikres og ivaretas for framtida.
- Utarbeide skjøtselsplaner, og eventuelle planer for tilbakeføring sammen med interesserte grunneiere.

Truede bygningstyper

Hedmark har flere regionspesifikke bygningstyper som er utsatte kulturminner. Noen finnes bare i Hedmark eller deler av fylket, slik som østerdalsstuer, kaffekvernhus og barfrøstuer i Østerdalen, kombinasjonshus i Trysil og røykstuer og rier på Finnskogen. Her har Hedmark et spesielt ansvar på vegne av nasjonen i å ta vare på representative bygninger for framtida. Andre truede bygningstyper som finnes i deler av Hedmark, finnes også i andre fylker, slik som lån og loftstuer, kabbehus, kjell, jordstampehus og engløer.

Bygninger som knytter seg til tidligere næringsutøvelse er ofte truet. Det gjelder ikke minst en del av de små bygningene i landbruk og skogbruk, og de store driftsbygningene. Også moderne næringer som er i rask endring, etterlater seg bygninger og konstruksjoner som er verneverdige i et framtidsperspektiv. Byggeskikk som har

bakgrunn i andre etniske grupperinger er sjelden vare, og høyst bevaringsverdig. Bygninger fra før 1650 har vi få av i fylket, og disse er sjølsagt også truede kulturminner. Det er en utfordring å få oversikt over truede bygningstyper i fylket, øke oppmerksomheten om verdien av disse bygningene, samt bidra med tiltak som kan bevare flest mulig av dem.

I denne planen velger vi å sette fokus på noen utvalgte bygningstyper som alle er i faresonen.

Kjoner i Hedmark

Kjonene er blant de mest sjeldne bygningstypene i Hedmark. Høsten 2001 igangsatte Hedmark fylkeskommune og Fylkesmannen i Hedmark et samarbeidsprosjekt for å kartlegge og dokumentere de kjonene som er igjen, samt å bevare flest mulig, i samarbeid med eierne. De klimatiske forholdene i Norge er slik at kornet for det meste er for rått til å sendes rett til maling. Badstua går tilbake til middelalderen og har vært brukt over hele landet. Badehusfunksjonen ble etter hvert borte etter påtrykk fra kirken, og de gikk da over til å bli rendyrkede tørkehus for gardens ulike produkter. Etter hvert kom det spesialiserte hus til hvert formål, som i enkelte områder fortrenget badstua, bortsett fra i områder med finsk innvandring hvor både badstua og den finske ria er typiske tørkehus.

Kjoner ble brukt til tørking av malt, lin, korn og kjøtt. De ble også brukt til avlusing av klær og sengetøy. Bygningstypen finnes bare i søndre del av Hedmark: Solør, Vinger og Odalsbygdene, og den er også kjent fra Akershus og Østfold. Det hersker usikkerhet om hvor langt opp i Solør kjonene ble brukt, men grensen antas å gå ved Brandval/Grue (Brandval tilhørte tidligere Solør).

Det finnes navn i andre bygder som tilsier at kjoner har eksistert, som Kjonerud ved Baldishol på Nes i Ringsaker og Kjonerud i Stange. I forbindelse med SEFRAK-registreringene på 1980- og 1990-tallet er det ikke registrert kjoner lenger nord enn til Brandval.

Kjonene er for det meste høye og smale bygninger plassert i skrått terreng, med inngang mot det stigende terrenget, og en enkel steinmurt ovn i et eget rom under gulvet. Ovnene ble fyrte gjennom ei luke i bakveggen. Varmeluften steg opp gjennom en spalte i gulvet, fordelte seg i rommet i første etasje og trakk opp gjennom et sprinkelgolvet til andre etasje. Produktene som skulle tørkes, ble plassert på sprinkelgolvet fra ei luke i veggen i svalen i andre etasje. Ei «bru» førte fra terrenget og inn på svalen. Bygningens størrelse varierer i forhold til bruken den ble bygd for. Vi kjenner til ca. 30 kjoner i Hedmark, hvorav 15 ligger i Sør-Odal kommune.

Verneverdi:

Kjonene representerer en bygningstype som tidligere var vesentlig mer utbredt, men som nå er gått ut av bruk. På grunn av stor brannfare er de fleste forsvunnet. Enkelte har fått ny funksjon, og i den forbindelse blitt sterkt ombygget. De få gjenværende bygningene anses derfor som meget verneverdige i kraft av sjeldenhet, og ikke minst som gode og tidstypiske eksempler på funksjonalitet og differensiering innenfor landbruksbebyggelsen. De fleste av bygningene har høy arkitektonisk verdi, er i liten grad forandret, og har følgelig en høy grad av autentisitet. De gjenværende kjonene viser stor variasjon i utforming og størrelse, tilpasset de enkelte gårdsbruk. Det er derfor viktig at alle i størst mulig grad blir bevart.

Eksempler på truede bygningstyper i Hedmark:

Utkjellere

Sommerfjøs

Barfrøstuer

Badstuer og kjoner

Gårdskverner

Gjestestuer

Stuer med intakte interiører

Tømmerstaller med bevarte interiører

Skogfinske røykstuer og rier

Skogfinske badebadstuer

De store låvebygningene på storgardene

Kaffekvernhus

Eldhus

Utløer

Gamle jakt- og måssåbuer i fjellet som er intakte i original stand

Kjone, Langrekka i Sør-Odal

Kulturminner
for Hedmarks
framtid

4 Utvalgte tema og verneområder

Kjona på Malmer i Eidskog

malmer ligger langs en av de eldgamle kongevegene som slynger seg mot Åbo-gen, under smale jernbanebruer. Garden er eldre enn vikingtid, og blir regnet som en av de største i Eidskog. Tunet på Malmer er enhetlig og vakkert, med bebyggelse hovedsaklig fra 1800-tallet.

Kjona ligger utenfor tunet, slik det var vanlig, i ei åkerreine nedenfor et jorde. Tidligere lå gardssmia ved siden av kjona. Malmerkjona er av de best bevarte. Bygningen er nett, har gode proporsjoner og håndverksmessige detaljer.

Utfordringer:

- Sikre et representativt antall av alle varianter kjoner i samarbeid med grunneierne.
- Avklare nødvendige brannsikringstiltak for å kunne bruke bygningene.
- Sikre antikvariske verdier i bygninger og interiører.
- Utvikle et pedagogisk opplegg for formidling av bruk og tradisjoner.

Verneforslag/tiltak:

- Sette i gang sikring og bevaring av et representativt utvalg kjoner i samarbeid med grunneiere.
- Avklare hvilke brannsikringstiltak som må til for at kjonene kan brukes trygt.
- Informasjonsarbeid.

Bygninger med svalgang

Bygninger, toetasjes hus, med svalgang i andre etasje, var en vanlig hustype i Hedmark. De kalles også for svalgangstuer, eller loftstuer. Begrepsbruken er forskjellig regionene imellom. Grunnlaget for mange av disse bygningene var stue i én etasje med akershusisk plan. Stua ble seinere påbygd med en etasje, med svalgang og trapp, noen også med gavlsval. vanligvis var det to rom med innganger direkte fra svalen oppe. Disse rommene i andre høyda ble ofte brukt til oppbevaring av klær, eller ett av rommene ble innredet til soverom, eller gjesterom, med rikt dekorert panel. Svalgangsbrystningene fikk ofte rike utskjæringer. På flere av bygningene var det avtrede i gavlsvalen.

I nordfylket har bygningene karakteristisk preg av byggetradisjoner fra Gudbrandsdalen, med bred og stutt tømmerkjerne og med lukket sval. I sørfylket er bygningsvolumet større, og svalen er ikke innbygget, men åpen og luftig. Ofte har den dekorativ utforming, som på Vestre Nor i Kongsvinger (s. 58).

I dag er få slike bygninger bevart i sin opprinnelige tilstand. De fleste er sterkt ombygd til tidsmessig bruk. Mange av de lite ombygde bygningene er i dårlig forfatning. Flere er fredet. Fredning er imidlertid ingen garanti for at husene blir godt nok tatt vare på.

Kvebergjordet i Alvdal

Loftstua på Kvebergjordet i Alvdal er en av de få gjenværende bygninger med svalgang, der både eksteriør og interiør er lite endret. Den er antatt oppført 1767, og ble flyttet til nåværende plassering etter 1897 på grunn av et skifte. Bygningen har antagelig vært sammenbygd med en annen bygning. Den har en laftet tømmerkonstruksjon. Tømrere fra Gudbrandsdalen har muligens tømret bygningen. Fundamentet er ringmur i gråstein, og taket er tekket med torv. Bygningen har lukket sval på tunvegg og på nordre gavlvegg. Det har vært kjeller under, men den er nå dekket igjen. Inngangsdøra og omrammingen rundt døra har frodig utskåret dekor og fargedekor i senempire. Vinduene har midthengsler. Vindusomrammingen viser elementer av rokokko.

Loftstua på Kvebergjordet, Alvdal

I andre etasje i gavlsvalen er det do. Rundt hele stuerommet er malt en bord med sjablonmaling. Den murte peisen med klebersteinsvanger har vedrom på begge sider, og det er en smal trapp opp til loftsrommet bak peisen. Det er en liten lyspeis i andre etasje. Hovedtrappa er i svalen, med bygningsmerker etter et eldre trappeløp. Innvendig i svalveggen (ved trappa) er det rester etter malt korsmerke og annen dekor. Rommene i andre etasje har opprinnelig hatt døråpninger direkte fra svalen. I kleverommet i første etasje er det bygget inn et lite «spiskammer».

Verneverdi

Lofstua på Kvebergjordet er allerede vedtaksfredet etter kulturminneloven. Den representerer en relativt vanlig bygningstype i fylket. De fleste av disse bygningene er sterkt endret eller revet. Derfor er opprinnelige bygninger, som den på Kvebergjordet, svært sjeldne i dag. Bygningen har stor grad av autenticitet.

Utfordringer

- Sikre den fredete bygningen på Kvebergjordet.
- Igangsette registreringer av svalgangsbygninger i fylket, som viser antall og tilstand. Materialet fra denne registrering bør også ligge til grunn for eventuelle fredninger av flere bygninger av denne kategori.

Verneforslag/tiltak

- Fullføre restaurering av bygningen slik at den blir sikret for framtida.
- Foreta en registrering av bygninger med svalgang i fylket, i samarbeid mellom museene og fylkeskommunen.

Kombinasjonshus

1920-1930-tallets økonomiske situasjon med stor arbeidsledighet førte til at staten støttet etableringen av bureisningsbruk. Brukene ble ofte planlagt og oppført etter standard tegninger. I flere deler av fylket ble det etablert hele grender med bureisningsbruk. Brukene var relativt små, ofte bare med bolighus og enhetslåver. Omkring 1950 var det 20.000 bureisningsbruk i Norge, dvs. hvert 10. gardsbruk. Hedmark kom på 3. plass blant fylkene med 2344 slike bruk.

Kombinasjonshusene er et eksempel på hustyper som ble tatt i bruk i forbindelse med bureisninga. Det er i Trysil man finner disse, men lignende hus forekommer også i Åmot.

I Trysil ble det bygget flere såkalte kombinasjonshus på 1930-tallet. Det var vanskelige økonomiske tider, og lite arbeid å få, så investeringer måtte gjøres med forsiktighet. Herredsaagronomen i Trysil, Harald Lunde, utviklet et typehus for småbruka med sammenbygd fjøs, låve og våningshus. Han ble belønnet med en pris fra Landbruksselskapet for sin nyvinning.

Kombinasjonshusa var imidlertid ikke så gode å bo i. Problemer med støy fra fjøset, lukt og dårlig isolasjon på ettervinteren og våren førte til at de fleste ganske raskt bygde nye separate våningshus. Det er kjent 7 kombinasjonshus i Trysil i dag. De fleste ligger i Flendalen. Flere er sterkt eller delvis ombygget, og har tapt noe av sin antikvariske verdi. De mest intakte er kombinasjonshusa på Gran, Lysmyr og Krokstad.

Kombinasjonshus, Gran i Trysil

Kulturminner
for Hedmarks
framtid

4 Utvalgte tema og verneområder

Bureisning og kombinasjonshus

Kombinasjonshuset på garden Gran ble oppført i 1936, men gardens historie begynte allerede i 1933. Første husdyret på garden var en gris som ble innkjøpt ett år etter at bygningen sto ferdig, og samme år kom den første kua. Garden Gran er et godt eksempel på et jordbrukslandskap omgitt av skog. Innmarka holdes i hevd og slås. Det ble også slått i utmarka til dyra. Allerede før kombinasjonshuset var ferdig, bestemte en seg for å bygge nytt våningshus atskilt fra fjøset. På grunn av krigen ble dette forskjøvet, men nytt hus sto ferdig i 1956. Kulturmiljøet på Gran med dyrka mark i hevd, et intakt kombinasjonshus og et intakt 50-tallshus gjør Gran interessant som kulturmiljø. Det er foretatt svært få endringer på kombinasjonshuset. Bygningen har enkelte bygningstekniske finesser som var forut for sin tid, og beliggenheten i miljøet øker verneverdien.

I 1916 kjøpte Åmot kommune Almus gard og delte deretter opp garden i ulike parseller.

På en av disse parsellene ble senere Løvhaug, et bruk med hovedbygning og uthus oppført i vinkel, oppført. Dette bruket har klare likheter med kombinasjonshusene i Trysil. Bygningen var fortsatt i 1966 i opprinnelig stand. På Østbak, som har samme bakgrunn som Løvhaug, sto i 1966 et tilsvarende bruk, men med bygningsmassen modernisert.

Gutulia setergrend, Engerdal

Verneverdi

Bygningstypen er meget spesiell. Den finnes bare i Trysil, og av de sju som finnes i dag er det bare noen få som er godt bevart.

Utfordringer:

- Ivareta bygningstypen
- Stimulere til forståelse for bevaring.

Verneforslag/tiltak:

- Sette i gang en utvalgsprosess med mål å få et fredningsvedtak, eller starte opp et kommunalt planarbeid for å sikre disse miljøene gjennom regulering til spesialområde bevaring.

Setermiljøer

Setring har gjennom lange tider vært en viktig del av ressursutnyttelsen i fjell og utmark. Tolking av arkeologiske funn tyder på at seterbruk var del av en driftsform allerede i eldre jernalder. Husdyra ble om sommeren ført til setrer i skogen eller på fjellet for å utnytte det rike sommerbeitet der, og for å spare beitet nær garden. Seterslåtten har også vært viktig. Flyttingen skjedde ofte i etapper, til vår-, sommer- og høstseter.

Variasjonen av typer setrer er mange i fylket vårt. Det finnes både fjellsetre, dalsetre, skogssetre, sommersetre, vintersetre, helårssetre osv. Skogsetrene var vanligst i søndre del av fylket og er nå helt ute av bruk. Bygningene er oftest blitt borte, og vollene er gjenvokst med skog. Etableringen av meierier førte til at bruken av setrene gikk tilbake allerede før 1900. Etter krigen ble jordbruket omstrukturert, slik at kornproduksjon ble dominerende. I Solør-Odal ble husdyrbruket etter hvert helt nedlagt. Der er bevaringssituasjonen mest kritisk – bare få setrer har fortsatt stående bebyggelse. I Nord-Østerdalen har strukturrasjonaliseringa foregått mer gradvis, og vi har flere levende seterdaler i fjellet. I dette området er også kulturlandskapet knyttet til utslått i fjellet viktig. En del av slåtteløene og -buene står fortsatt, men mange trues av forfall, og landskapet av gjengroing.

Hedmark var på 1800-tallet landets nest største seterfylke etter Oppland. Våler var den kommunen i Hedmark som hadde flest setrer. I Folldal har vi landets lengste seterdal, Einunddalen. Seterdalen Vangrøftdalen i Os er et av Hedmarks mest aktive setermiljøer. Dalen tilhører hovedsakelig gardene i Dalsbygda i Os.

Setrer til Utistu, Os

Verneverdi:

Setermiljøene er viktige som levende miljøer, men også som kilder til tidligere tiders bruksmåter og ressursutnyttelse i utmark. Disse miljøene inneholder også en stor bredde og variasjon i typer kulturminner, og omfatter både bygninger og landskap. Seterområdene har i tillegg stor estetisk verdi og opplevelsesverdi, og spiller en viktig rolle i forhold til verdiskaping og profilering innen næringen.

Utfordringer:

- Sikre helhetlige miljøer, med både landskap og bygninger.
- Sikre et representativt utvalg mht setertyper.
- Hindre at landskapet gror igjen.
- Sikre i størst mulig grad opprinnelig funksjon og preg.
- Opprettholde en aktiv bruk gjennom beiting og slått.
- Hindre at husene forfaller.

Verneforslag/tiltak:

- Registrere verdifulle setermiljøer og samle lokal kunnskap om setrene.
- Sikre fortsatt drift av seterlandskapet og hindre uønskede miljøbelastninger, samtidig med utvikling av et begrenset reiselivstilbud.
- Utarbeide en byggeskikkveileder for setermiljø.

Fiskevoller

I Hedmark finnes det flere fiskevoller: Elvålsvollen og Høgsetvollen ved Istern, Buvika ved Femunden, og fiskevollen ved Sølensjøen. Vi kjenner ikke til andre innlandsfiskevær verken i Norge, Skandinavia eller Europa for øvrig. Dette gjør disse fiskeværene unike og viktige som en del av verdenskulturarven. Fiskevollene var en viktig del av næringsgrunnlaget for gardene i bygda, der lotteiersystemet lå til grunn for fordelingen av ressursene. Det er ting som tyder på at sesongfisket knyttet til fiskevollene kan føres tilbake til vikingtiden, om enn ikke i en ubrutt tradisjon. Fisket var og er sesongbasert og del av et mangesysleri.

Fiskevollen ved Sølensjøen i Rendalen

Det knytter seg lange historiske tradisjoner til Sølensjøen når det gjelder fisket og samarbeidet om dette. De eldste bygningene på Fiskevollen er fra 1700-tallet, men gravfunn tyder på at det har vært drevet fiske her helt tilbake til vikingtida. Fremdeles blir det drevet fiske med grunnlag i de gamle lott-tradisjonene. Lott-tradisjonen er også retningsgivende for hvem som kan bygge på fiskevollen. I dag forvaltes stedet av en aktiv lotteierforening og har etter hvert blitt et populært feriested, som preges av begynnende turisme.

Fiskevollen ligger på vestsida av Sølensjøen i Rendalen. Visuelt ligger bebyggelsen samlet og organisk plassert i terrenget der funksjon har vært bestemmende for plassering. Vollen omfatter 59 eldre bygninger, både naust, buer og kjell. I den seinere tid har bygningsmassen blitt erstattet og supplert med ny hyttebebyggelse

Setring i Os

Dalsbygdingene praktiserte vekselbruk mellom Vangrøftdalen og nabodalene Kjurrudalen. Seterdrift har sannsynligvis vært et kulturelt innslag i bjørkeskogbeltet så lenge det har vært bosetning i dette området. Hver gard hadde flere setrer, både vår-, sommer- og høstsetrer. Kombinasjonen av de ulike setertyperne var tilpasset veksten, og dette ga optimal utnyttning av førtilgangen. Seterbruket var svært utbredt til tidlig på 1900-tallet. I 1920-åra ble bruken noe redusert, da driftsformene gradvis ble lagt om. Hver gard gikk over til å bruke én eller to setrer, og mange setervoller ble lagt ned. Bygningsmassen begynte å forfalle mens setervollen fikk gro igjen. Nedleggningstendensen som begynte rundt århundredskiftet, har fortsatt i ettertid, men det er fortsatt omfattende seterdrift i dalen i dag. Det finnes mange seteranlegg, ruiner og tufter etter hus, hytter, mjølkeramper, løer, rydningsrøyser, åkerkanter, stier, veier, geiler, steingarder. Beite med ku, sau og noe geit er fortsatt vanlig, og dette opprettholder kulturlandskapet. Deler av arealene blir slått, mens andre deler gror igjen på grunn av redusert bruk. Bruken av seteranlegga har endret seg fra den tradisjonelle til å gjelde også friluftsliv og utnyttelse av jakt- og fiskeressursene.

Fiskevollen ved Sølensjøen, Rendalen

**Kulturminner
for Hedmarks
framtid**

4 Utvalgte tema og verneområder

Lange tradisjoner på Fiskevollen

Fiskevollen ligger i et storslått fjellandskap som inneholder flere interessante kulturminner med stor tidsdybde. Det er indikasjoner på at det har vært drevet fiske på Fiskevollen i Rendalen helt tilbake til forhistorisk tid. En vikingtidsgrav finnes 50-100 m sørøst for fiskevollen. Graven er datert til 900-tallet. I graven er det gjort funn som tolkes som spor etter sesongfiske. Tilsvarende funn er gjort 3 km lenger nord i vassdraget. Ved Gammelvollen, nord for Fiskevollen, er det funnet tufter etter 12 årestuer, trolig en parallell fiskevoll i bruk på 1700- og 1800-tallet. I tillegg er det to setrer i området. Lottfisket i Sølensjøen antas å ha blitt etablert i tidlig middelalder. Før dette ble sjøen trolig brukt av folk som var innvandret østfra tidligere. Det er mulig at tradisjonen med sesongfiske kan føres tilbake til vikingtid. Det ble strid om eiendomsrett til allmenningen mellom bøndene i Rendalen og Kongen/Røros Kobberverk ca 1778 –1798. Bøndene vant formell eiendomsrett til allmenningen fra Rendalen til mellom Sølensjøen og Isteren. Salg av allmenningsskog til tryslinger førte til påfølgende strid om fiskerettighetene. Rendalens ubeskårne rett til fisket ble nedfelt i dom fra 1936.

«Kjell» er en spesiell bygningstype for Fiskevollen, og huser tekniske innretninger for håndtering av redskaper, fisk m.m. Buene blir brukt til bolig.

Verneverdi:

Denne fiskevollen representerer et unikt og sjeldent kulturmiljø og er det best bevarte innlandsfiskeværet i Norge. Kulturmiljøet består av en samling bygninger og innretninger som har utgangspunkt i stedets beliggenhet og næringssammenheng. Fiskeværet i seg selv er homogent og samlet, men nyere hyttebebyggelse rundt svekker det helhetlige preget noe. Området har både funksjonell, historisk og sosial sammenheng med bygda og gardene der, og viser et viktig ledd i tidligere næringsstruktur. Kulturmiljøet har stor tidsdybde. Formidlings-verdien er stor, på grunn av at kulturmiljøet er homogent. Fiskevollen på Sølensjøen har stor grad av autenticitet og har tydelige forbindelser til landskapet, bygda og næringsstrukturen knyttet til fisket. Miljøet er aktuelt som verdenskulturminne.

Utfordringer:

- Avklare dispensasjonspraksis i forhold til byggetiltak.
- Verne det helhetlige kulturmiljøet.
- Avklare hvordan ønsket om oppgradering av eksisterende bebyggelse møtes.
- Videreføre og formidle tradisjoner og kunnskap om fisket ved Fiskevollen.
- Utvikle stedet som turistmål uten å ødelegge eller forringe eksisterende verdier.
- Hindre ytterligere utbygging.

Verneforslag/tiltak

- Vurdere fredning etter kulturminneloven.
- Registrere og tilstandsvurdere bygningsmassen.
- Lage veileder for ensartet forvaltning.
- Revidere reguleringsbestemmelsene med klarere bestemmelser for forvaltning av kulturminneverdier.

Fløtningsminner

Vassdragene har alltid vært en viktig ressurs. I Hedmark har vi en rekke unike kulturminner fra århundrers fløtningsvirksomhet i Glomma med sideelver, Femund-Trysil-vassdraget og Haldenvassdraget. Her har det vært fløtet tømmer siden 1500-tallet og helt fram til 1991, da de siste tømmerstokkene gikk ned Trysilelva. Fløtningen i Glomma opphørte i 1985. I mange kommuner i Hedmark representerer kulturminnene knyttet til fløtningen en sterk identitetsskapende faktor. Skogbruket har i mange år utgjort en viktig del av næringsgrunnlaget, og skapt mange arbeidsplasser. Tidlig på 1990-tallet gjennomførte fylkeskommunen i samarbeid med Fylkesmannens miljøvernavdeling og flere museer et prosjekt for registrering av gamle fløtningsinnretninger i Hedmark, som resulterte i en plan for restaurering. 1100 kulturminner og fløtningsmiljøer ble registrert, og det ble utarbeidet en handlingsplan for restaurering av en rekke anlegg. Mange av kulturminnene er blitt satt i stand de senere åra, men det gjenstår fortsatt et stort arbeid.

3 vassdrag ble prioritert: Kynnavassdraget (Elverum, Våler og Åsnes), Haugsåa-vassdraget, (Stange, Nord-Odal) og Grønnavassdraget (Trysil). I tillegg finnes det flere anlegg og miljøer med meget høy verneverdi. Haldenvassdraget inngår ikke i handlingsplanene. I dette vassdraget finnes Sootkanalen (Eidskog), som er et kulturminne av meget høy verdi, som bla. fylkeskommunen ved flere anledninger har gitt tilskudd til.

Kynndammen i Åsnes

I Hedmark er det Kynnavassdraget som inneholder flest dammer totalt. Det er til sammen 26 stykker, derav 16 steindammer i bra stand. Kynndammen med tømmerkiste i midtkaret og omfattende tømmerkledning er spesielt interessant. Dammen og miljøet har fått høy prioritet i handlingsplanen for fløtningsinnretninger i Hedmark.

Kynndammen ser ut som en tømmerdam, men er i utgangspunktet en spesiell steindam av hogd stein både i damarmer og midtkar. Hele vannsiden og løpene er kledd med tømmer, og nedstrøms finner vi kisteskjærmer (ledeskjærmer av tømrede kar fylt med stein). Den skiller seg fra alle andre steindammer i Hedmark ved at midtkaret er bygd ut med tømmerkiste på vannsida. Dammen er plassert mellom to høydedrag. Den er stor, og har to løp. Den østre damarmen er 90 meter lang og bygd opp av stein og jord, den vestre er 13 meter lang og bygd opp av kilt stein, jord og steinfylling.

Kynndammen i Åsnes

Kulturminner i vassdrag

De viktigste kulturminnene knyttet til fløtningen er

-Dammer: Skådammer (skjermer), tømmerkistedammer, nåledammer, lukedammer, settdammer og reguleringsdammer, m.fl.

-Golvringer, kanaler

-faste lenseinnretninger

-Tømmerrenner

-Bygninger: Redskapshus, koier/brakker, nålehus, båtstus, utedoer, stallhus m.m.

Flere steder er det bevart kulturmiljøer bestående av flere typer kulturminner. Det gjelder f.eks. Atnbrua i Stor-Elvdal. Der er nåledam, sagbruk og høvel, turbinhus med vannturbin, kornørke/badstu, kraftstasjon og vaskeplass.

Forbygninger og flomverk er også en del av vassdragenes historie.

4 Utvalgte tema og verneområder

Settdammer

Settdammer er en damtype med svensk opprinnelse, hvor damåpningen stenges med flere horisontale bjelker som fires ned over hverandre. I og med at dammen ble åpnet fra toppen var denne damtypen meget egnet til å regulere vannstanden i vassdraget. Vannstanden i magasinet kunne enkelt slippes ned på ønsket nivå, og holdt seg der. Dette i motsetning til lukedammer, hvor luka ble løftet opp, og dammen ble åpnet i bunnen. Hvis dammen ikke ble stengt igjen, ville hele magasinet tømmes. Gjennomstrømningen i dammen ble regulert gjennom hvor høyt man hevet selve luka. Det samme gjelder også nåledammene, som består av vertikalt stående planker i tre. Gjennomstrømningen i dammen ble regulert ved at man åpnet et større eller mindre felt ut i fra antallet nåler som ble tatt opp, men var avhengig av å bli lukket for ikke å renne tom.

Støa kanal, Trysil

Ved Kynndammen i Åsnes er det også bebyggelse. Det er tilsammen 6 hus: Koie, to fjøs, do, båthus/ lensehus og bu. En periode var det fast bosetting på stedet, og det ble drevet husdyrhold. Derfor finnes det to fjøs og et brønnhus ved dette anlegget. Det ene fjøset er den eneste steinbygningen som er registrert tilknyttet et fløtningsanlegg.

Grønavassdraget i Trysil

Grønavassdraget er et sidevassdrag til Trysilelva, og omfatter åene Vestre Grøna, Østre Grøna, Lønsgrøna, Foreninga, Flera, Nesvollbekken, Lille Tannåa, Tannåa, og Store Grøna / Grøna. Grønssystemet var den siste av tverrelvene i Trysil hvor det ble drevet fløtning. Her ble det fløtet helt fram til 1985. Fra 1965 og fram til 1985 var fløtningen i Grønavassdraget avgrenset til Store Grøna/Grøna, Flera og Tannåa. Etter at det ble slutt med fløtningen i sideelvene, ble flere av dammene i Grøna-systemet benyttet som vannmagasin for fløtningen i nedre del av hovedvassdraget.

Grønssystemet består i dag av 12 fløterdammer. Disse fordeler seg med 6 settdammer med ett løp, 2 settdammer med to løp, to settdammer med tre løp, samt to lukedammer. Samtlige dammer i Grøna-systemet er helt eller delvis restaurert av Museumssenteret i Trysil/Engerdal.

Grønavassdraget er det siste av sidevassdragene i Hedmark hvor det ble drevet fløtning. Dammene er i forholdsvis god stand.

Verneverdi:

Både Kynndammen og Grønavassdraget er klassifisert i høyeste vernekategori av fløtningsinnretninger i Hedmark. På grunn av sin spesielle konstruksjon og beliggenhet har Kynndammen en stor pedagogisk betydning. Hele miljøet med dam og bygninger er unikt, og har meget høy verneverdi. Området er lett tilgjengelig og tilrettelagt som utfartsområde. Dette gir også anlegget en viktig plass blant fløttingsdammene i fylket.

Grønavassdraget dokumenterer på en utmerket måte hvordan et fløtningssystem er bygget opp og hvordan tverrelvsfløtningningen ble drevet. Av de 12 dammene i systemet kan 10 stykker settes i funksjonsdyktig stand. To av dammene, Svartlarskjelldammen og Øvre Nesvollbekk-dammen, har damarmer som er i dårlig forfatning og restaurering vil være svært kostnadskreven.

Utfordringer:

- Ta vare på og restaurere et representativt utvalg av fløtningsinnretninger som dammer, kanaler, lenseinnretninger, tømmerrenner, redskapshus osv.
- Følge opp handlingsplanen for fløtningsinnretninger i Hedmark i samarbeid med kommuner og eiere.
- Tilrettelegge og sikre anleggene for allmennheten.
- Samle ny kunnskap om damanlegg og andre vassdragsrelaterte kulturminner.

Verneforslag/tiltak:

- Lage en plan med en kulturhistorisk vurdering for restaurering og vedlikehold av dammer i samarbeid med NVE, skogbruket, kommuner, museer og grunneiere.
- Plukke ut et par fløtningsinnretninger for fredning etter kulturminneloven.

- Sikre kulturminnene gjennom reguleringsplaner.
- Sikre anleggene gjennom restaureringstiltak.
- Utarbeide en tilstandsanalyse for de høyest prioriterte kulturminnene knyttet til fløtningshistorien i fylket.
- Skilte et utvalg, og tilrettelegge områdene for allmennheten.

Skogshusvær

I forbindelse med skogsdrifta var det behov for hus til overnatting for skogsarbeiderne. Enkelte steder vokste det fram små miljøer av skogshusvær, og som i dag er viktige kulturminner fra skogsdrifta.

Frysjøberget i Grue

I Frysjøberget i Grue er det på et relativt begrenset område ei samling skogshusvær av varierende alder, typer og standard. Mange er fortsatt intakte, mens noen er omgjort til hytter. Grunneier er Grue kommune, som ønsker å bevare koiene i opprinnelig stand. Koiene har alle navn: Tuterudkoia, Roterudkoia, Råstua, Johannesburg og Pondan. I nærheten ligger også Morttjernsberget med to gamle finnegarder i et fortsatt åpent kulturlandskap. Den ene av disse er i bruk som kommunal leirskole. Den andre inneholder en finsk røykstue og er utleid til private.

Verneverdi:

Koiene i Frysjøberget er fylkets beste samlede koiemiljø knyttet til skogbruket og er en viktig formidler av hvordan livet i tømmerkogen var. Bygningene har stor historisk kildeverdi. Koiene representerer utviklinga av skogshusvær og staller i perioden 1844 frem til dagpendling og hvilebrakker overtok. Øvre Morttjernsberget ligger som et viktig element i kulturmiljøet og forteller om finnenes bosetting og tidligere svedjebrukskultur i området.

Utfordringer:

- Sikre skogshusværene som en del av kulturmiljøer og som er knyttet til skogbruket.

Verneforslag/tiltak:

- Sikre og restaurere koiemiljøene i Frysjøberget.
- Utarbeide en kommunedelplan for kulturminnevern som omfatter koiemiljøet.

Roterudkoia, Frysjøberget i Grue

Pondan koi, Frysjøberget i Grue

Kulturminner
for Hedmarks
framtid

4

Utvalgte tema og verneområder

C. Kulturlandskap

Med kulturlandskap menes landskap som er formet av menneskers liv og virke, eller landskap som på forskjellig vis bærer i seg forestillinger som påvirker mennesket. Noen kulturlandskap er fredet som landskapsvernområder etter naturvernloven, men de færreste har noe formelt vern. Kommunene kan sikre verdifulle kulturlandskap gjennom sin arealplanlegging.

Bevisstheten om verdiene av kulturlandskap er økende. Landbrukssektoren har innført tilskuddsordninger til gardsbruk i drift der kriteriet for tildeling bl.a. er at kulturlandskapet ivaretas. Skogbruket er underlagt krav om å ta hensyn til kulturminner. I følge reglene for konsekvensutredninger, skal konsekvenser for landskapet ved alle større inngrep vurderes før vedtak om tiltaket gjøres.

Verneverdi:

I 1992-1994 ble det registrert 87 verdifulle kulturlandskapsområder i Hedmark. Av disse ble 12 prioritert, utfra bilologisk mangfold, kulturminner og andre miljøverdier.

Disse 12 områdene var:

- Vingelen i Tolga
- Atnbru i Stor-Elvdal

Stange vestbygd

- Unset i Rendalen
- Koppangøyene i Stor-Elvdal
- Osen – Ena-området i Åmot
- Gravberget i Våler
- Stange vestbygd i Stange
- Vangrøftdalen/Kjurrudalen i Os
- Einunndalen i Folldal
- Livollen i Trysil
- Nuggurens østside og Varaldskogen (Abborhøgda og Kvåho) i Kongsvinger.

Fire av disse kom med i den nasjonale lista over de mest verdifulle:

- Koppangøyene i Stor-Elvdal
- Vangrøftdalen i Os
- Varaldskogen i Kongsvinger
- Vingelen i Tolga.

Utfordringer:

- Følge opp kulturlandskapsregistreringene fra regionale myndigheter, kommuner og grunneiere, og utvide kunnskapsgrunnlaget.
- Oppdatere utvalget av verneverdige kulturlandskap, eller kulturmiljøer, med kulturminner som hovedinnfallsvinkel for vurdering.

Verneforslag/tiltak:

- Oppdatere oversikten over viktige kulturlandskapsområder, og registrere kulturminnene i prioriterte landskaper.
- Utarbeide forvaltningsplaner.
- Integre viktige kulturlandskap i kommuneplanene.
- Lage en tilstandsvurdering av de viktigste kulturlandskapene.

Herambes verksted, Elverum. Foto: Glomdalsmuseet

D. Tekniske og industrielle kulturminner

Hedmark har vært førende i industriutviklingen i Norge på landbruksrelatert og skogbruksrelatert virksomhet, slik som meieriproduksjon, brenneridrift, næringsmiddelproduksjon, treindustri og papirproduksjon. Fylkeskommunen har også vært sentral i utviklingen av bergverks- og gruvedrift. I tillegg har Hedmark mange viktige tekniske og industrielle kulturminner knyttet til samferdsel.

Kulturminner
for Hedmarks
framtid

4 Utvalgte tema og verneområder

Funn i Sandbekkdalen i Kvikne

Utgraving like ved lokaliteten i 1969 resulterte i flere funn. Blant annet kom det fram en mengde tregjenstander som spader, fat og en trekopp.

Tregjenstandene var forbausende godt bevart. I tillegg til tregjenstand-ene ble det funnet flere deler av kleberkar og to fragmentariske steinkøller.

Karene i bruddet er forarbeidet med botn ut. Emnene ble slått ut med et skarpt redskap og gjort løse ved at det ble hugget et spor inn ved roten av emnene. Etter at karemnene ble frigjort, ble de bearbeidet innvendig. De fleste grytene som ble laget i bruddet, er smale øverst og bredest nede, og kalles sidebukede kar eller kar av "keltertypen". Fremdeles er det tydelige hoggespor etter karuttakene. Andre steder er sporene nesten borte som følge av sterk forvitring.

Årsaken til at det gamle kleberbruddet ble oppdaget, var at Nidaros Domkirke Restaureringsarbeider (NDR) begynte å ta ut kleber fra lokaliteten i 1952. Det hører også med til historien at det var de som varslet om funnet slik at det senere ble gjort kjent. Aktivitetene til NDR i bruddet har pågått mer eller mindre uavbrutt i sommersesongene fram til 1996. Med unntak av noen få kjerne-boringer i 2001, har det ikke vært aktivitet i bruddet siden.

Klebersteinsbrudd

Kleberstein har fra førhistorisk tid vært et ettertraktet materiale til forskjellige typer redskaper, spesielt kokekar o.l. I middelalderen ble kleberstein tatt i bruk som bygningsmateriale, først og fremst til kirkebygg. I nyere tid er kleber brukt til bygging av ildsteder.

Klebersteinsbrudd i Kvikne, Tynset

Om lag 1000 meter over havet, i Sandbekkdalen like vest for Bubakk i Kvikne i Tynset kommune, ligger et av landets mest kjente kleberbrudd fra førromersk jernalder. Steinbruddet er først og fremst kjent gjennom de oppsiktsvekkende dateringene. Flere C-14 prøver fra organisk materiale i avfallsmassene tatt ut like ved bruddet, viser dateringer fra 400-300 år f. Kr. Inntil lokaliteten ble kjent på begynnelsen av 1950-årene, trodde forskerne at det først var i vikingtid at en kunne snakke om en landsomfattende klebersteinsindustri.

Det antas at det er tatt ut 3000-4000 karemnar i bruddet.

Verneverdi:

Klebersteinsbruddet er unikt i og med at dette er det eneste bruddet i Norge fra keltertid med en så omfattende produksjon. Kulturminnet, sammen med avfallsmassene fra bruddet, er automatisk fredet kulturminne, og det anses å være av både lokal, regional og nasjonal verdi.

Utfordringer:

- Gjøre en vurdering av hva som kan gjøres for å forhindre forvitringen på bergflata.
- Rydde opp etter den nye aktiviteten i bruddet på en slik måte at også den nyere aktiviteten blir synliggjort.
- Tilrettelegge kulturminnet på kulturminnets premisser, ved å lage retningslinjer for bruken av området.
- Ta vare på og utvikle videre det gode samarbeidet med grunneiere, NDR, museer, kommune og andre frivillige.

Verneforslag/tiltak

- Fullføre den påbegynte forvaltnings- og tiltaksplanen for klebersteinsbruddet, og utføre tiltakene som foreslås i planen.
- Dokumentere nye felt med kulturspor som er kommet fram etter den nyere aktiviteten.
- Formidlingstiltak.

Kalkbrudd, -ovner og kalkbrennerier

Berggrunnen i de sentrale Hedemarksbygdene Stange, Romedal, Vang, Furnes, Nes med Helgøya og Ringsaker, består for en stor del av ulike sorter havavleiringer som er blitt til leirskifer og kalkstein. Disse bergartene danner grunnlaget for den fruktbare jorda i området, men de er også på forskjellig måte utnyttet som byggemateriale gjennom tidene. Mange steder har vi spor etter kalksteinsbrudd, og rester etter ovn-er der steinen ble brent. Den brente kalken ble brukt til produksjon av kalkmørtel. Dette var det viktigste muremiddelet man hadde før sementen kom. Den ble også brukt til å kalke veggene på de store steinbygningene.

Bruk av stein som byggemateriale omfatter mange forskjellige prosesser. Steinen skal brytes og fraktes til byggeplassen. Der skal den bearbeides av steinhoggere med spesialverktøy, og murene skal så mure steinene på plass. Bindemiddelet var kalkmørtel. Framstilling av kalkmørtel til muring var et eget håndverk. Kalksteinen skulle brennes ved høy varme i en egen ovn. Deretter skulle kalken leskes, dvs. tilsettes vann. Når kalken var ferdig lesket skulle tilslaget, sand og eventuelt andre stoffer som teglbiter, kull, bein, blod, tilsettes. Hver murer hadde sin egen hemmelige oppskrift. På Domkirkeodden er det funnet spor etter både brenning og lesking av kalk.

De eldste kalkovnene ble fyrst med ved. Disse var enormt brenselkrevende, og man prøvde å begrense virksomheten fordi det gikk ut over skogen.

Kalkovnene i Bergvika

Den store rikdommen på kalkberg som finnes på Helgøya er blitt utnyttet i lange tider. Svært tidlig ble det forsøkt med kalkbrenning her. Flere steder finnes det rester etter små eldre kalkovner som har vært fyrst med ved.

Da det etter 1880 kom kalkovner av mer moderne type, ble det bygget to slike i Bergvika på østsida av øya, og en i Kleiva litt lenger sør. Disse tre ovnene står der den dag i dag. Ovnene er murt opp av kalkstein fra bruddet ovenfor. Innvendig er de føret med et lag ildfast teglstein. Det er to porter nede ved foten - en liten til regulering av fyringen, og en stor til å ta ut ferdig brent kalk. Ovnene er 10-12 meter høye. På Helgøyas østside ble det også anlagt bryggeanlegg til utskipping av kalken.

Steinen ble sprengt ut av fjellet like ovenfor Bergvika. Den ble så knust med slegger og trillet i vogner på skinneganger ned til ovnene. Ovnene kunne romme 30 vogner med kalkstein, og hver vogn rommet 10 hektoliter. De moderne ovnene ble fyrst med kull, og temperaturen kunne komme opp i omkring 1000 grader. Steinen lå i ovnen i 12 timer, og etter at den var tatt ut ble den sortert etter kvalitet. Kalken ble fraktet rundt Mjøsa med egne kalkbåter.

Kalkbrenneriet i Bergvika har vært drevet periodevis og med vekslende utbytte helt fram til 1951-52. Oppsvinget i kalkproduksjonen fra 1880-årene henger nok for en stor del sammen med anleggelsen av Klevfos Cellulosefabrikk i Løten, der man trengte mye kalk i produksjonen. I 1914 var det tre moderne kalkovner. Disse var først eid av vognfabrikant Lund i Hamar, og etter 1928 var de eid av Steens Kalkbrenneri ved Furuberget rett nord for Hamar. Ovnene har vært satt i stand flere ganger.

Utvinning og bruk av kalk på Hedemarken gjennom historien

Kirken innførte kunsten å bygge med stein i Norge. Allerede i middelalderen ble det brutt stein til oppføring av de store kirkene i området. Senteret for denne virksomheten finner vi i Hamarkaupangen, der man startet å bygge domkirken på midten av 1100-tallet. Deretter fulgte de øvrige kirkene i kaupangen, klosterkirken og korskirken, og det store bispegårdsanlegget.

Etter reformasjonen ser det ut til at kunsten å mure med kalkmørtel gradvis gikk i glemmeboka på Hedemarken. Det kan virke som om kunnskapen om framstilling av kalkmørtel og muring med kalkmørtel ikke fikk noen spredning ut over det kirkelige miljøet i middelalderen. Det som finnes av murte kjellere, låver og fjøs på Hedemarken i perioden 1600-1850, er utelukkende murt med leire som bindemiddel eller helt uten bruk av bindemiddel. Bare ved kirkebygningene ble det brukt kalk, og da ble murer- og mestrene hentet fra Christiania.

På 1700- og 1800 tallet foregikk det imidlertid et oppsving i kalkbrenningen i Hedemarksbygdene, særlig på Helgøya og i Furnes ble det etter hvert etablert kalkbrennerier på kommersiell basis. Bakgrunnen for denne virksomheten var blant annet oppføringen av Kongsvinger festning, og byggevirksomheten i Christiania. Etter hvert trengtes også kalk til oppføring av de nye bygårdene i Hamar. Oppstarten av Klevfos Cellulose-fabrikk i 1880-årene førte også til økt etterspørsel etter kalk. Her ble kalken brukt i den kjemiske prosessen. Dampskipstrafikken på Mjøsa og bygging av jernbanen bidro også til dette oppsvinget ved å lette transport og avsetningsmuligheter.

På første halvdel av 1800-tallet kom det forbud mot å hente ved i allmenningene til kalkbrenning. Omkring 1880 begynte man å bygge ovner av mer moderne type, som ble fyrst med kull, blant annet i Bergvika. I 1897 ble Steens Kalkbrenneri i Furuberget nord for Hamar anlagt. Bakgrunnen var etableringen av jernbanen nordover, som passerte rett under store drivverdige kalksteinsforekomster. Steens Kalkbrenneri overtok også fra slutten av 1920-årene driften av virksomheten på Helgøya. Ved Furuberget ble det oppført to kalkovner. Ovnene ble matet fra bruddet rett ovenfor, og den ferdige kalken kunne lastes rett på jernbanevogner på sidesporet, som ble bygd helt inntil ovnene. Kalken ble brukt både til mørtel og til gjødningskalk. Anlegget er fortsatt i drift, men det gamle anlegget er ikke bevart.

Kulturminner
for Hedemarks
framtid

4 Utvalgte tema og verneområder

Verneverdi:

Kulturminnene knyttet til utvinning og bruk av kalk har en vesentlig historisk verdi, fordi denne rike naturressursen på Hedemarken har hatt stor betydning for byggevirksomheten i området. Spesielt i Bergvika kan utviklingen innenfor utvinning av kalk følges over lang tid. Sporene etter virksomheten har høy verneverdi, både lokalt og regionalt. Bruk av kalk som byggemateriale er en spesiell håndverkskunnskap som ble tatt i bruk i kjente byggverk, som for eksempel den gamle domkirka på Domkirkeodden, Hamar.

Denne bygningen har også nasjonal verdi som kulturminne.

Utfordringer:

- Stoppe forfall av og vedlikeholde og konservere både stående bygninger og ruiner bygd med kalk.
- Sørge for håndverksekspertise på kalkmuring og kalkpussing, spesialkunnskap knyttet til ruinkonservering.
- Dekke behov for håndverkere med spesialkunnskap til kalksteinsbygninger som er oppført med leire som bindemiddel eller som tørrmur, så som fjøs, låver og hvelvede kjellere.
- Registrere steinbrudd og tufter etter kalkovner for å vinne ny kunnskap

Verneforslag/tiltak:

- Bygge opp håndverkskompetanse på kalkmuring, leiremuring og tørrmur i tilknytning til fagmiljøet på Domkirkeodden som del av bygningsvernsenteret som er under etablering.
- Foreta en systematisk registrering av kalksteinsbrudd og tufter etter kalkovner, evt. også utskingsplasser for kalk.

Kalkovn i Bergvika

Kalkovn, Snippsand på Nes

Steens kalkbrenneri, Furnes

Brennerier

Hedmarksbygdene er et av de få distriktene i landet hvor det i eldre tid var årvisst overskudd av korn. Foredlingsverdiene og reduksjon i transportutgiftene i forhold til transport av korn, gjorde brennerivirksomhet til en viktig del av gardsdrifta i disse bygdene allerede på 1600-tallet. Nyoppfinnelser innen brenneriteknologi, frigivelse av brennerivirksomheten i 1816 og potetdyrking gjorde spritutbyttet betydelig større og kvaliteten på varene bedre enn tidligere. I 1848 kom en lovendring som gjorde slutt på de små gardsbrenneriene. De eneste som klarte produksjonskravet var de store brenneriene som vokste ut av et eldre gardsbrenneri eller et andelslag av bønder. I løpet av 1840-50-åra ble det startet en rekke fabrikkmessige anlegg. På Hedemarken var det 10 slike anlegg på 1850-tallet som samlet sto for omkring 60 % av all brennevins-produksjon i landet.

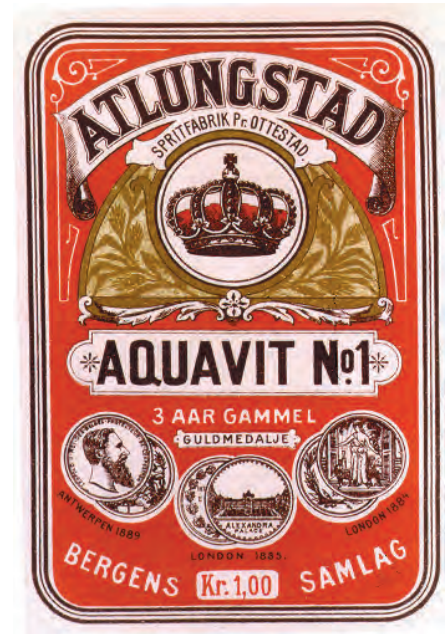
Atlungstad brenneri

Atlungstad brenneri ligger i et svært rikt og vakkert kulturlandskap i Stange vestbygd. Området er rikt på kulturminner, som Atlungstad gard fra 1870-åra, svake rester etter teglverk, husmannsplasser og tufter etter husmannsplasser, alleer og beitelandskap. Her er stor tidsdybde med funn av svært gamle gjenstander og spor av menneskelig virksomhet langt tilbake i tid. I tillegg kan gardsnavn i området tyde på at området har vært befolket helt tilbake til jernalderen, og trolig også steinalderen. I tillegg til brennerikomplekset består bygningsmiljøet tilhørende brenneriet av den gamle disponentboligen og et frittstående kontorbygg samt et uthus. Atlungstad er med i Riksantikvarens verneplan for tekniske og industrielle kulturminner. Hedmarksmuseet har registrert alle gjenstander ved brenneriet, og disse er utstilt på stedet.

Verneverdi:

Brenneriet er et komplett og representativt brenneri fra 1850-tallet, og har stor grad av autentisitet. Produksjon har foregått helt fram til våre dager, og foregår fortsatt. Derfor har anlegget en historisk dokumentasjonsverdi. Dette blir forsterket ved at både nytt og gammelt produksjonsutstyr med en god del gjenstander, apparater og innredning er tatt godt vare på.

Brenneriet ligger fremdeles i omgivelser som framstår som opprinnelige, og det er lett å oppfatte de jordbruksmessige forutsetningene for driften. Brenneriet ligger transportstrategisk godt til ved Mjøsa. Her er det rester etter brygger. De eldste bygningene er laget av lokalprodusert

teglstein. Brenneriet har estetiske og arkitektoniske kvaliteter med høy egenverdi. Det er i tillegg et landemerke, med pipa som rager i været og kan sees fra store avstander. Atlungstad brenneri er et teknisk og industrielt kulturminne med et meget godt formidlingspotensial på flere områder, og har høy verneverdi både på et nasjonalt og et regionalt plan. Kontorbygningen og den gamle disponentboligen har verdi som del av miljøet rundt brennerikomplekset.

Utfordringer:

- Sikre fortsatt god teknisk og vedlikeholdsmessig stand gjennom regelmessig vedlikehold i årene fremover.
- Ivareta helheten i kulturmiljøet og sammenhengen som anlegget står i.

Kulturminner
for Hedmarks
framtid

4 Utvalgte tema og verneområder

Atlungstad Brænderi

Atlungstad Brænderi ble stiftet i 1855 som et andelslag, og erstattet flere eldre gardsbrennerier i området. Det var viktig å være nær korn- og potetåkrene. I tillegg måtte det være tilgjengelig vann til produksjonsprosessene. Brenneriet ble anlagt nær Mjøsa, som var transportåren for ved, råstoff og det ferdige produktet.

Anlegget er et utmerket eksempel på de fabrikkmessige anleggene som ble resultatet av en lovendring i 1848.

Bygningskomplekset er hovedsakelig bygd i tegl, de eldste delene av lokalprodusert stein. Nyeste del av bygningsmassen er fra 1946. Det nyeste produksjonsutstyret ble installert i 1960, og er fortsatt i produksjon en gang i året.

Klæpa bruk i Løten

- Ivareta brenneriets store formidlingspotensial som del av et helhetlig kulturmiljø
- Fortsatt produksjon ved anlegget.
- Sikre brenneriet og det helhetlige kulturmiljøet når golfanlegget på Atlungstad utvikles.

Verneforslag/tiltak:

- Utarbeide en miljøoppfølgingsplan der formidlingspotensialet og de antikvariske verdiene sikres.
- Fokuserer på et fortsatt godt samarbeid mellom bedriften, grunneier, Hedmarksmuseet, og fylkeskommunen i den videre utvikling av brenneriet og området rundt.
- Gi området og bygningene et formelt vern gjennom plan- og bygningsloven.

Møller og kverner

Så lenge det har vært dyrket korn, har det vært behov for å male det. Først ble det brukt skubbekverner og enkle håndkverner. Senere kom bekkkvernene, ofte en kvern på hver gard. Kvernene sto for en tidlig form for industriell virksomhet, som også snart kom til å bli påvirket av tekniske innovasjoner. De gjennomgikk også tidlig store forandringer med hensyn til størrelse og antall. Små bekke-kverner fantes i de vassdrag som hadde nok vann til å drive ei mølle. Malinga skjedde fortrinnsvis om våren, da det fantes nok vann. De små bekkkvernene ble utviklet til vandrevne større møller med flere kvernsteiner. På samme tid ble også mange møller kombinert med sagbruk. På 1800-tallet ble flere drevet med damp, og ved begynnelsen av 1900-tallet ble dampen erstattet av elektrisitet. I dag finnes ikke mange møller eller kverner i drift. Av Løtens mange møller er det bare ei i drift i 2004.

Klæpa Bruk i Løten

Svartelva i Løten og Stange har vært et viktig grunnlag for etablering av flere viktige industribedrifter. Aadals Brug og Klevfos Cellulosefabrikk er de mest kjente. Kvernene er viktige industriminne knyttet til vassdrag. Løten hadde 75 gardskverner i en periode. Klæpa hadde bekkkvern alt ved matrikuleringa i 1668. I 1723 hadde garden utvidet til fire ulike kverner. Nåværende mølle ble bygd i 1867, og på den tida var det også sagbruk, flishøvel og vadmestampe på bruket. Vasshjulet ble utskiftet med turbin i 1924, og i 1952 ble det satt inn hammerkvern drevet med elektrisk kraft. Driften opphørte i 1967.

På Klæpa Bruk, eller "Klæpekvenna", er alle perioder i brukets historie godt bevart. De tekniske anleggene er intakte, utstyret er på plass, og driften kan settes i gang igjen med liten innsats. Anlegget har vært i den samme familiens eie siden 1907 og kulturminneverdiene er tatt godt hånd om.

Verneverdi:

Klæpa bruk viser en lang kontinuitet når det gjelder drift. Her vises de forandringer som har skjedd innenfor kvernmiljøet siden kverna ble oppført i 1867. Miljøet viser også en høy grad av autenticitet.

Utfordringer:

- Skaffe ressurser til vedlikehold og utbedringer av bygningsmassen.
- Restaurere maskinene slik at de kan brukes i en formidlings-sammenheng.
- Utnytte formidlingspotensialet.

Verneforslag/tiltak

- Sikre anlegget gjennom formelt vern og regulere det til spesialområde bevaring.
- Utføre restaureringstiltak på bygningen og det maskinelle utstyret slik at det kan brukes.
- Utarbeide formidlingsopplegg.

Haugsmølla i Hof, Åsnes

Haugsmølla ligger på eiendommen Haug, ved Haugsåa/Øståa. Allerede fra ca 1300 het eiendommen Møllehaug, noe som kan tyde på at kvern- og mølledrift kan ha eksistert langs åa allerede fra den tidligste perioden på 1200-tallet. Møllevirksomheten utviklet seg gradvis fra kvernkaller til gårdsmøller, og til slutt til bygdemølle.

Dagens mølle gir meget god dokumentasjon for utviklingen fra vannkraft til elektrisk drift. Møllebygningen ble oppført ca. 1900 på en vesentlig eldre, meget solid gråsteinsmur. Grunnflaten er 242 kvm. Bygningen har to etasjer over den murte kjelleretasjen. Mølla er opprinnelig bygget for vannkraft (vasshjul), deretter turbindrift, og til slutt bygget om for elkraft. I 1958 er følgende utstyr beskrevet: turbin på 65 hk., tre par steiner, dobbel vals med plansikt, automatisk skallemaskin, havregrynspresser, triør, to plantetørker, varmluftstørke, såkornrenseri med beis mm. Da driften opphørte i 1987, måtte kornbønder fra et stort område på vestsida av Glomma finne alternative løsninger for levering og behandling av kornproduktene sine.

Nå står en stiftelse som formell eier av mølla, stallen, dammen og området rundt.

Verneverdi:

Spør etter det meste av virksomheten langs Haugsåa har forsvunnet, men miljøet rundt mølla er godt bevart. Foruten møllebygningen finnes fortsatt dammen, en stallbygning med plass til 12 hester, og rett sør for dammen møllerboligen, som ble bygget i 1953. Videre eksisterer Haug gard, som har gitt navn til mølla. Haugsmølla er representativ for de store bygdemøllene fra perioden 1900 og frem mot 1990-2000. Bygningsmassen er tilnærmet komplett, og har stor grad av autenticitet. Mye av det tekniske utstyret fra de forskjellige periodene finnes fremdeles, slik at hele anlegget har stor dokumentasjonsverdi. Kulturmiljøet med dammen og mølla har vært spart for ødeleggende utbygging.

"Kveinna"

Haugsåas vannføring har helt siden middelalderen gitt drivkraft til tekniske innretninger knyttet til forskjellige former for "industriell" virksomhet. Slik virksomhet synes å ha startet tidlig på 1700-tallet, da Karen Gunderdatter Møllhaug i 1727 rev det gamle kvernhuset, og satte opp to nye lenger ned i åa. I 1729 bygde hun også sagbruk. Det ble etter hvert etablert mye annen virksomhet som utnyttet åas energi: stamper, flere sagbruk, teglverk (Hof kirke) og elektrisitetsverk. Åa ble også brukt til fløting helt til 1965.

Helt fra middelalderen har Haug vært "kveinna" for storparten av Solørbygdene.

(Kilde: "Bygdemøllene i Norge", Oslo 1958)

Haugsmølla i Hof

Kulturminner
for Hedmarks
framtid

4 Utvalgte tema og verneområder

Nord-Europas første andelsmeieri

I 1856 gikk dristige bønder fra Tolga prestegjeld sammen om å bygge Rausjødalen setermeieri. Seterdriften opphørte etter to år, og noen få år senere ble hele anlegget solgt til gardbrukere i Kåsa, som igjen solgte det hele til nye eiere i 1905.

Meieribygningen ble restaurert til 100-års jubileet i 1956. I forbindelse med snøsmelting, mildvær og regn i 1995, skyllet vann og grus over og igjennom bygningen, og forårsaket omfattende skader på vegger og takkonstruksjoner. I regi av fylkeskommunen ble det foretatt restaureringsarbeider, som ble ferdigstilt i 2003.

Rausjødalen setermeieri, Tolga

Utfordringer:

- Sikre et godt vedlikehold av bygningsmassen.
- Sikre at miljøet rundt Haugsmølla bevares.
- Sette i stand teknisk utstyr og tilbakeføre avhendet utstyr.
- Gjenoppbygge manglende produksjonslinjer.

Verneforslag/tiltak:

- Gi området, bygningene og dammen formelt vern gjennom plan og bygningsloven, og regulere det til spesialområde formål bevaring

Iverksette restaureringstiltak på bygninger og maskiner for å sikre antikvariske verdier og anleggets formidlingspotensial.

Setermeierier

Med moderniseringen i landbruket sist på 1800-tallet ble ysteriene og meieriene innført. I og med at den største melkeproduksjonen skjedde om sommeren mens buskaper var på setra, var det praktisk å bygge meieri i tilknytning til setrene.

Rausjødalen i Tolga

Rausjødalen setermeieri er Nord-Europas første andelsmeieri.

Andelslaget Rausjødalen Meieri ble stiftet i 1856. Da ble det bygd meieri og fellesfjøs med 100 bås plasser. Det fantes rikelig med lokal stein av god kvalitet, og denne ble brukt til å mure meieribygningen og de 5 fjøsbygningene, som lå under et stort felles tak. Det eneste treverket som ble brukt var til dører, vinduer og takåser.

Det store fjøset er det nå bare ruiner igjen av, mens selve meieribygningen er i relativt god stand.

Verneverdi:

Setermeieriet er et spesielt og meget viktig kulturminne, lokalt, regionalt og nasjonalt som Nord-Europas første andelsmeieri. Det har høy arkitektonisk verdi og et interiør som tilnærmet er lik det opprinnelige. Bygningen er representativ for de store steinbygningene som ble oppført både i setermiljøene og jordbruket for øvrig.

Den er et verdig minne over bygdefolkets fremsyn, tiltaksevne og samarbeidsevne. Selv om setermeieriet ligger langt til fjells har det stort potensial for formidling. Det har kvaliteter som gjør det velegnet som et pedagogisk senter for informasjon om seterdrift, geologi, plante- og dyreliv med mer, og ligger i nærheten av turløyper.

Utfordringer:

- Sikre at bygningen og tuftene bevares som viktige kulturminner for ettertida.
- Sikre at miljøet rundt bevares og skjøttes som et åpent natur- og kulturlandskap.
- Avklare eierforhold til kulturminnet, og finne hensiktsmessige samarbeidsformer med partene i sameiet.

Verneforslag/tiltak:

- Sikre anlegget gjennom formelt vern etter kulturminneloven, og regulere området til spesialområde bevaring.
- Opprette en institusjon som kan drifte anlegget, og stå for vedlikehold på kulturvernens premisser.
- Utvikle et pedagogisk opplegg for formidling av bruk og tradisjoner.

Gardsteglverk

Produksjon av teglprodukter var i en periode et viktig tilskudd til gardens øvrige produksjon, og som en måte å skaffe til veie egne byggematerialer på. I Hedmark finnes fortsatt spor etter flere gardsteglverk, deriblant i Kongsvinger. Der står det fortsatt en relativt stor ruin etter et gardsteglverk, men den er i ferd med å bli ødelagt på grunn av vegetasjon og frostsprengning. Det er bare gardsteglverket på Spigset gard som er meget intakt og i god stand.

Spigset i Sør-Odal

Bygningen er oppført ca 1860. Byggematerialer er naturstein og tømmer. Ovnsrommet er bygget av leirmurt stein og innvendig føret med teglstein. På toppen av ovnen er det bygd en tømmerkasse med saltak, tekket med teglpanner. Over ovnsrommet var det en himling av halvkløvninger eller solid plank. I bunnen av ovnen ligger tre gjennomgående fyrkanaler, og mellom disse et sinnrikt kanalsystem for å spre varmen jevnt i rommet. Fyringsystemet har betydelige skader. Tømmerkasse og takkonstruksjon med takstein av tegl er restaurert.

Verneverdi:

Det gamle gardsteglverket på Spigset gard i Sør-Odal er et klenodium. Så vidt vi vet, er det den eneste "kasseovnen" i fylket som er tilnærmet intakt. Den er en sjeldenhet også i nasjonal sammenheng. Ovnen er i dag ikke i drivverdig stand, men har et stort potensial for formidling. Med en plassering langs kommuneveg 286, vekker det vegfarendes nysgjerrighet. Den har stor historisk kildeverdi, og er en viktig formidler av datidens småskala industrivirksomhet.

Utfordringer:

- Sikre at miljøet rundt teglverket bevares som et åpent kulturlandskap.
- Fullrestaurere ovnen med fyrkanaler og øvrig utstyr.
- Bringe den i drivverdig stand i løpet av de neste to år.

Teglverk til produksjon av eget byggemateriale

I forbindelse med krav til bedre brannsikring og bedre hygiene i husdyrrom, ble det behov for å skaffe til veie nye byggematerialer. Det vokste fram en rekke gardsteglverk av ulik størrelse. Enkelte større anlegg sto for viktige tilskudd til gardens øvrige produksjon, mens de minste for det meste ble bygget for å dekke eget behov. Produktene var ofte av høy kvalitet. Da Spigset gard i sin tid ble delt mellom to søsken, var det behov for teglprodukter til fjøs og taktekking til en rekke nye bygninger. I forbindelse med gode leireforekomster, var det naturlig å bygge egen teglovn. Bygningen er oppført ca 1860.

Kvinnemuseet /museene i Glåmdal står nå som eier av anlegget.

Spigset Teglverk

4 Utvalgte tema og verneområder

Verneforslag/tiltak:

- Vurdere fredning etter kulturminneloven og regulering til spesialområde bevaring.
- Sikre leireforekomstene som framtidig del av kulturminnet.
- Fullrestaurere ovnen og bringe den i drivverdig stand i løpet av to år.
- Tilrettelegge for pedagogiske tiltak som styrker formidlingen av kulturminnet.

Bergverk

Bergverk er den eldste formen for industriell virksomhet her i landet, og kan omfatte både gruvedrift etter metaller og mineraler, og uttak av ulike typer stein til forskjellige formål, som kleberstein, skifer og andre bergarter.

Kvikne i Tynset

Funnet av kobber i Kvikne i 1630 dannet utgangspunkt for utvikling av bergverksdrift i regionen. Kobberet ble vunnet ut i Kviknefjellet, og foredlet ved smeltehytter i dalen, først ved Yset, sentrum i Kvikne, og senere lenger bort. I Nåverdalen er det rester etter ei av hyttene, landets første fredete teknisk-industrielle kulturminne. Hovedhytta ble liggende på Innset.

Kobberutvinninga i Kvikne fikk store konsekvenser for Kviknebygda og omlandet i Nord-Østerdalen, Trøndelag, Romsdal og Gudbrandsdalen. Nærings- og bosettingsstrukturer utviklet seg på grunnlag av en kombinasjon av jordbruk og arbeid for kobberverket. Behovet for ved til gruvene og smelteverka førte til avskoging av bygdene. Gruvedriften samlet en omfattende embetsmannsstand i Kvikne. Kvikne kirke med sin rike dekor, og Vollan gard, er kulturminner som viser dette. Garden var sete for embetsmenn gjennom gruvetida og etter.

Verneverdi:

Kulturminnene etter Kvikne kobberverk består av gruveområdet, som er et relativt konsentrert område med gruver, gråsteinshauger, hus-tufter, rester av smie og forbygninger m.m. Det er lett tilgjengelig fra veg, og har et godt potensial for formidling. I det hele tatt er Kvikne rik på bergverksminner: Vår eldste bergverkshistorie er representert ved klebersteinsbruddet fra 500-tallet, kobberverket og Røstvangen gruver som er godt tilrettelagt for besøkende. Området har derfor stor verneverdi både på nasjonalt, regionalt og lokalt plan.

Utfordringer:

- Støtte opp under arbeidet ved Inardosenteret på Vollan gård.
- Bidra til aktiv formidling og synliggjøring av gruvemiljøet på Kvikne.
- Sikre det unike bygningsmiljøet på Vollan gård.
- Bidra til formidling av gruveindustriens historie.
- Forbedre og utnytte det rike formidlingspotensialet som Kviknes samling av nasjonalt betydelige kulturminner utgjør.

Verneforslag/tiltak

- Lage forvaltningsplan.
- Utarbeide et formidlingsopplegg, og skilte kulturminnene

Utgangspunktet for bergverksdriften i regionen

I Nord-Østerdalen finnes innledningen til Midt-Norges bergverkshistorie, som senere fikk sentrum i Røros. Kobberforekomsten i Kvikne ble funnet i 1630. Gruva fikk navnet "Gabe Gottes" og kongen, Kristian IV, arrangerte takkefest i alle landets kirker for funnet av gruva.

Det ble drevet gruvedrift med varierende fortjeneste i området fram til 1789, da Storofsen fylte gruvene med vann. I 1645 startet utvinning i den første gruva på Røros med kompetanse fra Kvikne, og i 1650 startet tjenestemenn fra Kvikne gruvedrift i Baugsberget i Alvdal. Omtrent hundre år senere startet gruvedrifta i Follidal, som kom til å vare med noen avbrudd helt fram til vår tid.

Folldal Gruver

Det som i dag utgjør miljøet på det som kalles "Verket" i Folldal, stammer i hovedsak fra tida omkring og etter 1906. Da ble driften gjenopptatt etter en periodes opphold.

Utover gruvedriften ved selve Verket, ble det også drevet gruvedrift på Nygruva, i Grimsdalsgruva, på nordre og Søndre Geitryggen, og sist på Tverrfjellet på Hjerkin. På Nygruva fins det rester etter bygningsfundamenter og fyllinger, i Grimsdalen står heisebukken og bygningsrester som praktfulle monument etter gruvedriften på snaufjellet. På søndre Geitryggen er det rester etter fyllinger og avsperrede gruveinnganger, og på nordre Geitryggen er bygningsmiljøet fortsatt til stede.

Den nye driftsperioden startet med at virksomheten gjennomførte flere ulike byggeprosjekter. Bebyggelsen speiler utviklingen de første 20 åra på 1900-tallet.

Det finnes mange bygninger på området i dag, både knyttet til produksjonen og til tilværelsen utenfor gruva. Verket oppførte boliger til sine ansatte, både direktørbolig, stigerboliger, kontorsjefbolig og arbeiderbrakker. De oppførte også "serviceinstitusjoner" til sine ansatte, som samfunnshus, badehus, butikk og bakeri. Selv om noen bygg nå er revet, er det likevel mulig å få et inntrykk av hvordan produksjonen foregikk, og av samfunnslivet i gruvemiljøet. Den sosiale lagdelingen kommer tydelig til uttrykk på verket. Arbeiderbrakkene og direktørboligen vitner spesielt om dette.

Driftsperioden fra 1907 og opp til 1960-tallet omfattet satsing på taubanedrift mellom gruveanleggene og Alvdal for omlasting til jernbane, en strekning på om lag 45 km, i sin tid Europas lengste taubaneanlegg. Gruvedriften ved Folldal verk opphørte på begynnelsen av 1990-tallet, og i 1993 ble verket, med bygninger og utstyr, overdratt vederlagsfritt til Folldal kommune. I dag er det virksomhet i de gamle lokalene på verket. Stiftelsen Folldal Gruver driver blant annet museumsvirksomhet og utleie av lokaler. Området er i dag regulert til spesialområde bevaring, og det er utarbeidet en veileder for ivaretagelse av bygningsmassen.

Folldal Gruver - foto: Glomdalsmuseet

Folldal Gruver

**Kulturminner
for Hedmarks
framtid**

4 Utvalgte tema og verneområder

Folldal Gruvers eldre historie

Opprinnelsen til Folldal verk er kistfunnet som sannsynligvis ble gjort 1745 av Ole Husom. Funnet kom i en tid da kobberprisene var i sterk vekst etter den store nordiske krig 1700-1720. Verket ble grunnlagt i 1748, og i perioden fram til 1827 ble det drevet av Fredrik Gaves Verk. I 1826 ble verket kjøpt opp av Røros Kobberverk, etter at virksomheten hadde gått med underskudd i lengre tid. Røros Kobberverk drev så verket fram til 1848, da det ble solgt til Folldal Interessentskap. Etter 1878 lå driften nede, fordi prisene på kobber var lave. 1903 ble The Folldal Copper and Sulphur corp. Ltd etablert, og tre år senere startet virksomheten på nytt.

Verneverdi:

Folldal Gruver er et kulturmiljø av nasjonal verdi. Det er innlemmet i Riksantikvarens liste over de 10 høyest prioriterte tekniske og industrielle kulturminnene i Norge. Dette innebærer at bebyggelsen på verket er å betrakte som fredet. Miljøet viser en lang kontinuitet med gruvedrift fra midten av 1700-tallet fram til nåtid, og er meget helhetlig. De arkitektoniske kvalitetene i området er meget høye og viser jugendstilens møte med ingeniørtenkning. Verket, med boliger og produksjonsanlegg, utgjør et meget helhetlig miljø. Det egner seg godt for å formidle både teknologi og produksjon, og sosiale forhold. Verkets boligmiljøer sammen med verkets omgivelser representerer også en viktig del av boligutviklingen i Norge.

Utfordringer:

- Vedlikeholde og sikre bygningsmassen på verket, særlig bygninger som er knyttet til produksjonen.
- Sikre en helhetlig bevaring av miljøet, og innlemme anlegg utenfor det sentrale verksområdet sterkere til kulturmiljøet og i verneinnsatsen.
- Sikre miljøene mot forfall og forandringer.
- Sørge for en god og fornuftig kombinasjon av vern og bruk, der bygningsmiljøet blir ivaretatt samtidig som det gir muligheter til næringsutvikling.
- Knytte gruvemiljøet i Folldal tydeligere mot de andre anleggene i Nord-Østerdalen og Rørosmiljøet.

Verneforslag/tiltak:

- Sikre bygningsmassen og utføre forbedringer.
- Sikre håndverkskompetanse til å ivareta bygningsmassen.
- Sikre og registrere gjenstander og utstyr fra verket, og dokumentere bruken av disse.
- Revidere reguleringsplanen for området.
- Legge til rette for en utvikling på kulturmiljøets premisser, blant annet ved hjelp av veilederen for bebyggelsen på verket.

E. Byer og tettsteder

Byene og tettstedene i fylket er i forandring som følge av den generelle samfunnsutviklinga. Enkelte steder er i sterk vekst, mens andre har stagnasjon. Felles for dem er at den gamle bebyggelsen og strukturen har behov for vedlikehold og utvikling. Den gamle bebyggelsen utsettes for sterkt press fra ulike utbyggingskrefter eller nedleggingskrefter, som i begge tilfeller innebærer at kulturminner blir truet.

Kulturminner er en ressurs som gir grunnlag for identitet, og bidrar til historisk forankring. Det er derfor svært viktig å synliggjøre, bruke og ta vare på disse i arbeidet med å utvikle byene og tettstedene våre. For å få kulturminner inn som en del av en helhetlig stedsutvikling, kan det være nyttig å ta i bruk redskaper som stedsanalyser, landskapsanalyser og kulturvernretninger/-planer.

Det er et nasjonalt satsingsområde å utvikle byer og tettsteder på en slik måte at de innehar både estetiske og miljømessige kvaliteter. Hedmark fylkeskommune har siden 1997 satset på stedsutvikling gjennom fylkesplanleggingen, og deltar fram til 2006 i et nasjonalt utviklingsprosjekt kalt "Utvikling av miljøvennlige og attraktive tettsteder i distriktene".

Byer:

Øvrebyen med Festningen i Kongsvinger

Kongsvinger festning ligger som et landemerke på en høyde i en sving i Glomma, og Øvrebyen har vokst opp rundt festningen. Langt tilbake i tid gjorde ikke Glomma denne svingen, men rant videre sørover og inn i Sverige. Dette gamle elvefaret ble i eldre tider benyttet som allfarvei.

Verkene under Kongsvinger festning ble betydelig utvidet i 1680-årene. De eldste bygningene på festningen ble oppført i 1682, og Kongsvinger leir, "Leiren", oppstod samtidig. Bebyggelsen under festningen vokste fram samtidig med festningen på slutten av 1600-tallet. Den første bebyggelsen besto av små anleggshytter og soldatboliger. Utbyggingen av "Leiren" (senere Øvrebyen) foregikk ut fra tidens planleggingsprinsipper med langgater og tverrgater. Bystrukturen knyttet til festnings-anlegget ble også styrket da Vinger kirkested ble flyttet fra prestegården på Hov til sin nåværende plass i 1697.

I første halvdel av 1800-tallet ble det meste av den eldre bebyggelsen revet, og erstattet med større og mer tidsmessige boliger og uthus.

Øvrebyen er en trehusby, rikt sammensatt med et mangfold av hus typer og former. På 1960-tallet var den inne i en stagnasjonsperiode med begynnende forfall. Sterke krefter arbeidet for å sanere store deler av den attraktive bydelen, til fordel for en ny boligutvikling. Verneinteresserte, både lokalt og sentralt, så hvilken nasjonal kulturskatt

Gammelgata, Brumunddal

Kongsvinger festning

Uthus i Øvrebyen, Kongsvinger

Storgata, Øvrebyen, Kongsvinge

Herdal-gården, Øvrebyen, Kongsvinge

Kulturminner
for Hedmarks
framtid

4 Utvalgte tema og verneområder

Kongsvinger festning

Ved den norske hærs reorganisering i 1641 omtales "Winger Skandse" for første gang, og det første anlegget skriver seg fra 1644. Kongsvinger festning ble anlagt for å beskytte den gamle ferdselsåren fra Midt-Sverige og inn i Norge. Festningen ligger på en høyde ovenfor Øvrebyen. Den er utformet som en uregelmessig stjerne, en form den har hatt helt siden den første planleggingsfasen i 1670-årene. Bygningene er reist i flere perioder mellom 1680 og 1800.

Festningen har nasjonal vernestatus. Vernet omfatter festningen med bygninger, bastioner og murer, samt forterrenget med veier og plasser. Videre vernes utenverkene Tråstad, "Se til høyre", "Prins Fredrik" og "Norske Løve", samt alle spor etter militær aktivitet innenfor verneområdet.

I tillegg til nevnte anlegg ligger de viktige befestningene på Vardåsen, som ble etablert i 1901, som en del av Norges opprustning i årene før unionsoppløsningen. Da Vardåsen fort ble bygd, hørte det til Kongsvinger befestninger. Fortet er først og fremst et fjellanlegg med tunneler som tjente som forlegninger, lager og kommunikasjon. Rundt fortet går det en løpegrav med ildstillinger for infanteri. Oppå fjellanlegget, med adkomst fra dette, ligger kanonplassene og kommandoplassen. Dette anlegget inngår også i "Landsverneplanen for Forsvaret".

som var i ferd med å bli rasert, og arbeidet med å bevare Øvrebyen tok til i 1966. Det resulterte i en reguleringsplan for Øvrebyen, med viktige områder regulert til spesialområde bevaring. Dette var det første bymiljøet Riksantikvaren gikk inn for å bevare etter Bygningslovens § 25.6 om "Spesialområde bevaring". Reguleringsplanen for Øvrebyen i Kongsvinger ble først stadfestet i 1975. På en rekke områder er den nå et uegnet redskap for å sikre det unike kulturmiljøet som bydelen representerer.

Verneverdi:

Øvrebyen med Kongsvinger festning er både et regionalt og nasjonalt viktig kulturminne. Den er fortsatt sterkt preget av de omfattende byggearbeidene som foregikk i første halvdel av 1800-tallet. Da ble den eldre bebyggelsen, med for det meste små bolighus, erstattet av større og til dels svært store boliger i to etasjer. Den store mengde uthus som var knyttet til ulike virksomheter, og til et omfattende dyrehold, preger fortsatt byen, og er viktig for opplevelsen og forståelsen av Øvrebyen som en by og ingen bydel. De fleste bolighusene er godt tatt vare på, med en stor grad av opprinnelig detaljering. Uthus blir i mindre grad tatt vare på, noe som på sikt kan redusere byens historiske kildeverdi.

Kongsvinger festning er et betydelig nasjonalt monument, både historisk og arkitektonisk. Den er ett av de utvalgte nasjonale festningsverkene. Kulturhistorisk sett er Kongsvinger festning et av Hedmark fylkes viktigste forsvarsverk. Den representerer en tilnærmet ubrudd militær tradisjon fra 1680-åra og fram til i dag. For det meste har hele anlegget blitt tatt godt vare på. Arkitektonisk har festningen en monumental storhet og tyngde som ikke har sitt sidestykke i Hedmark. Selv om bygningene representerer et stort tidsspenn, er hele anlegget preget av samvittighetsfull planlegging og stor sans for harmoni og detaljering. Det foregår stadig omfattende vedlikeholdsarbeider i regi av Forsvaret.

Utfordringer:

- Sikre at intensjonene i reguleringsplanen for Øvrebyen opprettholdes og styrkes.
- Sikre at viktige områder utenfor reguleringsplanen vurderes på lik linje med områdene innenfor planområdet.
- Sikre at uthusene får styrket vern.
- Sikre Øvrebyens trebebyggelse mot brann.
- Sikre videre vedlikehold og formidling ved festningen, uavhengig av endringer i eierskap.

Verneforslag/tiltak:

- Rullere, styrke og utvide reguleringsplanen for Øvrebyen.
- Utarbeide brannsikringsplan for Øvrebyen.
- Utarbeide informasjonsmateriale som distribueres til eiere og brukere i Øvrebyen.

Arbeide med utviklingsplaner for ny bruk av festningen på overordnet nivå, hvis forsvaret trekekr seg ut, med anleggets historiske og arkitektoniske verdier som basis for slikt arbeid.

Hamars byplan

Hamar ble vedtatt opprettet etter et stortingsvedtak i 1848. Bakgrunnen for opprettelsen var behovet for en handelsby på indre Østlandet. Bevisstheten om middelalderbyen Hammer var en viktig drivkraft bak tanken om en ny by i området. Domkirkeruinene sto som et synlig minne om byen på Domkirkeodden og ga næring til de nasjonale strømningene i tiden. Byen ble plassert sør for middelalderbyen, og den ble anlagt omkring Gammelhusbukten på grunn av de gode havneforholdene og den nære tilknytningen til hovedvegen mellom Christiania og Trondheim.

Hamar var en av de første byplanene som ble utarbeidet etter lov om reguleringsplaner fra 1845. Hamar by ble anlagt på jomfruelig land nesten helt uten tidligere bebyggelse, og har derfor stor betydning i studiet av byplaner som metode for utvikling av byer.

Ingeniør Røyem tegnet den nye byplanen som er tilpasset landskapet på en forbilledlig måte. Planen er karakterisert av strengt regulerede kvartaler, avbrutt av torg og plasser som er tilpasset landskapet ved at gatene tilnærmedesvis ligger parallelt med Mjøsas strandkant. Tverrgatene som ligger på tvers av kotene, har utsikt mot Mjøsa. At det etableres utsikt til Mjøsa i alle tverrgatene, er også i tråd med hvordan middelalderbyene ble planlagt. Kvartalenes tilpasning til landskapet løses elegant gjennom trekantformede kvartaler og torg. I byplanen er gaterommene proporsjonert etter "Lov angående Bygningsvæsenet" som kom i 1845, bl.a. av hensyn til brannfaren og fremkommeligheten.

Langgatene - Strandgaten, Torvgaten og Grønnegaten - var ment som byens hovedgater, med inngang til eiendommens representative bygninger som boliger, forretninger og hoteller. Enkelte eiendommer fikk portrom fra langgatene der dette var hensiktsmessig. Tverrgatene var i første rekke ment som adkomstgater til gårdsrom, verksteder, tjenesteboliger, uthus, fjøs og stall. Denne funksjonsdelingen mellom hovedgate og sidegate er et karakteristisk trekk for bydannelsen slik den utviklet seg i Hamar i siste halvdel av 1800-tallet. Kvartalene i Hamar var relativt små, og oppdelt i fire eiendommer. Senere ble noen av disse eiendommene delt igjen, og vi fikk da eksempler på at også adkomsten til gårdsrommene gikk fra langgatene slik vi nå ser det i Strandgata 35.

Verneverdi

Hamar bys gamle byplan har nasjonal verneverdi både fordi den er representativ for oppbyggingen av det nye Norge på 1800-tallet, og ikke minst, fordi den ble bestemmende for byutviklingen helt fra starten av bydannelsen. I tillegg er Hamars byplan en av periodens vakreste og mest avanserte byplaner. Riksantikvaren framhever denne som spesielt verdifull i nasjonal sammenheng. Vi ser imidlertid at det er få gjenværende, og relativt autentiske, karrébebyggelser igjen i Hamar. Uten den forståelsen som en eksisterende autentisk bebyggelse gir, vil kvadraturen miste noe av sin betydning. Karrébebyggelsen i Strandgata 37 har stor grad av autenticitet, og med de spesielle tilpasningene med de brutte hjørnene som er spesielt for Hamar, er bebyggelsen unik og av nasjonal verdi.

Den opprinnelige byplanen har vært førende for utviklingen av Hamar sentrum. Fremdeles er kvadraturen og de åpne plassene og torgene stort sett slik de var da byen ble planlagt. Bygningshøydene og

Byplanen av 1848

Hamar: Trehusbebyggelse i Grønnegata

Basarene, Hamar

Kulturminner
for Hedmarks
framtid

4 Utvalgte tema og verneområder

Etablering og planlegging av byer

På tidlig 1800-tall fantes det verken for nåværende Hedmark eller Oppland noen handelsby. Enten måtte bøndene handle med mer eller mindre seriøse landkremmere, vente på markeder, eller de måtte reise inn til Christiania og utsette seg for landeveiens farer på veien dit.

Fra slutten av 1700-tallet til midten av 1800 tallet gikk staten inn og opprettet en del byer, mest i Nord-Norge, slik som Namsos, Bodø, Vardø og Vadsø. I sør ble Lillehammer og Hamar vedtatt opprettet.

I 1845 kom lov om reguleringsplaner. Mange av disse planene ble utarbeidet for byer som brant eller for planlegging av nye områder knyttet til allerede eksisterende byer.

Det finnes flest eksempler fra den klattvise reguleringen.

Bakgårdsbebyggelse i Hamar

utnyttelsen av kvartalene har endret seg noe i forhold til den opprinnelige byplanen, men kvartalsstrukturen, gatebreddene, og mange av de brutte hjørnene er beholdt.

Utviklingen av landskapsmessige, bystrukturelle og bygningshistoriske trekk viser byens historiske tilknytning, og har et stort formidlingspotensiale. Byens identitet er knyttet opp imot de formene som avspeiler seg både i bystrukturen, enkeltbygg og historien knyttet til byen, og gir et bilde av historiske tidsepoker og en unik og særegen by.

Utfordringer:

- Ivareta bygningstyper fra ulike tidsepoker innenfor kvadraturen, for å vise en historisk utvikling av byen.
- Ivareta bygninger og strukturer som er spesielle for Hamar.
- Beholde den opprinnelige kvadraturen i byens sentrum.
- Beholde torgene og plassene.
- Beholde siktlinjer for forståelsen av sammenhenger.
- Beholde gjenværende signalbygg og representativ bebyggelse i bystrukturen som står i sin opprinnelige sammenheng.
- Benytte byens historie som en ressurs og et aktivum i videre planlegging og markedsføring av byen.
- Fremme et bevisst forhold til verdien av byplanen som unik i norsk sammenheng.

Verneforslag/tiltak:

- Regulere båndlagte deler av kvadraturen og sentrumsbebyggelsen til bevaring.
- Arbeide for fredning av bygninger i Hamar med utgangspunkt blant annet i kvadraturens kvaliteter.
- Gjennomføre en vurdering av hvilke antikvariske verdier av nasjonal, regional og lokal karakter som finnes innenfor området, hva som skal tas vare på, og hvordan dette best mulig kan gjøres.
- Utrede hvordan disse bevaringsverdiene kan få et varig vern og gode nok redskaper til å håndtere disse verdiene.
- Vurdere om en regulering til bevaring bør skje parallelt med en fredningssak.

Elverums etterkrigsbebyggelse

Mange forhold ligger til grunn for tettstedsutviklingen på begge sider av Glomma i Elverum. Handel og samferdsel, Grundsetmart'n, håndverk og industri, militært nærvær, kirke, sivilforvaltning og utdanning er faktorer som hver for seg har vært med på å prege utviklingen. Sporene etter alle disse aktivitetene er ennå tydelige i sentrum, til tross for bombing og gjenreising i den nære etterkrigstida.

Handelen har sitt gamle sentrum omkring torget og langs Trysilveien. Jernbane, industri og håndverk la grunnen for utvikling på Vestad.

Festningsverkene og Terningmoen vitner om militær virksomhet siden siste delen av 1600-tallet. Kirken, prestegården og sorenskriveren minner om eldre tiders sivilforvaltning.

Elverum hadde på slutten av 1800-tallet dratt fordel av den sterke veksten innenfor skogbruk og trelast, og hadde opplevd en sterk vekst fram til nedgangen på 1920-tallet. Mange påkostete bygninger ble reist i Elverum og omegn.

Ved tyskernes angrep på Norge under andre verdenskrig ble deler av Elverum bombet. Det området som ble mest ødelagt, var langs med Storgata og St. Olavs gate. Modernismen ble innført i Elverum i forbindelse med gjenreisningen. Modernismens syn på lys og luft skapte helt andre bygninger enn de som en gang sto der. Med den nye arkitekturen kom også andre materialer. Sveitserstilens detaljrike trefasader ble erstattet med stramme, konsise linjeføringer i mur og puss. Arkitektenes og håndverkernes behandling av overflatene er et av uttrykkene som ble skapt for å gi bygningene identitet.

Elverum fikk bystatus i 1996, og er nå en by i sterk vekst.

Verneverdi:

Elverum sentrum har Hedmarks best bevarte og mest samlede etterkrigsbebyggelse. Dette er en ressurs og en kvalitet å ta vare på. De fleste av bygningene langs Storgata og St. Olavs gate har ikke gjennomgått store forandringer, og er i stor grad autentiske. Miljøene viser på en pedagogisk måte skillet mellom det nye og det gamle. Bygningsmiljøene er representative for etterkrigstida, og de har høye arkitektoniske kvaliteter. Rådhuset er en bygning som skiller seg ut fra de andre på grunn av sin monumentalitet. Den representerer høye estetiske og kunstneriske verdier. I Elverum kommunes kulturvernplan omtales denne bebyggelsen som svært viktig for byen, med de kulturhistoriske verdiene den representerer.

Det er få bygninger igjen fra før krigen. De resterende gir en indikasjon på hvordan Leiret så ut, og er derfor viktige å ta vare på og å integrere på en god måte.

Utfordringer

- Identifisere enkelte bygningers og miljøets verdier for å kunne utarbeide en plan for hvilke tiltak som kan tillates.
- Sørgje for at de sensitive miljøene blir tatt hensyn til i byens utvikling, og at forandringene i bebyggelsen skjer på eksisterende bebyggelses premisser.
- Arbeide med å skape innsikt og forståelse blant eiere, planleggere og andre for denne typen av bygninger.

Verneforslag/tiltak:

- Utarbeide en vernevurdering av bygningene som ble reist etter bombingene i 1940, som grunnlag for kommunens plan- og byggesaksarbeid.
- Utarbeide detaljerte reguleringsbestemmelser som ivaretar etterkrigsbebyggelsen på en tilfredsstillende måte.
- Følge opp de estetiske retningslinjene for Elverum.
- Følge opp den kommunale kulturvernplanen, som påpeker betydningen av å sikre karakteristisk og kulturhistorisk verdifull etterkrigsbebyggelse.

Borgengata, Elverum

Moderne monumental arkitektur i Elverum

Rådhuset, som er tegnet av arkitektfirma Torp & Torp i Oslo, sto ferdig i 1957. Bygningen fremstår som et monument midt i Leiret. Den hadde allerede da den ble bygget status som et monument. Arkitektene Torp & Torp skulle for eksempel godkjenne tegningene til bygningene i nærområdet, slik at Rådhuset skulle sikres å få bli i ensom majestet.

Elverum Rådhus

Kulturminner
for Hedmarks
framtid

4 Utvalgte tema og verneområder

Hallgarden, Tolga

Gata i Tolga

Tettsteder

Tettstedene i Hedmark er blitt etablert på grunnlag av industrivirksomhet, jernbanen, forsvarsutbygging og lignende.

Tolga tettsted

Framveksten av Tolga startet med etableringen av Tolgen hytte og hyttegata i 1665. Tolgasamfunnet vokste fram som et resultat av aktiviteten ved smeltehytta. Det var en viktig arbeidsplass for både lokalbefolkningen og andre. Det skulle produseres og transporteres store mengder trekull, røstved, mat, fôr, klær mm., og ferdige produkter skulle fraktes ut fra Tolga.

Mange ulike yrkesgrupper hadde viktige funksjoner knyttet til malmproduksjonen. En rekke håndverkere, som snekkere, skomaker, skredder, buntmaker, baker, en gullsmed, maler og garver slo seg ned ved hytteplassen. Det vokste fram en tett gardsbebyggelse på begge sider av hyttegata i hundreåret framover. På slutten av 1600-tallet ble en ny gate, Bakkegata, etablert oppe på platået over hytteplassen. Det meste av bebyggelsen ble plassert på østsida av gata, og med en vesentlig mer åpen karakter enn nede ved Glåma.

I 1871 ble smeltehytta lagt ned, og gards- og skogbruk ble den viktigste næringen. Jernbanen ble etablert på østsida av Glåma, og Tolga jernbanestasjon ble åpnet i 1877. Dette førte til at ny sentrumsbebyggelse etablerte seg på østsida. Etter at nybrua ble bygget i 1888, utviklet det seg en sentrumsbebyggelse langs Brugata, med boliger og håndverkere mot gata, og trevarefabrikker og verksteder i bakkant. Bygningsvolumene var for det meste fortsatt beskjedne, og godt tilpasset det lille tettstedets karakter.

Sentrumsutviklingen i den senere tid har svekket Tolgas preg av tett småby. Store offentlige bygninger og forretningsbygg i ny og mer dominerende størrelsesskala, med utflytende og ustrukturerte arealer mellom bygningsvolumene, kaller på tiltak for å redde det bildet av Tolga vi kjenner og er glad i.

Nå er Tolga inne i en aktiv stedsutviklingsprosess knyttet til prosjektet "Utvikling av miljøvennlige og attraktive tettsteder i distriktene". I dette arbeidet vil fokus på historien og kulturarven kunne gi kvalitet til den framtidige utviklingen av stedet.

Verneverdi:

Tolga tettsted er regionalt og nasjonalt et viktig kulturminne. Den tidligere virksomheten ved Tolgen smeltehytte er direkte knyttet til aktivitetene ved Røros kobberverk (cirkumferensen), og vil i forbindelse med en sterkere tilknytning til verdenskulturminnet Røros også fange internasjonal oppmerksomhet. Selv om det finnes få spor etter selve smeltehytta, preges det meste av lokalsamfunnet fortsatt av det som foregikk på Tolga fra 1665 til 1871. Bygningsmassen og miljøet i Gata og Bakkegata forteller viktig historie fra perioden. Gatas spesielle karakter som bygata med bolighus i forkant, og et sterkt innslag av mindre og større bygninger knyttet til landbruket i bakkant, finnes ellers ikke i Hedmark. Gamle Tolgen hytteplass, slagghaugene etter virksomheten der og Toljefossen er viktige for forståelsen av utviklingen av Tolga sentrum.

På grunn av topografien er samspeillet mellom det bypregete kulturlandskapet nede ved elva og det landbrukspregete kulturlandskapet mellom Gata og gardsbebyggelsen på Sättåen spesiell og verdifull.

Dette er med på å gi tettstedet Tolga sin helt spesielle karakter, og er samtidig en viktig historisk kilde for å anskueliggjøre befolkningens behov for et brukbart utkomme i tillegg til lønnet arbeid ved smeltehytta.

Utfordringer:

- Sikre en god tilknytning til verdenskulturminnet Røros (cirkumferensen)
- Sikre og bevare den verneverdige bygningsmassen langs Gata og Bakkegata
- Bevare og opprettholde kulturlandskap og beitemarker mellom Gata og Bakkegata
- Sikre aktive gårdsbruk innenfor tettstedet.
- Sikre verneverdig bebyggelse langs Toljefossen og øvrige deler av Tolga sentrum.
- Øke sikkerheten mot brann.

Verneforslag/tiltak

- Sikre den verneverdige bebyggelsen langs Gata og Bakkegata gjennom formelt vern etter kulturminneloven, og regulere til spesialområde bevaring.
- Sikre det spesielle kulturlandskapet gjennom lovverket.
- Gjennomføre registreringer av hageanlegg, og de særpregete "terrassene".
- Utarbeide brannsikringsplan for Gata.

Tolga historie

Arbeidsforholdene var sterkt preget av at det ikke var drift hele året ved smeltehytta. Det var nødvendig å etablere gardsdrift ved siden av arbeidet ved smeltehytta. På det meste, ca 1750, var det 13 gardar på vestsida og 11 på østsida av gateløpet, med bolighus og port ut mot Gata, på samme vis som på Røros. Etter denne tid ble enkelte gardar nedlagt for å gi mer plass til nabo bruk eller til oppdyrking.

Man antar at det allerede på slutten av 1600-tallet var etablert en skole knyttet til Tolga smeltehytte. Med sikkerhet vet vi at det var en verkskole med permanent skolehus på Tolga i 1736. Mot betaling kunne også bøndernes barn få være elever ved verksskolen. Den første kirken ble bygd i 1688, på samme sted hvor dagens kirke står. I 1735 ble Tolga eget prestekall, løsrevet fra Tynset. I 1736 ble det bygd bru over Glåma, "Gammelbrua", men østsida var fortsatt lite bebygget.

F. Møteplasser, institusjoner, samferdsel

Møtesteder er ulike steder der mennesker møtes. I dette kapitlet har vi også tatt for oss samferdsel under samme overskrift, fordi møtesteder ofte har vært knyttet til samferdsel, men samferdsel kan også være ei bru eller en bensinstasjon som kanskje ikke lenger har samme betydning som tidligere, fordi trafikkmønsteret har forandret seg.

Møtestedene har forandret seg svært mye i løpet av de siste hundre årene, mye på grunn av nye transport- og kommunikasjonsmønstre. Møtestedene har ikke bare forandret seg én gang i løpet av perioden, men mange ganger. Det samme gjelder offentlige institusjoner og skolevirksomhet. Mange av våre tidligere møtesteder og institusjoner har mistet sin opprinnelige funksjon, og er ikke lenger i bruk. Det er en utfordring å finne ny bruk for disse. Det er viktig at vi beholder et representativt utvalg som viser denne relativt raske utviklingen i vår historie.

De gamle kommunikasjonsårene som bruer og veier med bensinstasjoner er også viktige kulturminner, som forteller mye om tidligere samfunnsstrukturer. Det er en utfordring å bevare et representativt utvalg av disse, og få til en fornuftig bruk av dem. I reiselivssammenheng, og som grunnlag for stedsidentitet, vil slike kulturminner være verdifulle ressurser, som kan gi en annerledes og spesiell opplevelse, og karakter til et sted. For lokalbefolkningen vil disse kulturminnene igjen kunne bli møtesteder og opplevelsesmål.

Skysstasjonen, Jømna

Gråberg i Elverum, Grundsetmarten 1991 Foto: Glomdalsmuseet

Kaféer og restauranter

Kafeer og restauranter er viktige møteplasser. Det sosiale er den viktigste funksjonen ved disse etablissementene, ved siden av at de er bevertningssteder. Kaféer og restauranter er oftest lokalisert ved ferdselsårer, både gamle og nye, slik at de forteller om hvor viktige veier har gått, og går i dag.

Glopheim kafé i Stor-Elvdal

Glopheim Kafé og Bakeri ligger i Atna sentrum, og skriver seg fra 1950-åra. Den første delen av bygningen ble oppført allerede i 1947. Sju år senere ble kafédelen utvidet. Kaféen var kjent for å ha de beste wienerbrødene i hele dalstrøket, men mistet sin betydning da den nye riksveien ble åpnet. Da ble det en omveg å ta en kopp kaffe på Atna.

Bygningen er typisk for perioden, og interiøret er i hovedsakelig autentisk. Eksteriøret er stramt og kubistisk i formen, men gjort lettere ved at låvepanel er brukt på fasaden. Interiøret er hovedsakelig autentisk i alle detaljer. Kaféen er innredet med plasttrukne sofaer, bord i lakkert kryssfinér, svart-hvitt fjernsyn, lampetter, dør med plastikkardin, malt himling i rødt, svart og gull, glassdisk osv. I første etasjen finnes også bakeridelen med ovn og annet utstyr.

I 2000 ble bygningsmiljøet midlertidig fredet. Nåværende eier er en stiftelse som bl.a. har som formål å bevare bygningen, og som viderefører kafédriften på Glopheim.

Verneverdi:

Miljøet på Glopheim Kafé og Bakeri er meget godt bevart, og har stor grad av opprinnelighet. Kaféen med fellesfryseriet vitner om en periode som for lengst er borte, men som likevel ligger nært i tid. Kafémiljøet har høy identitetsverdi og symbolverdi for mange mennesker - ikke bare på det lokale planet, men også nasjonalt plan, som et symbol på et autentisk 1950-talls miljø.

Utfordringer:

- Sørge for varig, formelt vern.
- Formidling.
- Synliggjøre denne typen arkitektur, slik at flere bygninger fra denne tida blir sikret for framtida.

Verneforslag/tiltak

- Fullføre fredningsprosessen.
- Finne løsninger for bevaring og drift av kaféen, og eventuell annen næringsutvikling.

Trefunkis

Glopheim er oppført i en trefunkisstil som er typisk for Norge og Sverige fra denne tida. Arkitekturen er enkel og saklig, og er meget sensitiv for forandringer. Hvis forandringer skjer med bygninger av denne typen, er det en stor risiko for at bygningens arkitektoniske verdi går tapt.

Glopheim Kafé, Stor-Elvdal

Kulturminner
for Hedmarks
framtid

4 Utvalgte tema og verneområder

Lokal bygningsdebatt

Umiddelbart etter at bygget ble ferdig, var det en bred debatt i pressen. Karakteristikkene fra lokalt hold varierte fra uttalelser om at bygningen var en genistrek til at den lignet en låve. Det var tydelig at bygningen både provoserte og behaget.

På mange måter representerte denne bygningen noe helt nytt i det arkitektoniske bildet i Sør-Østerdalen. Den rå betongen og tunge vegger i tegl, blandes her med tre og lette konstruksjoner.

Bakgrunnen for at Glomdalsmuseet for over 40 år siden valgte å satse på en bygning av denne typen, var at dansetilstelninger lenge hadde vært en av hjørnesteinene i museets økonomi. Den gamle dansepaviljongen var blitt for liten.

For å øke inntektene fra denne virksomheten, ble det utarbeidet planer for en ny danserestaurant.

Danserestauranten på Glomdalsmuseet

Danserestauranten ligger ved Glomma. Den sto ferdig i 1960, og er tegnet av arkitekt professor Are Vesterlid. Bygningen er oppdelt i tre deler. Parallelt med Glomma ligger den lukkede delen med kjøkken og en restaurant med utsikt over Glomma i andre etasje. Tre terrasser til utendørsservering omslutter det sørvestlige hjørnet, og formidler overgangen mellom den lukkede delen og dansegolvet. Dansegolvet er rundt og omgitt av en liten kanal med vann. Den flate takkonstruksjonen er oppdelt i flere ulike nivåer, og skaper en spenning og gir assosiasjoner til Østen. Materialer og detaljer er forenklet så langt som mulig. Søylene er I-profiler. Treverket er i dag mørkbeiset, men var tidligere lyst impregnert. Veggene er ubehandlet rød teglstein.

Sommerrestauranten har ikke vært i bruk siden 1980. Den ble stengt etter naboprotester på grunn av støyplager som dansetilstelningene medførte. På grunn av at bygningen er uisolert, har det for museet vært vanskelig å finne en annen bruk av huset. I tillegg har museet gjennom en årrekke hatt en svært anstrengt økonomi, noe som har ført til en nedprioritering av vedlikeholdet på denne bygningen.

Verneverdi:

Arkitekt Are Vesterlid mottok treprisen for blant annet denne bygningen i 1962. Bygningen fikk en bred omtale i samtidas skandinaviske arkitekturtidsskrifter, men også i senere år har bygningen vært omtalt. Den har meget høy arkitektonisk verdi. Bygningen har også stor identitetsverdi, mange mennesker føler tilknytning til bygningen.

Utfordringer:

- Finne fram til langsiktige løsninger der bygningen og restauranten brukes aktivt.
- Sikre at bygningens verdier blir ivaretatt

Verneforslag/tiltak:

- Tilbakeføre bygningen til opprinnelig form, og gjennomføre restaureringsarbeider.
- Sette igang fredningsprosess

Forsamlingshus

I Hedmark har vi en rik og variert kulturarv knyttet til foreningslivet. Det dreier seg om arbeiderlokaler, skytterhus, ungdomshus, bøndernes hus og bedehus. Mange av disse lokalene er fortsatt i bruk i dag til ulike formål.

Hedmark fylkeskommune har ønsket å prioritere arbeiderkulturen og vanlige folks livsvilkår.

Det er utarbeidet en forstudie for registrering av forsamlingslokaler. Det foreligger en rapport under tittelen "Jo mere vi er sammen", HFK 2001. Rapporten gir en detaljert gjennomgang av forsamlingslokalene i Grue kommune, som et utgangspunkt for videre kartlegging i andre kommuner i fylket. Å ta vare på og dokumentere forsamlingshus er en viktig oppgave for kommunene, i samarbeid med lag og foreninger.

Ungdomshusene har bakgrunn i den frilynte ungdomsbevegelsen som tidlig sto sterkt både i Solør og i Nord-Østerdalen. Noen av de gamle ungdomshusa er i dag grendehus og festlokale. Den offentlige dansesefesten hadde sitt utspring i disse lokalene, men også teater, møter, sangdans og foredrag. Arbeiderbevegelsen bygde *arbeiderlokaler* rundt om i hele fylket.

I Hedmark sto skyttersaken sterkt i siste halvdel av 1800-tallet, forsterket av de politiske tilstandene i tida, og det ble bygd *skytterhus* i mange grender. Blant bygdene hadde Trysil flest skytterlag. Her var skyting innført ved samtlige folkeskoler. *Bøndernes hus* dukket etter hvert opp. Hedmark er ikke spesielt kjent for å ha særskilt høy religiøs aktivitet, men i forsamlingshus-sammenheng var *bede- og misjonshusene* mange.

Verneverdi:

Forsamlingslokalene har vært en viktig del av samfunnets infrastruktur, og er det fortsatt i mange bygder. Mange av lokalene har spilt en betydningsfull rolle i politisk sammenheng og i kulturutvikling. Flere av de eldste lokalene er brent eller revet, eller har forfalt når nye fler-brukshus og samfunnssaler ble tatt i bruk, ettersom årtiene har gått. Verneverdien på de ulike lokalene er svært varierende, og vil bli belyst etter at en grundigere kartlegging er foretatt.

Utfordringer:

- Ta vare på et representativt utvalg av kulturminner knyttet til lag- og foreningsvirksomheten i fylket.
- Stimulere til dokumentasjon og samarbeid rundt de ulike lag og foreninger i fylket.
- Videreføre registrerings-, dokumentasjons- og formidlingsprosjektene "Slik levde arbeiderklassen" og "Hedmark - det røde fylket" (Fylkesdelplan for kulturvern 1999-2002, handlingsplanen 8.4 og 2.1).
- Fortsette den kommunevise kartleggingen av forsamlingslokaler i fylket, i et samarbeid mellom lag og foreninger, kommuner og fylkeskommunen.
- Utarbeide en tilstandsanalyse for de mest verneverdige lokalene som grunnlag for vedlikehold og eventuell restaurering.

Verneforslag/tiltak:

- Sikre ett eller flere lokaler gjennom fredning etter kulturminneloven.

Blomstrende foreningsliv

I andre halvdel av 1800-tallet vokste det fram et blomstrende foreningsliv i Norge. I perioden 1890-1920 ble det bygd et stort antall forsamlingshus rundt i bygdene i Hedmark. I ei lita grend kunne det, i tillegg til skolen, være ungdomshus innen den frilynte ungdomsbevegelsen, et arbeiderlokale, og et bedehus. Samtidig kunne det også være et avholdslokale, et bøndernes hus og et skytterhus.

Fra arbeiderlokalet i Risberget, Våler

«Fremad» i Ringsaker

Kulturminner
for Hedmarks
framtid

4 Utvalgte tema og verneområder

Sikre et representativt utvalg forsamlingslokaler i kommunene gjennom regulering til spesialområde bevaring (plbl § 25.6) og avtaler.

Helsebygg

Det offentlige helsevesenet i Hedmark hadde sin spede begynnelse i ”feltskjærere”, en type kirurger, ved festningsverkene. Kongsvinger festning fikk sin feltskjærer i 1684, og Christianfeldt i Elverum året etter. Bergverkene ansatte også slike. Så tidlig som i 1690 ble det foreslått å bygge sykebrakke ved Kongsvinger festning, for de syke med eget utstyr. Forslaget ble aldri satt ut i livet. De syke ble i stedet forpleiet i en rekke privathus i leiren nedenfor festningen, og ordningen ble benevnt garnisonssykehus. De fleste bygningene står fremdeles.

I 1792 ble Rasmus Hess ved Kongsvinger festning, i kongebrev, overdratt å innrette sykestuer i sitt hus i «leiren» - dvs. i Øvrebyen.. Det første offentlige hus for syke var dermed opprettet.

I 1803 ble det gitt kongebrev på opprettelse av sykehus på garden Sanderud i Stange. Den første sykestua ble innredet på naboeiendommen Blaarud. Dette huset står ennå, og er restaurert. Hamar sykehus startet ca. 1850 i en smie, men ble deretter flyttet rundt i ulike bygårder. Den første spesialbygde sykehusbygning ble oppført på Dr. Greves løkke, der nåværende sykehus senere ble bygd ut.

Sykehusbygginga på begynnelsen av 1900-tallet var særlig begrunnet i behovet for å ta seg av tuberkuloserammede. Nordens første lungesanatorium var privat, og ble opprettet i 1894, på Gjøsegården i Kongsvinger.

Behandlingssteder for tuberkulose

I Hedmark fylke ble det tidlig vist stort engasjement for å bekjempe tuberkulosen. Gjøsegården var et pionérsanatorium, men det kom raskt flere behandlingssteder. Eidskog sykehus (nylig revet), Epidemisykehuset i Elverum, Sangen tuberkulosehjem i Hamar, Mesnalien kursted i Ringsaker m.fl. I 1961 ble Sangen nedlagt som tuberkulosehjem – slaget var vunnet. I dag oppdages jevnlig nye tilfeller av sykdommen.

Gjøsegården i Kongsvinger

Eiendommen Gjøsegården ble i 1894 overdratt til lege Fredrik Jonassen. Samme år etablerte han landets første lungesanatorium for tuberkulose. Gjøsegården er en av de gamle gardene langs Vingersjøen. Jonassen tok først i bruk hovedbygningen fra 1860-årene, en stor sveitserstilbygning utført av den kjente byggmester og arkitekt Schussler. Senere ble flere bygninger oppført, slik at sanatoriet på Gjøsegården til slutt utgjorde et komplekst anlegg bestående av en rekke paviljonger for pasienter, boliger for lege og betjening, ulike driftsbygninger og et praktfullt hageanlegg både med prydplanter, grønnsaker, bærbusker og frukttrær. Garden var selvforsynt med landbruksprodukter og hageprodukter.

Under dr. Jonassens ledelse fikk Gjøsegården et navn, og ble et begrep utenfor Nordens grenser, fordi behandlingen var nyskapende og med gode resultater. Blant virkemidlene var frisk luft, disiplinerte pusteøvelser, god mat, meditasjon, hvile og skjønnhetsopplevelser gjennom musikk, lyrikk og hagevandring.

Flere bygninger er i dag borte, men de viktigste eksisterer fortsatt. Den mest karakteristiske er ”Slottet”, som er en av de eldste bygningene på garden. Bygningen er opprinnelig en to etasjes svalgangsbygning med en tingstue i første etasje fra ca. 1600-1700. Den ble bygget om til en meget spesiell sveitserstilbygning som det ikke finnes mange eksempler på. Den uttrykker behandlingens ideologi, med en luftig og dekorativ sveitserstil i to etasjer med langsgående svalganger/verandaer mot øst, sør og vest, hvor pasientene skulle innta frisk luft, hvile og nyte landskapets skjønnhet.

«Slottet» på Gjøsegården

Fru Camilla Jonassen i hagen på Gjøsegården

Verneverdi:

Gjøsegården er fortsatt et relativt komplett gårdsanlegg selv om flere av de forskjellige bygningene som ble oppført for sanatoriedriften er borte. ”Slottet” som den mest spesielle og interessante bygningen, har beholdt en stor grad av autentisitet, til tross for hardhendt behandling og bruk, først gjennom utleievirksomhet til boligformål i 1940-50 årene, og deretter som hønsehus i en lang periode. Bygningen er vakker, med en rekke raffinerte detaljer, og uttrykker nærmest en munterhet og livsglede, noe som sikkert også var dr. Jonassens intensjon. Gjøsegården med sine ulike bygninger, og ”Slottet” spesielt, har stor sosialmedisinsk historisk dokumentasjonsverdi ved at den nyskapende behandlingen fortsatt kan studeres i bygningen. Bygningen er i fredningsklasse.

Utfordringer:

- Ta vare på ”Slottet”, en representant for viktige helsebygg i Norden, og en viktig del av lungesanatoriet.
- Stoppe forfallet.
- Finansiere full restaurering av bygningen.
- Systematisere arkivalia.
- Ivareta helheten i anlegget.
- Ivareta spesielt ”Slottets” store formidlingspotensiale som del av et nybrottsanlegg innenfor norsk sosialmedisinsk historie.

Verneforslag/tiltak:

- Restaurering av ”Slottet”.
- Gi bygningen formelt vern, og vurdere om den skal fredes eller gis annet vern gjennom plan- og bygningsloven.

Skoler

De gamle skolebygningene forteller noe om utviklingen av kunnskapssamfunnet, og hvor raskt denne utviklingen har gått. De har hatt stor betydning i stedsutvikling, og mye sosial aktivitet har vært knyttet til dem. De er bærere av både generell skolehistorie og lokale tradisjoner, og ikke minst personlig historie for dem som har gått der.

Holøyen skole i Tolga

Skolehuset til Holøyen skole ble bygd i 1865, og er svært lite endret siden da. Utvendige mål ca. 5,4 x 10 m. Det består av fire rom: Gang, skolestue, kjøkken/lærerleilighet og do/vedskjul. Det er en enetasjes tømmerbygning, panelt utvendig og innvendig, og med et enkelt uisolert ”skjæle” som utgjør nordre del av bygget. Skolestua har kvolv, ikke flat himling, men buet himling formet etter åser og mønsås. Dette gir rommet en spesiell karakter, med god takhøyde. Innvendig er skolen malt i lyse farger med marmorering og ådring. Et kateter fra samme tid er et fint snekkerstykke.

Verneverdi:

Skolebygningen er et betydningsfullt kulturminne i lokalsamfunnet. Den er meget godt bevart, og har stor grad av autentisitet. Den er en god representant for de mange små skolebygninger som ble reist i

Sagstua skolemuseum, Nord-Odal. Forfatteren Sigurd Hoels barndomshjem

Mostu Skole, Strandlökkja i Stange

Holøyen skole, Tolga

Kulturminner
for Hedmarks
framtid

4 Utvalgte tema og verneområder

Historie

Holøyen skole ble bygget i 1865 for bygdene Kåsa, Holøyen og Sønsmør i Tolga kommune, og plassert omtrent midt i skolekretsen. Den er et resultat av skoleloven av 1860, og viser kommunal og lokal innsats for å gjennomføre viktige vedtak. Bygningen var i bruk som skole fram til 1955. Deretter sto den ubrukt en del år, til den ble tatt i bruk som vevstue. De nye brukerne har tatt godt vare på bygningen.

Samferdselsanlegg på Rasta

I tillegg til sundstedet finnes ved Rasta et fint jernbaneanlegg av arkitekten Blix. Anlegget består av stasjon, pakkhus, privet og hage. På gården Syra, der sundstua ligger, var det skysstasjon. Hele området bærer dermed preg av å være et viktig knutepunkt for samferdsel i området.

Sundstua på Rasta, Stor-Elvdal

tida etter skoleloven av 1860. Gjennom ny bruk blir den foreløpig tatt godt vare på, og beholder sin store symbolverdi som formidler av kunnskap og kultur på lokalplanet. Men det er begrenset hvor lenge nåværende brukere vil være i stand til å bruke og vedlikeholde skolebygningen.

Utfordringer:

- Vern av bygdeskolemiljøet med noe omkringliggende areal.
- Sikre at bygningen bevares ved et eventuelt eierskifte.
- Sikre at nødvendig restaurering og vedlikehold kan gjennomføres.

Verneforslag/tiltak:

- Sikre bygningen med nødvendig areal rundt.
- Fullføre restaureringsarbeidene.

Sundstuer

Langs hele Glåmdalen, og langs andre vassdrag i fylket, var det i tidligere tider sundstuer der folk og gods kunne ferjes over elva. Stedene ble med tida viktige møteplasser mellom folk i bygda og folk fra andre steder. Sundstuer og ferjer er nå på de fleste stedene borte, og ferjetrafikken er blitt erstattet med bruer.

Sundstua på Rasta i Stor-Elvdal

De fleste sundstuene langs Glomma er borte, til tross for at det ikke er svært lenge siden skysstrafikken opphørte. På Rasta står sundstua på vestsida av elva, og veiene ned til sundet på begge sider er intakte.

Bygningen er en beskjeden, rødmalt liten bygning. Ferjetrafikken skapte forbindelser mellom tettstedet Rasta med sagbruk, butikk og annen virksomhet på østsida, og vegsystemet nord-sør i dalen (rv. 3) på den andre sida av elva. Kommunen sto for drift og vedlikehold de siste åra før nedleggelsen på 1970-tallet. Fortsatt er det overgang over isen vinterstid for lokalbefolkningen. Oterferja som trafikkerte sundet, ligger i dag ved Norsk vegmuseum.

Verneverdi:

Sundstua på Rasta er en av få gjenværende sundstuer i fylket. Bygningsmiljøet minner om tida da ferden over Glomma gikk med ferje. Bygningsmiljøet har derfor stor verdi knyttet opp til samferdsel. I området møtes jernbanen, riksveien og ferjeferdselen over Glomma.

Utfordringer:

- Få samordnet innsatser for vern av sundstua og sundstedet.
- Kommunen og vegvesenets holdning må avklares.

Verneforslag/tiltak:

- Igangsette fredningssak og restaurering av bygningsmiljøet.
- Utarbeide reguleringsplan på begge sider av Glomma.
- Utføre en kulturmiljøanalyse for området.

Kirkestaller

Ved mange kirker i landet fantes det staller der folk kunne sette hestene sine under gudstjenesten. Grunnlaget for disse bygningene falt bort med endringene i kommunikasjonsmønstrer.

Kirkestallene ved Stor-Elvdal hovedkirke

Kirkestallene ved hovedkirken i Stor-Elvdal ble trolig bygd i perioden fra den nye kirken sto ferdig i 1821 og til midten av 1800-tallet.

Bygningen er oppført i bindingsverk med fasade av låvepanel. Den bærende konstruksjonen er handteljete stolper. Taket, som er et sperretak, er belagt med hoggen skifer som er hentet fra et steinbrudd ved Imsa. Bygningen har tidligere hatt U-formet plan, men i dag gjenstår bare den ene tredjedelen av bygningen. I stallene stilte kirkegjengerne hestene sine mens det var gudstjeneste. Navnet på de ulike gardene som hadde plass for hestene sine, står på flere av de originale dørene til spilltaue.

Verneverdi:

Den bærende konstruksjonen er en handhogget bindingsverkkonstruksjon. Dette, sammen med funksjonen, gjør bygningen spesiell. Den representerer en brytningstid mellom bindingsverk og laftete konstruksjoner. Kirkestaller fantes ved mange kirker rundt om i landet før i tida. I Hedmark er kirkestallene i Stor-Elvdal enestående. I Oppland finnes tilsvarende kirkestaller ved Ås kirke i Vestre Toten. De få gjenværende er svært sjeldne og viktige å få tatt vare på.

Utfordringer:

- Sette bygningen i stand og sikre det øvrig bygningsmiljøet.
- Vurdere områdets formidlingspotensiale.

Verneforslag/tiltak:

- Fullføre restaurering.
- Igangsette fredningssak.
- Vurdere regulering av hele området ved hovedkirka til spesialområde for bevaring.

Bensinstasjoner

Med bilismens framvekst kom det nye typer bygninger og anlegg. Bensinstasjoner er en slik. Det var viktig at disse bygningene ble oppført i en arkitektur som skulle gjenspeile det nye og det moderne. Funksjonalismen ble et foruttrykk som ble mye brukt i denne sammenhengen.

Grimsbu bensinstasjon i Folldal

Stasjonen ble oppført i 1955 for det engelske oljeselskapet BP. Før den nåværende stasjonen ble bygd av Magne Rønning, sto det også en bensinstasjon her. Den ble blant annet brukt av kong Haakon da han stoppet og fylte bensin i 1940 under flukten fra tyskerne.

Anlegget består av betongstøpt service- og lagerlokale med et utkraget tak over pumpene. Det utkragete taket er støttet opp med en T-konstruksjon i stål.

Gamle sentrum i Stor-Elvdal

Miljøet der stallene ligger var tidligere selve hovedsenteret i Stor-Elvdal. Her ligger lensmannsboligen, prestegarden og kirken. Før fantes det flere bygninger i området, blant annet et meieri. Da jernbanen gjennom Østerdalen ble bygget, ble sentrum flyttet til Koppang. Stallene ligger bak forsamlingshuset som tidligere var Stor-Elvdal kommunehus.

Kirkestallene ved Stor-Elvdal Kirke

Foreslått fredet: Oustad mek. verksted, Hamar
Gammelt bilde.

4 Utvalgte tema og verneområder

Bensinstasjonen på Grimsbu i Folldal

Gammel bensinstasjon i Ringsaker

På Åshøgda i Ringsaker kommune finnes en godt bevart bensinstasjon. Den er oppført i 1957. Bygningskroppen består av to bygninger: selve butikken, og et tilbygg med lager og service. Anlegget har pumper og til og med en lysstolpe som er intakt. Miljøet preges av høy autentisitet, og representerer en overgang i arkitekturen fra den modernistiske til en mer "folkehjems"-arkitektur. Her er det støpte erstattet med vestlandspanel. Stasjonen er godt ved-likelihoodt.

Ringsaker Bensin og Service

Fundamentet for pumpene er intakt, men selve pumpene med stativer er fjernet. Vest for stasjonslokalet finnes tre nedgravde lagertanker. Tankklokken er støpt ved Furnes støperi. Avluftsingsrørene for tankene er montert på veggen til ekspedisjonslokalet, og restene av trykklufrør for dekkpumping er fortsatt montert på den østre veggen. Bygninger er malt hvit. Bæresøylen for det utkragete taket har fortsatt logofargene til oljeselskapet.

Verneverdi:

Bensinstasjonen i Grimsbu representerer en del av nyere tids historie som det ikke tidligere har vært fokusert på i særlig grad. Bygningstypen representerer en samfunnsmessig endring som følge av at bilismen kom med full kraft. Bilen gjorde at folk kunne reise på en helt annen måte enn før. For å markere at dette var noe helt nytt, ble det viktig å manifestere dette med en ny arkitektur, og vi fikk den funksjonalistiske arkitekturen. Den arkitekturen var et totalt brudd med den nasjonalromantiske stilen og jugendstilen.

Stasjonen med det utkragete taket har stor kulturhistorisk verdi. Den er i svært liten grad forandret, og har høy grad av autentisitet. Anlegget er oppført i en gjennomført funksjonalistisk arkitektur. Dette gir bygningsmiljøet høy arkitektonisk verdi. Miljøet viser hvordan nye funksjoner i samfunnet bruker ny arkitektur som en del av markedsføringen. Stasjonen har derfor pedagogisk verdi.

Utfordringer:

- Øke oppmerksomheten om modernismens byggverk og bygninger tilknyttet privatbilisme og rutebiltrafikk.
- Utarbeide en oversikt over kulturminner med tilknytning til privatbilisme og samferdsel i Hedmark
- Sikre et utvalg av slike anlegg før de forsvinner.

Verneforslag/tiltak:

- Igangsette en fredningsprosess for bensinstasjonen.
- Sikre bygningen, tilbakeføre bensinstasjonen til opprinnelig tilstand.

Veier og bruer

Mobiliteten og trafikkmønsteret vårt har forandret seg mye gjennom de siste 200 årene. Tidligere ble vannveiene, innsjøer og elver, i større grad benyttet til transport. Mye transport ble lagt til vinterhalvåret, da det var lettere å frakte varer på sleder på is og snø. Jernbanen og bilen har ført til at transport og trafikkmønster har forandret seg radikalt. Jernbaneutbygging og helårsveier over land har etter hvert overtatt mye av varetransporten. I tillegg har flytransport gjort at mennesker er blitt svært mobile, og det er ikke lenger uvanlig å bo i ett land og arbeide i et annet.

Grimsa bru i Folldal

Grimsa bru ligger i Grimsdalen i Folldal. Det er flere verneverdige bruer av forskjellige typer i dalføret (i Oppland), og flere av disse er satt i stand. Brua er bygget ca. 1870. Det er ei sprengverksbru som har et hovedspenn på 19 meter, og 3 meter over et flomløp. Totallengden med landkar er ca 70 meter. Brua har tømmermannskledning med et såkalt "skjørt". Grimsa bru er spesiell ved sin slanke konstruksjon og sitt flomløp.

Det finnes to andre bruer med en lignende utforming i Hedmark: Gammelbrua i Tolga, som er mye større, og Klemetsfos bru i Einunddalen, som har mindre dimensjoner. Grimsa bru er en del av bygdeveien mellom Statsbuøyen og Follidal. Vegen og brua ble i 1935 avløst av en ny veg. Brua utgjør en viktig forbindelse til beitemark, og binder sammen stier i et viktig friluftsområde. Den har derfor stor betydning i næringssammenheng. Brua er ansett som viktig i forbindelse med etablering av Nasjonal Turistveg Rondane.

Brua har vært i en svært dårlig stand, og er nå under gjenoppbygging, etter at den måtte tas ned på grunn av stor risiko for sammenbrudd.

Verneverdi:

Grimsa bru representerer et viktig kulturminne, og er et vitne om tidligere tiders tilrettelegging for samferdsel. Den er også vesentlig som del av kulturlandskapet, og som del av vassdragets historie. Brua er en av 3 svært forskjellige bruer med tømmerkledning med ”skjørt” i Hedmark. På landsbasis er det svært få slike bruer bevart, og sammen utgjør de en viktig dokumentasjon av denne brutypen i Norge. Brukonstruksjonen er i seg selv interessant. Brua står i en sammenheng med flere verneverdige bruer i Grimsdalen, og inngår i miljøet som ett av flere eksempler på tradisjonelle trebruløsninger, der den er den eneste sprengverksbrua. Til sammen gir disse bruene oss mulighet til å oppleve trebruhistorie i et konsentrert område.

Utfordringer:

- Sikre at brua igjen blir en viktig ferdselsåre i ulike sammenhenger, og opprettholde bruas attraksjonsverdi.
- Fullfinansiere det pågående arbeidet med å restaurere, sikre og sette opp igjen brua.
- Integrere brua som et viktig kulturminne og som et bindeledd mellom ulike attraksjoner og naturopplevelser.

Verneforslag/tiltak:

- Sørge for at brua blir sikret gjennom kommunens kulturvernplan og øvrige planarbeid.
- Fysisk sikre, ta ned og sette opp igjen brua med størst mulig grad av de opprinnelige materialene.
- Formidle og tilrettelegge kulturminnet gjennom aktiv skjøtsel og skilting.

Stai bru, Stor-Elvdal

Grimsa bru, Follidal

4 Utvalgte tema og verneområder

Skiløperkompaniene

Opprettelsen av de lokale skiløperkompaniene i Hedmark var sentral for distriktets forsvarsevne. Under Gyldenløve-feiden (1675 - 1679) ble såkalte «fyrerører», skitrop- per med datidens mest moderne våpen, satt inn i grensestrøkene mot Sverige. Under Den store nordiske krig, omkring 40 år senere, dukker begrepet "skiløper" opp for første gang i det bevarte skriftlige materiale. I et skriv fra 1713 omtales 100 skilø- pere fra Østerdalen.

De militære skitradisjonene i Norge ble skapt i perioden fra 1730 og frem til 1820. Skiløperkompaniene ble en permanent ordning fra 1732. Da ble det satt opp ett skiløperkompani søn- nafjells, og to nordafjells. I 1747 ble skiavdelingene utvidet, og fikk med visse mindre justeringer den form de hadde fram til 1818.

I Søndenfjelske Skiløperdistrikt ble det opprettet tre kompanier. Det var det Hoffske, Elverumske og Aamodt- ske, som alle var underlagt Oppland- ske regiment. Etter at jegerkorps- et ble opprettet i 1801, ble Den Sønd- enfjelske Skiløperbataljon knyttet til Det Norske Jægerkorps.

Ved den nye hærordningen som ble satt i kraft i 1818, ble antall skiløper- kompanier redusert til to sønnafjells. I 1826 ble det slutt på vinterøvelsene i hæren, og dermed var skiavdelinge- nes historie midlertidig over.

Militærhistoriske steder

Hedmarks militære historie spenner i hovedsak over perioden fra Kong Christian IVs regentperiode og fram til i dag.

Den eldste militærhistorien

Den aller eldste delen av Norges militære historie berører i liten grad Hedmark. Unntaket er Den nordiske sjuårskrigen 1563-1570 da svenske styrker gjorde flere innfall i Norge, blant annet i Hedmark, hvor Hamar ble nedbrent i 1567.

Erfaringene fra Sjuårskrigen og Kalmarkrigen overbeviste Kong Christian IV om at Norge ikke kunne ligge så godt som forsvarsløst med sin lange grense mot Sverige. Christian IV regnes som grunn- leggeren av den norske hær. Han besluttet å bygge opp et betydelig norsk landforsvar. Hovedelementene i den nye hærordningen var opprettelsen av legdshæren, nye festninger, og borgerbevæpningen i byene. Utbyggingen av forsvarsanleggene i Hedmark faller i tid sammen med opprustingen av hæren som fant sted utover på 1600-tal- let. I Hedmark finnes fortsatt flere kulturminner som skriver seg fra denne epoken. Det gjelder bl.a. festningsanleggene på Kongsvinger og i Elverum. I tillegg er det en rekke ruiner og fysiske spor etter skanser og mindre befestningsanlegg fra Eidskog i sør og opp til Elverum. Nord for Elverum var det ingen skanser før man kommer til Røros.

Festningene hørte inn under hæren. Etter Gyldenløvefeiden (1675- 79) ble forsvarstaktikken lagt om, og utbyggingen av festningene ble forsert. Østafjells var ideen at Glomma skulle gjøres til en sterkest mulig forsvarslinje. Festningsverkene i Fredrikstad ble utvidet, mens Kongsvinger festning, Cristianfjeld festning i Elverum, samt Basmo og Blaker skanser ble anlagt. I tillegg ble det også anlagt flere min- dre skanser i Hedmark. Den best bevarte av disse i dag er Terningen skanse ved RV 25 vest for Elverum.

Unionstida

Mye ble endret i det militære etter at den svensk-norske unionen ble opprettet i 1814. Ønsket om å redusere statsutgiftene gjorde at Stor- tinget vedtok en ny hærordning i 1817, som medførte en halve- ring av mannskapsstyrken. Den svensk-norske unionens forsvarsplan gikk ut på at hæren ved krig skulle trekkes ut av landet og legges under kongens kommando. Under kamphandlingene i 1808 og 1809 var Østlandet det viktigste forsvarsområdet. I alt 7000 mann ble gruppert ut langs Glomma fra Svinesund til Elverum. Det største slaget i Hedmark fant sted på Trangen i Åsnes kommune 25. april 1808, da hele den svenske avdelingen måtte overgi seg. De lokale skiløperkompaniene spilte en avgjørende rolle i slaget ved Trangen.

Unionstida fra 1814 til 1905 var en fredelig periode. Av militær utbyg- ging i Hedmark er det i første rekke etableringen av Terningmoen på Elverum som kan nevnes. Av den eldste bebyggelsen på Terningmoen er fortsatt flere av de gamle mannskapsbrakkene bevart. Disse er imidlertid sterkt ombygget, men selve bygningsmiljøet må tillegges verneverdi.

Andre verdenskrig

Hamar, Elverum og Trysil sto i begivenhetenes sentrum under krigs- utbruddet i de dramatiske april dagene i 1940. Det ble holdt regje- rings- og stortingsmøter på Hamar, Elverum og i Trysil. Trefningene i Stange, på Midtskogen, ved Åsta, i Grøndalen i Trysil og på Øste Æra i Åmot sto sentralt under krigsutbruddet og fram til den norske kapitulasjonen i Sør-Norge. Den tyske bombingene av Elverum fikk omfattende konsekvenser for byen.

I løpet av etterkrigstida har den militære tilstedeværelsen vært synlig i Hedmark. De østlige delene av Hedmark har utviklet seg til å bli det tyngste militære satsingsområdet i Sør-Norge.

På Haslemoen i Våler kommune i Solør ble Feltartilleriets skole- og øvingssenter anlagt. Skyte- og vinterskolen for infanteriet ble plassert på Terningmoen i Elverum kommune, mens den siste militære etableringen i distriktet kom i Åmot kommune, med Rena leir, som er kompetansesenter for kavaleriet. I tillegg lå Distriktskommando Østlandet på Hamar. Som en følge av de omfattende reduksjonene av Forsvaret fra midten av 1990-åra og fram til i dag er dette bildet sterkt endret. Av garnisoner er det kun to tilbake, Rena Leir og Terningmoen. Distriktskommandoen er nedlagt. Vernepliktsverket er imidlertid etablert på Hamar.

Verneverdi:

Sammen med Kongsvinger er Elverum den mest utpregete garnisonsbyen i Hedmark. Av festningsverk i Hedmark som ikke faller inn under kategorien ”nasjonale festningsverk”, er Christianfjeld festning, Terningen skanse og Grindalskansen i Elverum viktige kulturminner. Disse er militærhistoriske anlegg av regional og lokal betydning.

Trangen i Åsnes er et åsted fra kampene mot Sverige som er svært interessant i Hedmarks militærhistorie.

Flere av åstedene for kamphandlinger i april dagene i 1940 har betydning i nasjonal målestokk. Midtskogen i Elverum er spesielt kjent. Østre Æra i Åmot er også svært sentral i den sammenhengen. Her er hele stillingen bevart, med løpegraver, maskingeværstillinger og provisoriske dekningsrom. Lokale krefter i Åmot har utført et godt arbeid i bevaringen av denne stillingen.

Også tyske installasjoner og byggverk fra okkupasjonstida er viktige minner. Mange av disse er truet i forbindelse med at Forsvaret avhender flere av sine anlegg.

Et interessant eksempel på kulturminner knyttet til okkupasjonstida, er potetkjelleren på Vestad i Elverum. Dette er et matlager fordelt på tre kjellere som til sammen utgjør omtrent halvannet mål i areal, og som tyskerne bygde under andre verdenskrig for blant annet å lagre poteter til bruk på Terningmoen.

Utfordringer:

- Sikring mot inngrep og forfall
- Tilgjengeliggjøring og formidling

Vernetiltak

- Sikre Trangen mot inngrep
- Støtte fortsatt restaurering av stillingen i Østre Æra
- Trygge og skilte stedene

Kongsvinger festning

Øvelse på Terningmoen, Elverum. Foto: Glomdalsmuseet

Kaserner, Haslemoen

Kulturminner
for Hedmarks
framtid

4 Utvalgte tema og verneområder

Samisk bosetting i Hedmark

Det er dokumentert at samer bodde i Østerdalen også vest for Femunden på 1600-tallet.

Konflikt med norske interesser førte til at samene trakk seg tilbake til de østligste områdene i fylket.

I tidligere tider har samene hatt spredning over større deler av Sør-Norge. Dagens kunnskap om urbefolkningen strekker ikke til for å fastsette nøyaktige etniske eller geografiske grenser, verken i tid eller rom.

Sørsamiske gammer, Blokkodden Villmarksmuseum i Engerdal

Jonas Danielsen foran en gamle han har bygget

G. Etnisk mangfold

Hedmark er spesiell på den måten at det i lang tid har vært flere befolkningsgrupper innenfor fylkesgrensene. Sørsamene preger et større område nord i fylket, med et bosetningsmønster som særlig gjennom de siste 50 årene har forandret seg radikalt. Taterne har lange tradisjoner i fylket, kanskje tilbake til 1500-tallet. Det finnes ikke så mange fysiske kulturminner etter taterne, men immaterielle kulturminner i form av historier og fortellinger knyttet til steder. Finnekulturen preger en stor del av skogsområdene i den sørligste halvdel av fylket. Også her finnes en rik immateriell kultur i form av tro og tradisjon. I tillegg er det en rik bygningsarv som det blir viktig å verne om nå når mange av disse bygningene ikke lenger er i bruk, eller tilfredsstillende dagens krav til størrelse og standard. Både for samer, tater og skogsfinner har bosetningsmønsteret endret seg.

Samiske kulturmiljøer

Det samiske kulturlandskapet er det natur- eller landskapsområdet der samene har levd og virket. Samenes virke har til dels satt fysiske spor, men det upåvirkede landskapet har også gitt tilbake meningsinnhold til samisk kultur og identitet. Kunnskap om tradisjonen er en forutsetning for tolkning av kulturlandskapet.

Sørsamiske kulturminner er for eksempel boplasser, ildsteder, oppbevaringssteder (stabbur, melkegroper m.m.), reingjerder/ inhegninger, hellige steder, lekeplasser, og spor etter februk. Det er viktig å ikke glemme at kulturminner som knytter seg til tiden før reinnomadismen, slik som for eksempel fangstanlegg, kan være samiske.

Syløyan i Engerdal

Elgå reinbeitedistrikt/Svahken sijte ligger som en sørlig buffer og grenseområde for sør-samisk kultur i Hedmark fylkeskommune. I dette området, øst for Femunden, ligger Syløyan. Syløyan er en fraflyttet sommerboplass som ligger ca 4 km fra svenskegrensa, mellom Elgåhogna og Grøthogna. Boplassen er et viktig sørsamisk kulturmiljø, og det er gjort et omfattende registreringsarbeid i området. Det er både registrert synlige kulturminner, og muntlig tradisjon og historie som knytter seg til boplassen.

Verneverdi:

Det er sparsomt med skriftlige kilder om sørsamisk kultur. Synlige spor i terrenget som tidligere bosetninger har etterlatt seg, er derfor svært viktige som kilder til samisk kultur, både i historisk og forhistorisk tid. Det er også et faktum at samene har etterlatt seg relativt små mengder med synlige spor i terrenget. Derfor er et kulturmiljø som Syløyan, med sitt mangfold av synlige kulturminner og historiske overleveringer, svært verdifullt.

Utfordringer:

- Fortsette å dokumentere eksisterende kunnskap om sørsamisk kultur i Hedmark.
- Øke kompetansen om samisk kultur i forvaltningen og befolkningen.
- Øke kunnskapen om kulturmiljøet i Syløyan.
- Sikre en kulturvern faglig forsvarlig forvaltning av kulturmiljøet i Syløyan i samråd med Elgå reinbeitedistrikt, Engerdal kommune og Sametinget.

Verneforslag/tiltak:

- Bidra til at registreringen av samiske kulturminner i regi av Museumssenteret i Trysil/Engerdal kan fortsette.
- Ta initiativ til samarbeid mellom Elgå reinbeitedistrikt, Sametinget, Rørosmuseet, Engerdal kommune og Hedmark fylkeskommune, med det formål å kartlegge utfordringer og å samordne innsatsen
- Kurse fylkesarkeologene og andre i registrering av samiske kulturminner.
- Ta initiativ til en mer kulturmiljø-fokusert registrering av Syløyen.
- Ta initiativ til å igangsette undersøkelser av kulturmiljøet i Syløyen på detaljnivå, med blant annet datering av boplassen som formål, og på et overordnet nivå, hvor sommerboplassen sees i sammenheng med øvrige boplasser.
- Samordne eventuelle forvaltningstiltak for Syløyen med Elgå reinbeitedistrikt, Engerdal kommune og Sametinget.

Det fremmes ikke konkrete verneforslag for Syløyen i denne planen. Forvaltningen av området må skje i nært samarbeid mellom Elgå reinbeitedistrikt, Sametinget, Engerdal kommune og Hedmark fylkeskommune.

Skogsfinske kulturmiljøer

Kulturminnene knyttet til finneinnvandringa på 1600-tallet er rester etter Europas siste svedjebrukskultur. Kulturen har sine røtter lenger øst enn Finland, som ble kolonisert østfra på 1500-tallet av dette svedjebrukende folket. Videre bredte kulturen seg innover Sverige og over til Norge på 1600-tallet. Finnene skapte skogbosetninger på kjølene mellom jordbruksbygder både i Sverige og Norge. Mange av disse grendene er i dag avfolkingsgrender, for eksempel Gravberget i Våler kommune og Fallåsen i Åsnes kommune. Trysil ble nordgrense for finsk bosetting, fordi svedjerugen ikke lot seg dyrke i skogområdene lenger nord.

Kulturtrekkene fra svedjefinnene har tidligere vært lite verdsatt som kulturminner. Kulturen har gjennomgått endringsprosesser i alle de skandinaviske landene, og blandet seg med de rådende nasjonale kulturene. For finnene er studier av skogsfinske reminisenser i Norge interessante på samme måte som studier av norskamerikanerne i Amerika for nordmenn. Det bør være av internasjonal interesse at skogsfinske kulturminner bevares for framtida.

De faste kulturminnene som særpreger skogsfinsk kultur finner vi særlig i byggeskikken, der oppvarming av husa var basert på røykovner uten skorstein. Røykstue, røykbadstue og rie er de tre spesifikt finske bygningstypene. Det ble bygd røykstuer langt inn på 1800-tallet, men de aller fleste er gått tapt. Røykstuer og røykbadstuer må generelt prioriteres for vern, både i praksis og i retningslinjer og regelverk.

Tunformen hos skogfinnene var uten fast geometrisk struktur, men med bygningene organisk plassert i terrenget der det var hensiktsmessig. Kulturlandskapet for øvrig skiller seg ikke fra det norske. Alderdommelig jordbruk ble drevet langt fram i tid mange steder på Finnskogen i Solør. Varaldskogen i Kongsvinger kommune er pekt

Sørsamisk runehammer fra Rendalen

Rie fra Revholtet i Grue, nå på Glomdalsmuseet

Øyermoen, Kongsvinger

Kulturminner
for Hedmarks
framtid

4 Utvalgte tema og verneområder

Carl-Axel Gottlund

År 1817 reiste en 21 år gammel finsk student, Carl-Axel Gottlund, på Finnskogene i Midt-Sverige. Han hadde som oppdrag å undersøke den finske kulturens tilstand i disse områdene. Fire år senere gjorde han en ny reise. Denne gang begav han seg til grensestrøkene mellom Sverige og Norge, og Finnskogene der. Gottlunds reiser på Finnskogen ble sammenfattet ikke bare i hans dagbøker, men også i en skrivelse som bønder fra Sverige og Norge hadde skrevet under på. I skrivelsen ville disse at området mellom Trysilva og Glomma skulle skilles fra det området de tilhørte, og danne egne sogn med finskspråklige prester. Det ble ingen egne finske sogn, men prosessen påskyndet danningen av flere sogn i disse områdene. Grensen ble trukket ca 15 kilometer øst for Glomma og tilsvarende vest for Klaraälven. Gottlunds reisedagbøker er en god kilde til hvordan Finnskogen var på dette tidspunktet, og er et bra utgangspunkt for slektsforskere på begge sider av grensen.

Abborhøgda, Kongsvinger

ut som et av Hedmarks fire viktigste kulturlandskaper på grunn av dette. I løpet av de siste 30 årene har viktige finneplasser forsvunnet, enten på grunn av tidens tann, eller på grunn av manglende forståelse for det historiske informasjonspotensiale som ligger i bevarte bygnings- og kulturlandskapsmiljøer.

Abborhøgda i Kongsvinger

Abborhøgda ligger øst på Varaldskogen i Kongsvinger kommune, mellom Møkeren og grensen mot Sverige. Området er typisk for Finnskogen, med skogkledde åser, mange vann, mindre elver og mange små bekker. Landskapet domineres av granskog iblandet furuskog, men også med vesentlige innslag av løvskog, spesielt bjørk, or og rogn. Gardsbrukene ligger for det meste oppe i liene, ofte med vid utsikt til vann, myrer og blånende åser. Abborhøgda er en avsidesliggende gard uten bilveg. Innmarka har vært drevet på gammeldags vis fram til garden ble fraflyttet på 1960-tallet. Etter å ha ligget brakk en periode, har landskapet blitt skjøttet med tanke på en gradvis tilbakeføring til det bildet en hadde da gården var i full drift. Kulturlandskapet dokumenterer alderdommelige landbrukshistoriske driftsformer, og illustrerer samspillet mellom natur og kulturutnyttelse av naturen. Mosaikken av åkrer, enger, hakkslåtter, beitemark og brakkområder med steinskjær eller røyser illustrerer eldre driftsformer. Det rike kulturbetingete botaniske mangfoldet, som er best representert på Abborhøgda, har ført Varaldskogen blant de 10 høyest prioriterte kulturlandskapene på nasjonalt plan i "Nasjonal registrering av verdifull kultur i Norge" (rapport august 1994).

Abborhøgda er en typisk finneplass. Bygningsmassen er omfattende, og tunet noe utflytende, med for det meste små bygninger spredt rundt i landskapet. Tunet domineres av våningshuset og en sammensatt driftsbygning som består av fjøs, stall, låve og treskelåve. Til tross for ulike typer takteking, som spon, bølgeblikk osv., gir anlegget et helhetlig inntrykk. Mange av bygningene er oppført i lafteverk, men enkelte er oppført i reisverk og panel. De fleste bygningene er umalte.

Abborhøgda med omkringliggende arealer eies av Statskog Øst-Norge, men disponeres og forvaltes nå av Musea i Solør-Odal v/Gruetunet, gjennom en tinglyst leiekontrakt

Verneverdi:

Selv om enkelte bygninger er borte, er fortsatt Abborhøgda en god representant for bebyggelsen på Finnskogen. Miljøet inneholder enkeltbygninger som har høy sjeldenhetsverdi og høy historisk dokumentasjonsverdi. Både det totale bygningsmiljøet og de enkelte bygningene er viktige i sammenheng med dokumentasjon av kulturtradisjoner for den skogfinske kulturen i Skandinavia. Kulturlandskapet dokumenterer alderdommelige landbrukshistoriske driftsformer, og illustrerer på en lettfattelig måte samspillet mellom naturen og kulturutnyttelsen av naturen. Det biologiske mangfoldet har høy verneverdi i forhold til både enkeltarter og sammensatte miljøer. De botaniske vekstmiljøenes karakter for de ulike hevdenheter er av høy dokumentasjons-, forsknings-, formidlings- og opplevelsesverdi. Abborhøgda gir god innsikt i og forståelse av hvordan den finskættede befolkningen utnyttet landskapet og naturressursene i de store skogområdene på begge sider av grensa mot Sverige.

Utfordringer:

- Sikre et større dokumentasjonsarbeid av skogfinsk kultur i Norge.
- Øke kompetansen om skogfinsk kultur i forvaltningen.
- Sikre en kulturvernaglig forsvarlig forvaltning av skogfinske kulturminner og kulturmiljøer.
- Verne truede bygningstyper og helhetlige kulturmiljøer.
- Ta vare på bygningene og det helhetlige kulturmiljøet på Abborhøgda
- Hindre videre forfall på Abborhøgda, og sette bygningene i god stand.
- Foreta en redningsaksjon for å berge den sammensatte driftsbygningen på Abborhøgda.
- Finansiere videre restaureringsarbeider på Abborhøgda.

Verneforslag/tiltak:

- Legge grunnlag for formelt vern av skogfinske kulturminner og kulturmiljøer.
- Kurse arkeologer og antikvarer, og andre aktuelle aktører i kulturminnevernet, i registrering og bevaring av skogfinske kulturminner.
- Vurdere om tunet med bygninger og det omkringliggende kulturlandskapet på Abborhøgda skal fredes eller gis annet vern gjennom plbl.

Taternes kulturmiljøer

Taterne, eller romanifolket, og deres kultur utgjør en viktig del av Hedmarks historie. På grunn av at taterne var et reisende folk er det imidlertid få fysiske kulturminner som en direkte kan si er etter taterne. Kulturminner som knytter seg til denne folkegruppen er for eksempel leirplasser/teltbakker, overnattingssteder og hus der taterne har slått seg ned.

I Sør-Odal er det i dag en bjørkelund på ei slette som kaltes Taterplassen før. Ved skysstasjonen på Jømna og ved en rekke andre skysstasjoner i fylket vårt ble taterne innlosjert i uthuset. Mange av disse står ennå. I Alvdal finnes småbruket "Fant-kåken" på Auma som ble bebodd av taterne. Det viktigste symbolet for kulturen er huset etter Tater-Milla i Våler. Hun var en sentral og samlende skikkelse for sitt folk på 1900-tallet.

Millas hus i Våler

Tater-Millas hus i Ranum-området i Våler er en boligeiendom på 2 da., bestående av et lite bolighus og uthus med utedo og spor etter hage. Huset ble bebodd av Milla, eller Tater-Milla, datter av høvdingen Stor-Johan. Milla levde fra 1886 til 1976. Huset ble bygget av Embret Gunnarsrud rundt 1940, og ble etter få år solgt til Jenny Emilie Pettersen, som ble kjent under navnet Tater-Milla. Hun bodde i dette huset fram til sin død i 1976.

Om taternes historie

De første taterne - også kalt romanifolket, kom østfra til Norge på 1500-tallet. De ble kjent som håndverkere og handelsfolk med sterke tradisjoner. Taternes faste kulturminner har ikke vært noe stort tema, siden det ikke er bygningstyper eller andre anlegg som er spesielle for taterne. Taterne var, og er delvis ennå, et fritt, reisende folk. Samfunnet har gjort store overgrep i forhold til taterne. Det er enighet om at uretten som er begått må bøtes på så langt det er mulig. Taternes historie har fått oppmerksomhet, ikke minst i sammenheng med Norges ratifisering av konvensjonen om nasjonale minoriteter. Det er behov for å få en bedre oversikt over kulturminner knyttet til taterkulturen, og finne fram til aktuelle bevaringsobjekter. Glomdalsmuseet har en egen avdeling for taterhistorie som en nasjonal satsing på dokumentasjon av taterkulturen i Norge.

Tatere. Foto: ukjent

**Kulturminner
for Hedmarks
framtid**

4 Utvalgte tema og verneområder

Dagfinn Grønset skrev boka "Tater-Milla. Stor-Johans datter" i 1974. Bolighuset er oppført i bindingsverk med utvendig panelkledning, og med pyramidetak.

Grunnflaten er på ca 40 m². Eiendommen ligger i dag brakk, og huset er preget av forfall og manglende vedlikehold med setningsskader i grunnmuren, noen lekkasjeproblemer, og råteskader. Bygningen er noe ombygget etter en brann, men kan tilbakeføres hvis det er ønskelig. Uteområdene er gjengrodd, men det er fortsatt spor etter kjøkkenhagen, potetåker og bærbusker. Siden 1976 har eiendommen vært fritidsbolig.

Verneverdi:

Det er i dag bevart få eiendommer som direkte er knyttet til taterne. Tater-Millas hus stiller i en særklasse. Tater-Milla hadde høy status blant sine egne. Husets verneverdi i dag er derfor vurdert som svært høy på grunn av sin store symbolverdi for taterne i distriktet. Huset er representativt for den type eiendommer som taterne kjøpte da de etablerte seg som bofaste. Vanligvis kjøpte de små eiendommer. Både økonomiske forhold og det at det var andre taterne i samme område var trolig avgjørende for valg av bosted. Eiendommen er derfor også viktig som dokumentasjon på den type eiendommer taterne kjøpte som bolig for hele eller deler av året. Hvis eiendommen restaureres og settes i stand vil den kunne få en viktig funksjon for taterne, samtidig som den også kan få formidlingsmessig verdi for andre som søker kunnskap om de reisende og deres kultur.

Utfordringer:

- Sikre et varig vern av eiendommen med eksisterende bebyggelse.
- Utarbeide en restaureringsplan som grunnlag for tiltak.
- Finansiere og iverksette nødvendige restaureringstiltak.
- Avklare videre bruk og drift av eiendommen i samarbeid med representanter for taterfolket, Våler kommune, Glomdalsmuseet og fylkeskommunen.

Verneforslag/tiltak:

- Vurdere fredning, og regulering til spesialområde med formål bevaring.
- Utarbeide plan og avtaler der ansvarsforhold for sikring og utvikling av Millahuset avklares.

Tater-Millas hus, Våler

5. Virkemidler for kulturvern

Virkemidler for kulturvern

I arbeidet med å ta vare på kulturminner finnes det forskjellige typer virkemidler. De er av både juridisk, politisk, økonomisk og holdnings-skapende art. Forskjellige offentlige forvaltningsorgan ivaretar vernet gjennom ulike roller. Det er i tillegg et mangfold av institusjoner, frivillige organisasjoner, grunneiere og ildsjeler som jobber for å ta vare på kulturarven i Hedmark.

Juridiske virkemidler

Flere lover og forskrifter anvendes i forvaltning av kulturminner og kulturmiljøer. En utfyllende liste over relevante lovverk og forskrifter ligger i planens vedlegg på internett.

Fredning etter kulturminnelova omfattar automatisk freding og freding etter vedtak.

Kulturminne eldre enn 1537, erklærte ståande byggverk frå perioden 1537 - 1560 og samiske kulturminne eldre enn 100 år er automatisk freda (§ 4). Med til fredinga høyrer ei sikringssone (§ 6). Skipsfunn eldre enn 100 år, er gjeve automatisk vern (§ 14).

Kulturminnelova gjev heimel til å freda kulturminne og kulturmiljø ved einskildvedtak.

Freding etter vedtak kan omfatte einskilde kulturminne (§ 15), evt med eit område rundt (§ 19) og større kulturmiljø (§ 20).

Fredet: Villa Riise, Hamar

Kommunen kan sikre kulturminne og kulturmiljø gjennom plan- og bygningslova. Sikring av område for kulturminneformål kan skje i kommuneplanen sin arealdel, jf. plan- og bygningslova § 20 -4, og ved regulering til bevaring, jf. § 25.6.

Veilederen Kulturminne og kulturmiljø, plan- og bygningsloven, Riksantikvarens rapport 28, 2001 gjev rettleiing om ivaretaking av kulturminne og kulturmiljø i kommunal arealplanlegging.

Kilde: *Kulturminne og kulturmiljø i konsekvensutgreiingar*, Riksantikvarens rapporter nr. 31

Lover

De to viktigste lovene med forskrifter er:

- Plan- og bygningsloven (Plan- og bygningsloven av 14. juni 1985, ny Plan- og bygningslov planlegges tre i kraft 2009)
- Kulturminneloven (Lov om kulturminner av 9.juni. Nr.50. 1978, med endringer senest 3. mars 2000 nr. 14.).

I tillegg er Naturvernloven, Jordloven, Skogbruksloven og Kirkeloven viktige for å ivareta kulturminneinteresser.

Forskrifter

Flg. forskrifter omhandler spesifikt kulturminner og kulturmiljøer:

- Forskrift om planlegging og godkjenning av veier til landbruksformål av 20.12.96.(LD)
- Forskrift om nydyrking (Rundskriv M-19/97) og rundskriv T-2/99 undersøkelsesplikt og kostnadsdekning ved nydyrkings tiltak. (LD og MD)
- Forvaltning av kirke, kirkegård og kirkens omgivelser som kulturminne og kulturmiljø (Rundskriv T-3/2000, KUF og MD)
- Forskrift om tilskudd til spesielle miljøtiltak i jordbruket (av 4. feb. 2004)

Politiske virkemidler

Det fins en rekke rundskriv, fylkesdelplaner, veiledere m.m. som omhandler kulturminner og kulturmiljøer. En utfyllende liste over dette ligger i vedlegg.

Rikspolitiske retningslinjer, stortingsmeldinger, utredninger og veiledere

Rikspolitiske retningslinjer

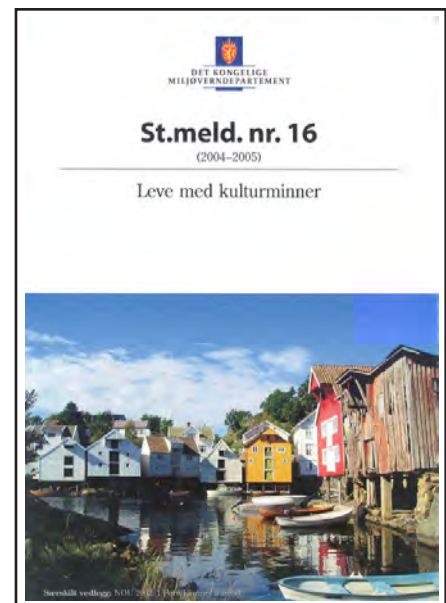
Staten utarbeider fra tid til annen rikspolitiske retningslinjer (RPR) på områder der det er ønskelig med en forsterket styring i tillegg til virkemiddelapparatet ellers. De viktigste av betydning for kulturminner er:

- Rikspolitiske retningslinjer for samordnet areal- og transportplanlegging (1993)
- Rikspolitiske retningslinjer for vernede vassdrag (1994)

Stortingsmeldinger

Stortingsmeldinger angir statlig politikk på aktuelle områder og gir fylldig bakgrunnsinformasjon i det enkelte tema. Kommunale tjenestemenn, politikere og privatpersoner kan hente mye interessant samfunnsrelatert fagstoff ut fra stortingsmeldinger. De viktigste for kulturminnevernet er:

- St.meld.nr. 16 (2004-2005) Leve med kulturminner
- St.meld. nr. 58 (1996-97) Miljøpolitikk for en bærekraftig utvikling

Kulturminner
for Hedmarks
framtid

5 Virkemidler for kulturvern

- St.meld. nr. 25 (2002-2003) Regjeringens miljøpolitikk og rikets miljøtilstand
- St.meld. nr. 34 (2001-2002) Om distrikts- og regionalpolitikken
- St.meld. nr. 29 (1996-97) Om regional planlegging og arealpolitikk
- St.meld. nr. 15 (2000-2001) Nasjonale minoriteter i Norge
- St.meld. nr. 23 (2001-2002) Bedre miljø i byer og tettsteder
- St.meld. nr. 22 (1999-2000) Kjelder til kunnskap og oppleving. Om arkiv, bibliotek og museum (ABM-meldinga)
- St.meld. nr. 48 (2002-2003) Kulturpolitikk fram mot 2014
- St.meld. nr. 38 (2002-2003) Den kulturelle skolesekken

Offentlige utredninger (NOU)

Offentlige utredninger utarbeides som faglig grunnlag for stortingsmeldinger, og gir en oppdatert oversikt over fagfelt.

Særlig viktige er:

- NOU 2001:7: Bedre kommunal og regional planlegging etter plan- og bygningsloven I.
- NOU 2003:14: Bedre kommunal og regional planlegging etter plan- og bygningsloven II.
- NOU 2003:24: Mer effektiv bygningslovgivning (byggningslovutvalget)
- NOU 2002:1: Fortid former framtid (grunnlaget for arbeidet med stortingsmeldingen om kulturminnevernet).

Håndbøker og veiledere

Det utgis mengder av håndbøker og veiledere i offentlig regi. Mange er viktige for kulturminnevernet, og er nevnt i vedlegg. Det er spesielt tre veiledere som bør brukes i den daglige forvaltningen i kommuner og på regionalt nivå.

- Jørn Holme: Kulturminnevern. Lov, forvaltning, håndhevelse. Vol. 1 og II
- Kulturminner og kulturmiljøer i plan- og bygningsloven (Riksantikvaren, veileder, 2001)
- Kulturminne og kulturmiljø i konsekvensutgreiingar (Riksantikvaren, veileder 2003)

Internasjonale avtaler og konvensjoner

Norge har inngått forpliktende avtaler med andre land om miljøsam arbeid som har stor betydning for arbeidet med kulturminnevern. De viktigste internasjonale konvensjoner som berører kulturminner og kulturarvsspørsmål er:

- Den europeiske landskapskonvensjonen (Firenze 2000).
- Rio-konferansen i 1992 om Agenda 21

Taktekking på kirkestallene i Stor-Elvdal

- UNESCOs internasjonale konvensjon om vern av verdens kultur- og naturarv (Paris 1972).
- Europarådets rammekonvensjon om beskyttelse av nasjonale minoriteter
- Europarådets konvensjon om vern av Europas arkitekturarv. (Granada 1985)
- Haag-konvensjonen. Konvensjon om vern av kulturminner i tilfelle krig. (Haag 1954)
- Europarådets konvensjon om vern av den arkeologiske kulturarven, (Malta 1992.)

Alle konvensjonene er ratifisert av Norge. I tillegg er ulike Interreg-avtaler av stor betydning for Hedmark.
For en mer utfyllende oversikt: se vedlegg.

Plansystemet

Gjennom det systemet for politisk styrt planlegging som plan- og bygningsloven legger opp til, vedtar politikerne prioriteringer som påvirker utviklingen. De viktigste plantypene i kommunene er *kommuneplanen* og *kommunedelplaner*, *regulerings-* og *bebyggelsesplaner*. Kommunestyrene kan og bør ta ansvar for egne kulturminner gjennom sine egne planer.

Fylkeskommunen utarbeider overordnede fylkesplaner og fylkesdelplaner som kan være både regionvise eller tematiske. Fylkesplanen og fylkesdelplanene er viktige dokumenter for utviklingen i Hedmark. Gjennom det regionale utviklingsprogrammet (RUP) og fylkesdelplaner, blir fylkesplanenes programområder ivaretatt. Fylkesmannen i Hedmark utarbeider også viktige planer og dokumenter av stor betydning for kulturminnevernet.

De viktigste regionale planer i denne sammenhengen er:

- Fylkesplan for Hedmark 2001 – 2004(8)
- Regionalt utviklingsprogram for perioden 2004-2007
- Fylkesdelplan for kulturvern 1999-2002
- Fylkesdelplan for Hamarregionen fra 1995
- Fylkesdelplan for samordnet areal- og transportplanlegging (SMAT) i Hamarregionen 2000-2030
- Vannbruksplan for Glomma 2001-2004
- Vannbruksplan for Femund-Trysilvassdraget 1996-2000
- Fylkesdelplan Rondane, 2000
- Fylkesdelplan Dovrefjellområdet, 2000
- Strategi for kulturlandskapsarbeidet i Hedmark 2001-2003. (Fylkesmannen i Hedmark)
- Regionalt miljøprogram for jordbruket i Hedmark 2004. (Fylkesmannen i Hedmark)

Hedmark Fylkeshus

Kulturminner
for Hedmarks
framtid

5 Virkemidler for kulturvern

Økonomiske virkemidler

Stortinget avsetter hvert år midler til kulturminnevern over ulike poster i statsbudsjettet. En del av ressursene fordeles til fylkeskommunene via rammetilskuddet og en del fordeles gjennom andre ordninger. Videre vedtar fylkestinget fylkeskommunens økonomiplan og årsbudsjett der noen ressurser avsettes til kulturvernformål.

Årlig gis det tilskudd til eiere av fredete bygninger og anlegg for å gi en økonomisk støtte til arbeidet med å holde kulturminnene ved like. Fylkeskommunen fordeler tilskudd etter søknad til nyere tids kulturminner som er fredet. Disse tilskuddene prioriteres fra en sum som Riksantikvaren tildeler fylkeskommunen.

For kulturminneprosjekter som ikke kan motta tilskudd fra Riksantikvaren, er det mulig å få tilskudd fra Norsk Kulturminnefond etter søknad.

Landbrukets tilskuddsordninger er sentrale for kulturminnevernet. Disse er framforhandlet via jordbruksavtalen. Den viktigste tilskuddsordningen er "Spesielle miljøtiltak i landbruket" (SMIL) som fra 2004 forvaltes av kommunene.

Gjennom forskjellige tilskuddsordninger og kommunale næringsfond yter kommunene støtte til mange tiltak som også er viktige kulturminnevernprosjekter. Likeledes bruker grunneiere og private aktører ressurser på å ta ansvar for sine kulturminner. Det foregår en utvikling der sponsormidler fra næringslivet i større grad brukes til vedlikehold og utvikling av kulturminner.

Som regel forutsettes det egenandeler eller samvirke mellom flere finansieringskilder for å få tilskudd til prosjekter. Kulturvernprosjekter egner seg gjerne godt for samhandling mellom flere aktører. Ofte vil det være lettere å få tilskudd dersom en har en vedtatt plan for tiltakene, og har sørget for at kommunen sikrer kulturminnene eller kulturmiljøet juridisk vern gjennom bindende arealplaner.

Det finnes også ordninger med gunstigere skattebetingelser og lån for eiere av kulturminner av høy verdi.

Det vises til en mer detaljert oversikt over tilskuddsordninger i vedlegg.

Holdningsskapende virkemidler

Med holdningsskapende virkemidler tenker vi først og fremst på informasjons- og skolerings tiltak av ulikt slag. Det er stort behov for kunnskap på kulturminneområdet både når det gjelder de automatisk fredete kulturminnene, bygningsarven og andre typer kulturminner. For å ta vare på gamle bygninger på en hensynsfull måte, kan grunneierne gjøre mye selv.

Det er en stor etterspørsel etter kunnskap om gamle hus. Fylkeskommunen og museene erfarer dette stadig vekk gjennom sin rådgivningsvirksomhet overfor eiere og kontakt med kommunene. Svært ofte har kyndig veiledning bidratt til at søknader om endring eller riving trekkes tilbake, og en finner fram til løsninger som begge

Restaurert etter langt framskredent forfall:
Lærerbolig Guaker, Stange

parter er tilfreds med. Når tiltak skal utføres, har håndverksfirmaer, byggevarerbransjen og arkitekter et stort ansvar. Ofte er det en vesentlig forskjell mellom antikvarisk istandsetting og ”alminnelig” istandsetting. Derfor er det viktig at disse aktørene sørger for å ha kompetanse på feltet før de gir råd om tiltak på verneverdige hus, eller samarbeider med instanser som har kunnskap til å gi antikvarisk rådgivning.

Viktige holdningsskapende tiltak er rådgivning, kursvirksomhet, kampanjer, publikasjoner, informasjonstiltak m.m. At kommunene har en klar kulturminnepolitikk i forhold til sin offentlige planlegging, virker også til en viss grad holdningsfremmende. Noen aktuelle eksempler på holdningsskapende prosjekter og satsinger er

- *Kulturminner i skog:* Samarbeid mellom kulturminneforvaltningen og grunneierlag om kulturminneregistreringer og kompetanseutvikling.
- *Kjoneprosjektet:* Registrerings- og istandsettingsprosjekt for kjoner, der grunneierne selv ble oppmerksomme på og motivert til bevaringstiltak.
- *Registrering av gamle hager:* Registrering og opptegning av spor etter gamle hager der elementer av slike er bevart. Grunneierne blir inspirert til å ta fatt i bevaring og rekonstruksjon.
- *Undervisning samt planlegging av eget fag* om kulturminner og utmarksforvaltning på Høgskolen i Hedmark.

Skjøtselsprosjekter der mange aktører deltar (skoleklasser, kommuner, museer, lag, foreninger etc.) som for eksempel klebersteinsbrudet på Kvikne, steinringen på Ven i Løten, korskirkeruinen på Hamar og kirkeruinen på Rokoberget i Løten.

Restaurering av gravhaug ved Lovisenberg barnehage på Ridabu. Ungene får delta i arbeidet.

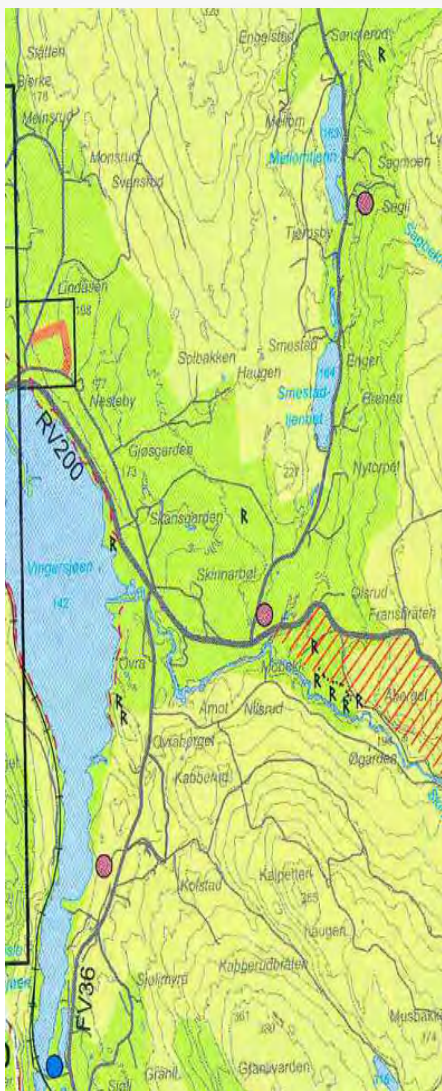

6.

Retningslinjer og lovverk

6 Retningslinjer og lovverk

Kommuneplan med automatisk fredete kulturminner markert

”Kulturminner for Hedmarks framtid” skal styre kommunenes, fylkeskommunens og statens håndtering av kulturminner og kulturmiljøer i fylket. Kapitlet med retningslinjer og lovverk er et virkemiddel for de ulike instansene i arbeidet med å innfri planens målsetting om å ta bedre vare på den bredden og det mangfoldet av kulturminner som er spesielt for fylket vårt.

Grunnlag og formål

Formålet med dette kapitlet er å gi et styringsredskap for prioritering og håndtering av kulturminneverdiene i Hedmark. Kapitlet skal fungere som et redskap både gjennom å gi et sammendrag av relevante bestemmelser i lovverk, planer og vedtak og som veiledning. Det gir en oversikt over de viktigste konsekvensene lovverket med forskrifter har for planlegging og tiltak med hensyn til kulturminner. Det er kulturminneloven (klml) og plan- og bygningsloven (plbl) som retningslinjene først og fremst er forankret i. Når det er konflikt mellom plan- og bygningsloven og kulturminneloven, er det særloven (klml) som avgjør (”Lex Specialis-prinsippet”).

Kulturminneloven med forskrift er først og fremst utformet for å ivareta kulturminner av nasjonal verdi. I denne planen er det også satt fokus på kulturminner med regional og lokal verdi. Retningslinjene er ment å bidra til å gi formelt vern også til disse. Enkelte av retningslinjene er hjemlet i vedtatte planer eller politiske pålegg. For å styrke forvaltningen av regionale og lokale kulturminner, er det utformet noen egne retningslinjer for Hedmark. Enkelte retningslinjer supplerer også lovverket med noen mer spesifikke anvisninger, som en veiledning til det praktiske forvaltningsarbeidet.

Virkingen av retningslinjene er forskjellig når det står ”bør” og ”skal” i teksten. Ved bruk av ordet ”bør” skal innholdet i retningslinjen oppfattes som en anbefaling. ”Skal” i teksten innebærer at innholdet enten er hjemlet i lover og forskrifter, planer eller vedtatte politiske pålegg. Henvisning med ”jf” betyr at retningslinjen gjengir innholdet i en lovbestemmelse, forskrift eller vedtak. Henvisning til lovhjemmel med ”ref.” innebærer at retningslinjen ikke er direkte gjengitt fra, men er basert på en lovbestemmelse, forskrift eller et vedtak, og representerer en alminnelig akseptert og anvendt tolkning.

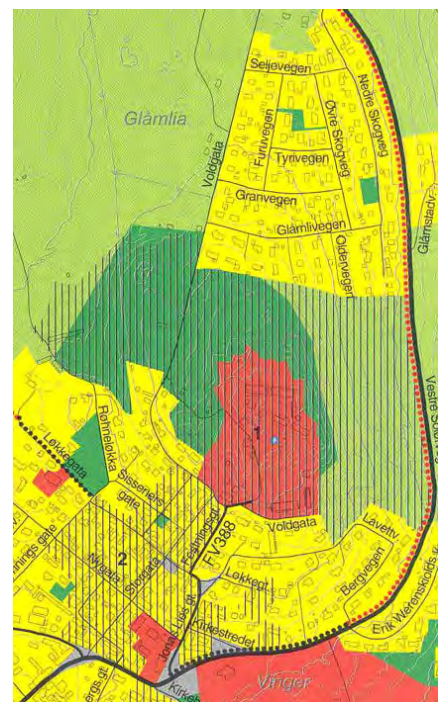
For at retningslinjene skal fungere etter intensjonene, er det viktig at kommunene bruker dem i arbeidet sitt med plan- og bygningsloven og bevarer kulturminner av lokal og regional verdi så vel som kulturminner av nasjonal verdi. Retningslinjene er sterkt retningsgivende og juridisk bindende i den grad lovverket bestemmer det. I tilfeller der en kommune ser bort fra disse retningslinjene, kan dette føre til innsigelse eller gi grunnlag for klage (om fylkeskommunens innsigelsesmyndighet, se kapittel 2 under ”Roller og ansvar”).

Retningslinjer for forvaltning av kulturminner og kulturmiljøer i Hedmark

Generelt

1. Fylkesplanen og fylkesdelplanen for kulturminner og kulturmiljøer skal samordne statens, fylkeskommunens og hovedtrekkene i kommunenes virksomhet på kulturvernområdet (ref. plbl §19-1).

2. Kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap som er prioritert i fylkeskommunale og kommunale planer, samt i nasjonale planer og listeføringer, er å betrakte som prioriterte i Hedmark, og skal håndteres med særskilt bevissthet i saksbehandling og planprosesser i kommunene, fylkeskommunen og i sektorenes planlegging.
3. Fylkeskommunen og kommunene skal sørge for at hensynet til kulturminner, kulturmiljø og kulturlandskap blir ivaretatt i areal-, miljø- og ressursplanlegging innen kommunene og fylket (ref. plbl kap VI og VII og klml § 1-3). Slik planlegging er for eksempel fylkesplaner og fylkesdelplaner, kommunal arealplanlegging med underliggende planer som for eksempel landbruksplaner og skogbruksplaner, og tiltaks- og skjøtselsplaner.
4. Kulturminner og kulturmiljø skal være en integrert del av kommuneplanen, og bør tas opp som et selvstendig tema gjennom temautredninger eller egne kulturvernplaner (ref. plbl kap V og VI). Egne kulturminneplaner eller temakart kan gjerne utarbeides i samarbeid mellom flere kommuner.
5. Beskrivelse og vurdering av kulturminner og kulturmiljøer skal gjøres på et tidlig stadium i all arealplanlegging (ref. forvaltningslovens § 17).
6. Automatisk fredete kulturminner, inkl. samiske kulturminner eldre enn 100 år, og vedtaksfredete kulturminner er en premiss for all planlegging (ref. klml).
7. Immaterielle forhold som historiske hendelser, tro og myter knyttet til steder i landskapet skal tas hensyn til, slik at stedene vurderes som kulturminner eller kulturmiljøer i planlegging og saksbehandling (ref. klml § 2).
8. Kommunene bør utarbeide stedsanalyser som grunnlag for stedsforståelse og utvikling av sine tettsteder og grendesentra. I analysen bør kulturminner og kulturmiljøer synliggjøres som del av helheten. Kommunen bør selv i samarbeid med lokale krefter utføre egne kulturminneregistreringer og opprette lokale registre.
9. Hvis planer, dispensasjonssaker og enkeltsaker ikke har tilfredsstillende dokumentasjon om kulturminner og kulturmiljøer, kan de returneres for utfyllende dokumentasjon (ref. forvaltningslovens § 17).
10. Fylkeskommunen skal behandle saker etter plan- og bygningsloven innen fire uker etter at saken er mottatt (jf. plbl § 95-3). For kommuneplaner og andre større planer som krever politisk behandling i fylkeskommunen kan det være nødvendig med lengre behandlingstid. Kommunen bør derfor sette en rimelig frist i slike saker.

Kommuneplan med område regulert til bevaring etter plan- og bygningsloven

6 Retningslinjer og lovverk

Ved søknad om tillatelse til inngrep i et automatisk fredet kulturminne, skal fylkeskommunen avgi svar så snart som mulig. Arkeologiske undersøkelser forutsetter bar og frostfri mark. Derfor bør kommunen sette en realistisk frist for uttalelse.

For arkeologiske undersøkelser i forbindelse med planlegging av offentlige og større private tiltak, skal fylkeskommunen avgi uttalelse innen 3 måneder. Fylkeskommunen kan kreve en forlengelse av fristen på inntil 1 måned dersom

- fylkeskommunen finner at tiltaket vil innebære inngrep i automatisk fredete kulturminner
- kommunen, gjennom å sende en plan på offentlig høring, søker om dispensasjon for ett eller flere automatisk fredete kulturminner etter kulturminneloven § 8 fjerde ledd.

Forlengelsen gir fylkeskommunen mulighet til å vurdere hvordan tiltaket eventuelt kan gjennomføres eller hvordan kulturminnet kan undersøkes, eventuelt frigjøres (jfr klml § 9 ledd 2 pkt 3). Fristen kan forlenges av departementet.

Arealplaner

Kommuneplanens arealdel

11. I kommuneplanens arealdel kan kulturminner, kulturmiljø og kulturlandskap sikres ved følgende arealbrukskategorier/ arealbruksformål og eventuelt bestemmelser eller retningslinjer:

- Båndlegging etter særlov (klml). Tidsfristen etter plbl § 20-6 gjelder ikke for områder som allerede er omfattet av vern etter særlov (ref. MD veileder T-1382).
- Båndlegging til bevaring etter plbl § 20-4 nr.4). Båndleggingen gjelder i 4 år og må etterfølges av reguleringsplan for å bli varig (jf. plbl § 20-6).
- Avsetning til byggeområder med underformål bevaring.
- LNF- (landbruks- natur og friluft-) områder med bestemmelser som styrer utforming og lokalisering av ny bebyggelse.
- Bestemmelser og retningslinjer som styrer utforming og plassering av nye bygninger i byggeområder.
- LNF-områder som buffertområder til særpregede kulturmiljøer.

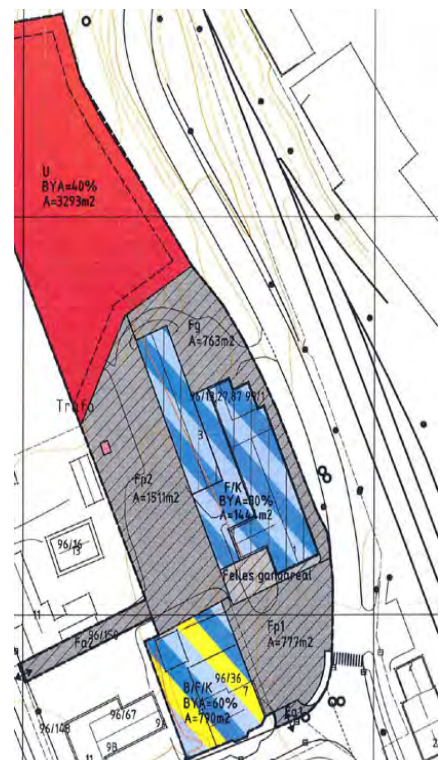

Reguleringsplan med skravur for områder bevart til bevaring etter plan- og bygningsloven

12. Områder og objekter som er fredet etter kulturminneloven skal synliggjøres i kommuneplanens arealdel (ref. plbl 20-4). De skal kartfestes når målestokken gjør det mulig og bør vises som båndlagte områder eller med rune-R for automatisk fredete og Fkm for vedtaksfredete kulturminner (ref. Riksantikvarens veileder, nr. 29 2001).

Reguleringsplaner og bebyggelsesplaner

13. I reguleringsplaner og bebyggelsesplaner kan kulturminner, kulturmiljø og kulturlandskap sikres ved følgende arealbrukskategorier med passende bestemmelser og retningslinjer:
 - Spesialområde bevaring etter plbl § 25.6 med bestemmelser (jf plbl §26).
 - Kombinerte formål (plbl § 25 siste avsnitt) med bestemmelser.
 - Bestemmelser og retningslinjer til andre reguleringsformål (jf plbl §26).
14. Ved utarbeiding av reguleringsplan, skal automatisk fredete og vedtaksfredete kulturminner i hovedregelen reguleres til spesialområde bevaring (ref. Riksantikvarens veileder, nr. 29 2001). Andre verdifulle kulturminner og kulturmiljøer bør også reguleres til spesialområde bevaring. Avgrensningen av spesialområdet bør gjøres så romslig at de vesentlige delene av kulturminnenes omgivelser sikres vern.
15. Spesialområde bevaring kan og bør kombineres med andre formål, slik at planen får fram den arealbruken som har vært grunnlag for det som skal bevares/ eventuelt er grunnlaget for ny bruk.
16. Bygninger og byggverk som skal bevares, bør i reguleringsplanen avmerkes på plankartet, og markeres med tykk strek og skravur. Automatisk fredete kulturminner bør i reguleringsplaner avmerkes på plankartet med "rune-R" og Fkm for vedtaksfredete kulturminner (ref. Riksantikvarens veileder, nr. 29 2001). I tillegg bør områder som inngår i spesialområde bevaring vises med svart vertikal skravur. Skravuren skal vises over formålsflaten, det vil si at det forutsettes at den benyttes i kombinasjon med annet reguleringsformål. På plankartets tegnforklaring anbefales følgende tekst: "R = automatisk fredete kulturminner etter Lov om kulturminner §§ 4,6 og 8", og Fkm = vedtaksfredet kulturminne etter Lov om kulturminner § 15.
17. Når en bygning som er regulert til spesialområde bevaring søkes revet, endres formålet. Da kan ikke kommunen dispensere fra reguleringsplanen, men må behandle saken som vesentlig reguleringsendring (jf. Riksantikvarens veileder, nr 29 2001 s. 44).
18. Reguleringsplaner eller bebyggelsesplaner vedtatt før 1990 bør tas til revisjon når tiltak med hjemmel i planen kan føre til ødeleggelse eller forringelse av verneverdig bygning eller miljø eller annet kulturminne. Ved planrevisjon kan fylkeskommunen / Sametinget kreve en ny kulturvern faglig vurdering av et planområde.
19. Hvis regulerings- eller bebyggelsesplanen er vedtatt før 1979, skal det søkes om tillatelse etter kml § 8.1 for tiltak som kan virke inn på automatisk fredete kulturminner.

Reguleringsplan med bygning regulert til bevaring etter plan- og bygningsloven (loddrett skravur)

6 Retningslinjer og lovverk

Vurdering av konsekvensar for kulturminne og kulturmiljø

Med utgangspunkt i skildringa av kulturmiljøet, verdi- og sårbarheitsvurderinga skal vurderinga av konsekvensane av tiltaket:

- vise kva konkret påverknad tiltaket har på kulturmiljø og kulturminne og
- vise korleis verdiane blir endra
- fastsette graden av konsekvens og rangere alternativa
- peike på prosjektendringar og avbøtande tiltak og vurdere om desse endrar konsekvensgraden

Etter *Kulturminne og kulturmiljø i konsekvensutgreiingar*, Riksantikvarens rapporter nr. 31

20. For områder som det kan være ønskelig å regulere til bevaring fordi det antas å omfatte bygninger med kulturminneverdi, eller der kulturminnehensyn ikke er avklart fordi det arealplaner mangler eller er foreldet, bør kommunen vurdere å vedta et midlertidig bygge- og deleforbud etter plbl § 33. Det gir anledning til å utrede saken nærmere gjennom en reguleringsplanprosess, og til å forhindre at kulturminneverdiene forringes i mellomtiden (ref. Riks-antikvarens veileder, nr. 29 2001 s. 43).

Konsekvensutredninger

21. Konsekvensutredninger skal inkludere tilgjengelig kunnskap om kulturminner og en beskrivelse av virkningene av den aktuelle planen for kulturminner og kulturmiljøer som ledd i helhetsvurderinger knyttet til stedsanalyser og landskapsanalyser (ref. Forskrift om konsekvensutredninger 1. 4. 2005)
22. Tiltakshaver har ansvar for å utarbeide konsekvensutredninger. Fylkeskommunen og Sametinget er høringsinstans.

Konsesjonssøknad med KU - samordning med kulturminneloven:

Saksgang:

Fylkeskommuner og sametinget:

Melding

1. Gi innspill til utredningsprogrammet
2. Uttale seg om når §9 skal oppfylles

Fastsatt program

Evt. gjennomføre §9-undersøkelser

Gjennomføring av KU

KU/Konsesjonssøknad på høring

1. Uttale seg som høringsinstans til KU
2. Uttale seg som kulturminnemyndighet etter § 9
3. Avklare evt dispensasjonssøknad etter § 8

Godkjenning av KU

Konsesjonsvedtak

Evt. § 9 -undersøkelser som gjenstår, avklare evt. dispensasjonssøknad etter § 8

Anleggsstart

Etter *Kulturminne og kulturmiljø i konsekvensutgreiingar*, Riksantikvarens rapporter nr. 31

Automatisk fredete kulturminner

26. Ved planlegging av offentlige og større private tiltak er det krav om at tiltakshaver / kommunen undersøker om tiltaket vil virke inn på automatisk fredete kulturminner i området (jf. klml § 9). Slik planlegging og slike tiltak er blant annet reguleringsplaner og dispensasjonssaker.
27. Undersøkelser om automatisk fredete kulturminner skal utføres av fylkeskommunens fagpersonale eller andre som godkjennes av fylkeskommunen, og tiltakshaver bærer selv kostnadene ved undersøkelsene (jf. klml § 10).

28. Dersom byggetiltak skal starte kort tid etter at kommuneplanen eller kommunedelplanen blir vedtatt, bør forholdet til automatisk fredete kulturminner avklares i planprosessen.
29. Forutsatt at fylkeskommunen / Sametinget ved offentlig ettersyn av planforslaget uttrykkelig har sagt seg enig i foreslått arealbruk, kan kommunestyret, ved vedtak av planen, anse forholdet til automatisk fredet kulturminner for avklart.

Undersøkelse av automatisk fredete kulturminner - plannivå og metoder:

Planform:	Vedtaksstema	Arkeologiske studier:
Fylkesdelplan	Valg av hoved-korridor	Arkivstudier, registreringsgjennomgang.. Evt overflaterregistrering på oversiktsnivå og i konfliktområde. Prognosedanning.
Kommunedelplan	Valg av trasé	Tilstrekkelig feltregistrering til å velge trasé. Forbehold om at kulturminneforvaltningen ikke er eksplisitt enig i arealbruken ihht kulturminneloven § 8, 4.ledd. Prognosedanning. Opplysninger om kostnader i tiknytning til kml § 9 på detaljnivå.
Reguleringsplan	Endelig fastsetting av trasé.	Undersøkelser for å kunne påvirke utforming av planen og evt avklare konflikt med automatisk fredete kulturminner.
	Bindende detaljplan	
Vedtak om gjennomføring		Sikring av det arkeologiske kildematerialet gjennom faglig utgraving og dokumentasjon etter kulturminnelovens §§ 9 og 10.

Etter Kulturminne og kulturmiljø i konsekvensutgreiingar, Riksantikvarens rapporter nr. 31

30. Så lenge undersøkelsesplikten ikke er oppfylt, og fylkeskommunen ikke har avgitt sin endelige kulturvern faglige uttalelse, kan en plan ikke vedtas (jf. klml § 9).

Nyere tids kulturminner

Saksbehandling

31. Ved tiltak på fredete bygninger skal fylkeskommunen kontaktes for rådgivning og godkjenning. Med "tiltak" menes her også interiørmessige og vedlikeholdsrelaterede tiltak, da fredningen som oftest også omfatter interiøret, og innebærer at en del vedlikehold vil defineres som endringer (jf. klml § 15).
32. Kommunen plikter å sende søknad om riving eller vesentlig endring av ikke fredet byggverk eller anlegg oppført før 1850 til fylkeskommunen senest 4 uker før søknaden avgjøres (jf. klml § 25).
33. Alle saker som berører båndlagte områder og endringer i områder som er regulert til bevaring, skal behandles av fylkeskommunen (ref. plbl § 10-1 og rundskriv T- 6/89, og jf. MD veileder T-1382 og plbl § 95).
34. Ved tiltak på SEFRAK-registrerte bygninger og andre bygninger og anlegg med verneverdi bør kommunen oversende søknaden til fylkeskommunen for uttalelse. Det samme gjelder saker der kommunen er i tvil om verneverdien.

Børli, Eidskog

6 Retningslinjer og lovverk

Krav til søknader

35. Ved innsending av søknad eller melding om riving eller istandsetting av verneverdige bygninger eller anlegg, skal kommunen legge fram tilstrekkelig dokumentasjon. Den bør inneholde følgende:

Opplysninger

- Gards- og bruksnummer
- Kopi av SEFRAK-registreringen for bygningen.
- Kommunens egen vurdering av søknaden
- Fotodokumentasjon:
- Nye fotografier av bygningen(e)
- Bilder som viser forholdet til nærmiljø og landskap.

Kart

- Situasjonsplan som viser forholdet til andre bygninger og utomhusanlegg, tun, hage m.m.
- Kart som viser hvor i kommunen bygningen er
- Utsnitt av kommuneplan, reguleringsplan, bebyggelsesplan, der det er relevant for saken.

Historikk

- Kort beskrivelse av bygningens historiske tilknytning, personer som har bodd der, sammenheng med historiske begivenheter m.m. (Se vedlegg.)

Kommunen bør stille krav til at denne informasjonen legges fram av søkeren ved søknad, og sørge for at den er vedlagt ved oversendelse til fylkeskommunen.

36. Hvis søknad om riving innvilges, bør kommunen sette vilkår om fotodokumentasjon, forsvarlig oppmåling og eventuelt andre opplysninger. Dokumentasjonen skal godkjennes før tiltaket iverksettes, og arkiveres i kommunen og fylkeskommunen (se vedlegg.)

Øvrebyen, Kongsvinger

Prinsipper ved istandsetting og endring

37. Ved istandsetting av bygning eller anlegg forutsettes det at bygningens eksteriør opprettholdes eller vurderes tilbakeført i samarbeid med kulturvernmyndighetene med hensyn til målestokk, form, detaljering, materialbruk, og overflatebehandling. Det bør også legges vekt på at det håndverksmessige skal være i tråd med tradisjonen og kvalitetsmessig god.
38. Ved vedlikehold eller endring (tilbygg, ombygging, utskifting av deler) av bygningen skal opprinnelige bygningsdeler i størst mulig grad tas vare på for gjenbruk i sin rette sammenheng.

Dispensasjon

Dispensasjon etter plan- og bygningsloven § 7

39. I henhold til plan- og bygningsloven kan det ved særlige grunner gis dispensasjon fra plan på alle plannivåer. (For utdyping, se heftet "Dispensasjoner – Plan og bygningslovens § 7" utgitt av Hedmark fylkeskommune og Fylkesmannen i Hedmark, september 2001.)
40. Søknad om dispensasjon skal forelegges fylkeskommunen når den kan berøre kulturminner og kulturmiljøer, og kommunen vurderer å gi dispensasjon fra vedtatt plan, når
 - tiltaket berører automatisk- og vedtaksfredete kulturminner, nasjonale listeføringer, og deres omgivelser
 - tiltaket gjelder områder eller deler av områder eller bygninger som er regulert til spesialområde bevaring eller kombinasjoner hvor bevaring inngår
 - tiltaket kan føre til fysiske tiltak i marka i LNF- områder
 - tiltaket berører kulturminner eller kulturmiljøer som er prioritert i fylkesdelplan for kulturvern, verneplaner m.m., verneverdig bebyggelse og verdifulle kulturmiljøer.

Dispensasjoner etter kulturminneloven

41. Dispensasjonssøknad fra bestemmelsene i kulturminneloven etter § 8.4 bør fortrinnsvis fremmes gjennom å utarbeide et planforslag etter plan- og bygningsloven.
42. Dersom planlagte enkelttiltak kommer i konflikt med automatisk fredete kulturminner, og hvor det ikke er dispensert for tiltaket, må tiltaket tilpasses slik at kulturminnet ikke rammes. I de tilfeller det ikke er mulig å unngå konflikt, kan det søkes dispensasjon etter kulturminnelovens § 8.1.
43. For kulturminner og kulturmiljøer fra nyere tid som er fredet, med unntak av fredete kirker, fredete byggverk mv. i statens eie og fredete båter, kan fylkeskommunen gi dispensasjon for tiltak som ikke medfører vesentlige inngrep i det fredete kulturminnet (jf. klml § 15 a og forskrift om faglig ansvar etter kulturminneloven).
Se punkt 31 ovenfor.

Tomtekallhaugen, Nystu Undset, Stor-Elvdal

Skredderbakken, Simenstad, Ringsaker

Kulturminner
for Hedmarks
framtid

6 Retningslinjer og lovverk

Kulturmiljøer, kulturlandskap og kulturminners omgivelser

Eстетisk utforming og hensynet til kulturminnets omgivelser

44. Ethvert tiltak som omfattes av loven og som berører et kulturminne eller dets omgivelser skal ha en utforming som tilfredsstillende rimelige skjønnhetshensyn, og ikke forringer eller ødelegger kulturminnet (ref. plbl § 74.2). Dersom verneverdige kulturminner eller kulturmiljø berøres som beskrevet ovenfor, skal kulturvernmyndighetene gis mulighet til å uttale seg (ref. plbl § 10.1).

Forvaltningsplaner og skjøtelsesplaner

45. For områder med spesielle kulturminneverdier bør det utarbeides forvaltningsplaner for å ivareta miljøverdiene på en helhetlig måte. Det bør også utarbeides skjøtelsesplaner for disse områdene.

Kirken og kirkens omgivelser

46. Forvaltning av kirken og dens omgivelser skal samordnes med plan- og bygningsloven og kulturminneloven (jf. rundskriv T-3 2000). Som for vedtaksfredete kulturminner bør kirkens nærmeste omgivelser reguleres til spesialområde bevaring.
47. Middelalderkirkegårder og kulturhistorisk verdifulle kirkegårder skal reguleres til spesialområde bevaring, evt i kombinasjon med formål gravplass. Det bør vurderes om kirkegårdens omgivelser også bør sikres i reguleringen (jf. rundskriv T-3 2000).
48. Kommunen / kirkelig fellestråd bør innrapportere til fylkeskommunen og biskopen om planlagte tiltak etter plan- og bygningsloven utenfor 60-meters-sonen og nærmere enn 300 meter i spredtbygd strøk slik at biskopen og fylkeskommunen sammen kan gi sitt innspill til kommunen i slike saker (jf. rundskriv T-3 2000).

(Se også pkt 13-20 ovenfor om regulering til spesialområde bevaring).

Pilgrimsleden¹

49. Regulerings-/bebyggelsesplaner: I de tilfellene der leden er lagt på en førreformatorisk veg, skal den, så sant ikke annet er bestemt, reguleres til spesialområde bevaring i samsvar med plbl § 25.6 og klml §§ 4, 6 og 8. Dersom vegen er fra nyere tid og har nasjonal eller regional verneverdi, forutsetter kulturminnemyndighetene i Hedmark at vegen blir regulert til bevaring. Dersom vegen ikke følger et fredet eller verneverdig vegfar, skal ikke traseen for vegen reguleres til bevaring. Formålet vil variere, men vi tilrår at kommunen i de tilfellene det er mulig regulerer leden til friområde. I den delen av planområdet der leden går, skal den vises med et eget symbol.

I reguleringsforskriftene skal det opplyses om at Pilgrimsleden går gjennom planområdet.

Tolga Kirke

Brøttum kirke, Ringsaker

¹ Retningslinjene for Pilgrimsleden er felles for Oppland og Hedmark.

50. Kommune-/kommunedelplaner: I kommuneplaner vil vi sterkt tilrå at Pilegrimsleden blir vist som viktig ledd i kommunikasjonssystemet, jfr. plbl §20.4, 1.ledd nr 6, med egen nemning og eget symbol/strek på arealkartet. Leden skal omtales i tekstdelen av planen.
51. Dispensasjonssaker fra kommune- og reguleringsplan, plbl § 7: I de tilfellene en dispensasjonssøknad vil påvirke leden eller nærmiljøet til leden, skal søknaden oversendes til kulturminnemyndigheten i Hedmark fylkeskommune til uttalelse, jfr. rundskriv T-4/94, Kulturminnevern og planlegging etter plan- og bygningsloven ss 32 ff. (Se også pkt. 39-43 ovenfor om dispensasjon).

Landbrukets kulturlandskap

52. Enkeltstående kulturminner og bevaringsverdig bebyggelse i landbruks- natur- og friluftsområder bør ses i forhold til omgivelsen og ivaretas i en helhetsplan.
53. Ved nydyrkning skal de miljømessige konsekvensene, derunder hensynet til kulturminnene vektlegges. Nydyrknings-søknader skal sendes Hedmark fylkeskommune for en vurdering av konsekvensene for kulturminner og kulturmiljø (jfr forskrift til jordloven om nydyrking §§ 1 og 9).
54. Ved bygging og bruk av vei til landbruksformål skal de miljømessige konsekvensene med hensyn til kulturminner vektlegges. Det samme gjelder for andre tiltak i skog og utmark som kan virke inn på kulturminner. Alle søknader om bygging av landbruksveier skal sendes på høring til fylkeskommunen (jf. forskrift om planlegging og godkjenning av veier for landbruksformål §§ 1 og 3-1).

Vassdrag

Rikspolitiske retningslinjer for vernede vassdrag bør brukes for alle vassdrag i fylket med hensyn til kulturminner, slik at disse ikke skades eller forringes.

56. Handlingsplan for fløtningsinnretninger og fylkesdelplanene for Glomma og Femund- Trysil bør følges opp i kommunal og regional planlegging og saksbehandling.

Kulturminner i nasjonalparker, naturvernområder eller landskapsområder

57. Kulturminner skal i størst mulig grad integreres i bestemmelser og retningslinjer for nasjonalparker, landskapsområder m.m, og i forvaltningsplanene for de enkelte områder.
58. Naturvernloven angir sikring av kulturminner som ett av motivene for opprettelse av nasjonalparker. Verdien av å ta vare på kulturminner og kulturlandskapselementer i eksisterende og nye nasjonalparker blir også understreket (jfr. St.meld. nr. 62 (1991-92): «Ny landsplan for nasjonalparker og andre større verneområder i Norge». Se også DN-rapport 1996-3.)

Kulturlandskap i Os

Nes, Ringsaker

Kulturminner
for Hedmarks
framtid

6 Retningslinjer og lovverk

Følgende regler gjelder for forvaltning av kulturminner i nasjonalparker:

- Kulturminner i nasjonalparker skal ikke ødelegges av menneskelige inngrep og slitasje.
- Vern av kulturminner er en del av verneformålet med hver nasjonalpark.
- Samiske kulturminner skal ha spesiell oppmerksomhet i forvaltningen av nasjonalparkene.
- Alle kjente kulturminner skal vurderes om de skal få gå til grunne gjennom naturlig aldring og tilgroing, eller om de skal restaureres, eventuelt fjernes.
- Kulturlandskap innenfor og i tilgrensende områder til nasjonalparken skal registreres og vurderes.

Skjøtsel av kulturlandskap i hver nasjonalpark blir fastlagt gjennom forvaltningsplanene.

7. Handlingsprogram

Fylkesdelplan for kulturvern i Hedmark fra 2005

VISJON

Å gjøre Hedmarks fortid til en levende og meningsfylt del av framtida

MÅL

Å sikre mangfoldet og særpreget i Hedmarks kulturminner og kulturmiljøer som en del av en helhetlig miljø- og arealforvaltning

Å sikre et utvalg kulturminner og kulturmiljøer av nasjonal verdi, og et representativt utvalg av regiontypiske kulturminner og kulturmiljøer i Hedmark

Å styrke sosial og kulturell tilhørighet og lokal utvikling ved tilrettelegging og bruk av kulturminner og kulturmiljøer

Å legge grunnlag for vern og utvikling av Hedmarks kulturminner og kulturmiljøer gjennom brede samarbeidsprosesser og aktiv bruk av planen

STRATEGIER

- Øke satsingen på dokumentasjon, registreringer, forskning, informasjon, tilrettelegging og formidling.
- Utarbeide verne- og utviklingsplaner på kommune- og fylkesplannivå
- Foreslå og gjennomføre nye frednings- og verneprosesser
- Anvende plan- og bygningsloven aktivt i plan- og byggesaksbehandlingen
- Gjennomføre brede planprosesser som sikrer kulturminneverdiene og engasjerer til større lokal satsing
- Tilrettelegge, kvalitetssikre og oppdatere kulturminneregistrene, og gjøre dem mer brukervennlige.
- Sikre at kulturminner får en sentral rolle i stedsutviklingsprosjekter og i lokal planlegging
- Stimulere skoleklasser, museer, historielag, grunneiere m.fl. til aktiv innsats
- Styrke og utvikle det tverrsektorielle samarbeidet om kulturminnevern
- Bidra til å styrke kommunenes og fylkeskommunens rolle som utviklingsaktør på kulturminneområdet
- Styrke museenes rolle og posisjon som kunnskapsinstitusjoner og formidlere

RETNINGSLINJER

HANDLINGSPROGRAM

Innledning til handlingsplanen

Samarbeid og medvirkning er et overordnet mål i denne planen. Planen plasserer kulturvernet i en helhetlig miljø- og arealforvaltning. Handlingsprogrammet er derfor et samhandlingsprogram som forutsetter at flere aktører går sammen om å møte de konkrete utfordringene gjennom gjensidig forpliktende partnerskapsavtaler og prosjekter.

Handlingsprogrammet starter i 2005. Flere satsingsområder fra Fylkesdelplan for kulturvern 1999-2002 videreføres. Det er både tiltak av overordnet og vidtfavnende karakter, og mer spesifikke satsinger.

Det må satses mer på tilgjengelighets- og informasjonstiltak for å høyne den generelle interessen for og det generelle kunnskapsnivået om kulturarven. Kunnskap er et viktig fundament for lokalt engasjement og livskvalitet, og en viktig ressurs for samfunnet. Tilretteleggings-tiltak må, såfremt mulig, tilpasses alle grupper i befolkningen.

Gjennom å stimulere til ytterligere dugnadsinnsats og synliggjøre det lokale engasjement, aktiveres kulturminnevernets basisressurs, som er det frivillige organisasjonsliv og grunneiernes egeninnsats.

Forskning skaper tilgang til ny kunnskap og oppmerksomhet om regionen. Dette vil styrke kompetansemiljøene, først og fremst ved å stimulere studenter til å velge Hedmark som studieområde.

Behovet for å få gjennomført handlingsprogrammet er stort og til dels presserende. Mange av prosjektene kan utføres gradvis over tid, mens det haster med å få iverksatt andre. For å gjennomføre handlingsprogrammet er det avgjørende at det settes av ressurser på flere nivåer. Selv om flere av tiltakene har noe finansiering i utgangspunktet (f.eks registrering av dammer og regionale byggeskikkveiledere), har vi valgt å ikke sette opp kostnader. Finansiering vil i stor grad være avhengig av støtte fra ulike tilskuddsposter innen kommuner, fylkeskommunen, stat, næringsliv, Norsk kulturråd, Kulturminnefondet o.a.

Ikke minst vil politiske prioriteringer være utslagsgivende for resultatet. Det forutsettes at planen årlig blir fulgt opp av faste tilskudd fra fylkeskommunes side, som igjen vil utløse midler fra andre samarbeidspartnere. I tillegg vil det kunne bli aktuelt å følge opp noen av tiltakene gjennom regionalt utviklingsprogram.

Gjenbruk av melkerampe ved Sorken, Engerdal

Kulturminner
for Hedmarks
framtid

A. Hedmarks eldste historie

Tiltak	Beskrivelse	Ansvarlig/ samarbeidspartnere
1. Skjøtsel og formidling av de eldste kultur-minnene	A Samarbeide og tilrettelegge for skjøtsel og skilting	Hedmark fylkeskommune, kommuner, grunneiere, historielag, museer, skoler o.a.
	B Utarbeide forvaltningsplaner for de viktigste kultur-minnene/ kulturmiljøene	Hedmark fylkeskommune, museer
2. Registrering	Registrere utvalgte områder	Hedmark fylkeskommune, kommuner, historielag, grunneiere
3. Kartfesting	Kartfeste kjente kulturminner i alle kommunale arealplaner	Kommunene, HFK
4. Natur- og kultursti i Åmot kommune	Etablere en sammenhengende natur- og kultursti mellom Nordre Osen og Rena. Tilrettelegge stien for publikum/ skoler m.m.	Åmot kommune, Forsvarsbygg, Historielag, skoler, Hedmark fylkeskommune
5. Miljøoppfølgingsprogram for Regionfelt Østlandet	Utarbeide miljøoppfølgings-Program for de vedtatte Vernesonene i Regionfelt Øst	Forsvarsbygg, Åmot kommune, Hedmark fylkeskommune

B. Bygningsarv i jord- og skogbruk

Tiltak	Beskrivelse	Ansvarlig/ samarbeidspartnere
6. Fredete bygninger og anlegg	A Fullføre prosjektet om vedlikeholdstilstanden for fredete bygninger.	Hedmark fylkeskommune, grunneiere og kommunene
	B Gjennomføre og vurdere nye fredninger og eventuelle av-fredninger.	Hedmark fylkeskommune, grunneiere og kommunene
7. Bygningsarven	Sikre, restaurere og tilrettelegge for bruk de mest verdifulle bygningene og bygningsmiljøene	Hedmark fylkeskommune, grunneiere, organisasjoner o.a.
8. Historiske hager	Videreføre dokumentasjons- og bevaringsprosjekt for gamle hager	Hedmark fylkeskommune, Fylkesmannen, Norsk kulturråd, grunneiere, hagelag, Riksantikvaren o.a.
9. Truede bygningstyper	Kartlegge og ta vare på et utvalg av truede bygningstyper. Iverksette mobiliserings-prosjekter for for eksempel kjoner, badstuer, smier, kubbehus, kombinasjonshus m. fl.	Hedmark fylkeskommune, kommuner o.a.
10. Setermiljøer	Iverksette dokumentasjonsprosjekt for å sikre seterhistorie og setermiljøer.	Hedmark fylkeskommune, Fylkesmannen, kommuner, grunneierlag, museer o.a.
11. Fiskevoller	Tilstandsvurdere og sikre eldre bygningsmasse på fiskevollene. Utarbeide retningslinjer for forvaltning.	Hedmark fylkeskommune, grunneiere, lotteiere, kommuner, museene o.a.
12. Fløtningsminner	Følge opp handlingsplanen for fløtningsinnretninger.	NVE, Hedmark fylkeskommune, kommuner, foreninger og museene
13. Dammer	Gjennomføre pilotprosjekt for kartlegging av dammer.	NVE, Hedmark fylkeskommune, kommuner, grunneiere/-lag, foreninger og museene
14. Skogshusvær	Stimulere til dokumentasjons- og bevaringsprosjekt for å sikre et utvalg av faste koieanlegg i skogen.	Hedmark fylkeskommune, aktuelle organisasjoner og grunneiere, allmenninger, kommuner, museer

Foto: Glomdalsmuseet

Kulturminner
for Hedmarks
framtid

C. Kulturlandskap

Tiltak

Beskrivelse

Ansvarlig/ samarbeidspartnere

15. Kulturlandskap

Kartlegge og dokumentere kulturminner i viktige kulturlandskap.

Hedmark fylkeskommune, Fylkesmannen

D. Tekniske og industrielle kulturminner

Tiltak

Beskrivelse

Ansvarlig/ samarbeidspartnere

16. Bergverk i Nord-Østerdalen.

A Sikre, bevare og formidle klebersteinsbruddet på Kvikne innenfor Den kulturelle skolesekken.

Kommunene, DN, Hedmark fylkeskommune, Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeider (NDR), museene, Inardosenteret, grunneiere

B Sikre, restaurere og formidle gruvene og kulturmiljøet på Vollan i Kvikne.

Som A

C Følge opp og prioritere kulturminner og kulturmiljøer i Hedmark innenfor circumferensen og nærområdet for verdenskulturminnet Røros. Bidra til søknad til UNESCO om utvidelse av verdenskulturminnet Røros.

Hedmark fylkeskommune, kommunene og Riksantikvaren

17. Folldal verk

Bidra til vern og økonomisk støtte til bygninger og anlegg ved Folldal Gruver. Dokumentere og utarbeide veileder for kulturmiljøet Folldal Gruver.

Stiftelsen Folldal Gruver, Folldal kommune, Hedmark fylkeskommune, Musea i Nord-Østerdal og Riksantikvaren

Fra Rena Kartonfabrik. Foto: Glomdalsmuseet

E. Byer og tettsteder

Tiltak	Beskrivelse	Ansvarlig/ samarbeidspartnere
18. Hamar kommunedelplan for kulturminner	Delta i forsøksprosjektet kommunedelplaner for kulturminner og kulturmiljø	Hamar kommune, Hedmark fylkeskommune, Riksantikvaren

F. Møteplasser, institusjoner og samferdsel

Tiltak	Beskrivelse	Ansvarlig/ samarbeidspartnere
19. Forsamlingslokaler	Videreføre dokumentasjons- og bevaringsprosjekt for historisk verdifulle forsamlingshus fra de ulike folkelige røslene på 18- og 1900-tallet	Hedmark fylkeskommune, kommunene og lokale lag og foreninger

G. Etnisk mangfold

Tiltak	Beskrivelse	Ansvarlig/ samarbeidspartnere
20. Samiske kulturmiljøer	Øke kunnskapen om samiske kulturminner gjennom tilskudd til registreringer og formidling	Hedmark fylkeskommune, Sametinget, Elgå reinbeitedistrikt, kommuner, museer
21. Skogfinske kulturmiljøer	A Utarbeide rapport om skogfinskenes kulturminner og bosettinger i Hedmark	Representanter fra skogfinske organisasjoner, Hedmark fylkeskommune, museer, departementer, Riksantikvaren
	B Sikre og restaurere bygningsmiljøer tilknyttet Finnskogen	Representanter fra skogfinske organisasjoner, Hedmark fylkeskommune, grunneiere, museer, kommunene, Fylkesmannen
22. Taternes kulturmiljøer	Videreføre satsing på taterkulturen i Hedmark	Romanifolkets organisasjoner, Glomdalsmuseet, Våler kommune, Hedmark fylkeskommune, departementer
23. Kulturminner fra nyere innvandring	Ta kontakt med ulike grupper med sikte på dokumentasjon og bevaring	Hedmark fylkeskommune, Glomdalsmuseet, innvandreorganisasjoner, kommunene

H. Kompetanse og samhandling

Tiltak	Beskrivelse	Ansvarlig/ samarbeidspartnere
24. Registerutvikling	A Videreutvikle og oppdatere fredningslisten	Hedmark fylkeskommune, kommuner, grunneiere.
	B Arbeide med å samle inn og kvalitetssikre data om kulturminner i Hedmark til ASKELADDEN, AREALIS og GAB (SEFRAK)	Hedmark fylkeskommune, Fylkesmannen, kommuner og Statens Kartverk
	C Utarbeide tematiske oversikter over kulturminner som er spesielle for Hedmark. Eks.: Fiskevoller, kulturmiljø med engløer, skogfinske kulturminner, taternes kulturminner, badstuer, kombinasjonshus	Hedmark fylkeskommune i samarbeid med kommunene, museene og foreninger
	D Etablering av rutiner for bruk av kulturminneregistre i kommunene.	Hedmark fylkeskommune, kommunene
25. Forskning	Initiere til utvalgte forskningsprosjekter om kulturminner i Hedmark.	Hedmark fylkeskommune, museer, høgschooler og universiteter
26. Kompetanse/ opplæring	A Utarbeide et kursopplegg om kulturminner i utmark, og gjennomføre kurs i Kulturminneforvaltning og Registrering ved Høgskolen i Hedmark, Riksantikvaren og HFK	Kommunene, regionrådene, museene, Fylkesmannen. Høgskolen i Hedmark og Hedmark fylkeskommune
	B Øke kompetansen i regional og lokal forvaltning gjennom kurs og et strategisk opplæringsprogram	som A
	C Utarbeide opplæringsprogram for administrasjon og politikere i kommunene i forbindelse med økt delegering for kulturminneforvaltning i kommunesektoren	Kommunene, regionrådene, museene og Hedmark fylkeskommune

Fra Midtun Handel, Leiret, 1970 Foto: Glomdalsmuseet

Tiltak	Beskrivelse	Ansvarlig/ samarbeidspartnere
27. Publikasjoner	<p>A Utarbeide eller bidra til å utgi publikasjoner og informasjonsmateriale:</p> <ul style="list-style-type: none"> - fylkeskommunens hjemmesider - faktaark - småhefter - rapporter <p>undervisningsmaterieill</p> <p>B Utarbeide regionale byggsikkveiledere som en del av det regionale miljøprogrammet i landbruket (RMP).</p>	<p>Hedmark fylkeskommune, kommunene, Fylkesmannen, museene o.a.</p> <p>Fylkesmannen, Hedmark fylkeskommune, o.a.</p>
28. Tilrettelegging	<p>A Bidra til tilrettelegging og skilting av viktige kulturminner og kulturmiljø.</p> <p>B Etablere faste rutiner for samhandling, tilgjengelighet og kulturminneinformasjon for funksjonshemmede.</p>	<p>Hedmark fylkeskommune, lokalt næringsliv, reiseliv, kommuner, Statens vegvesen, museer.</p> <p>Hedmark fylkeskommune, kommunene, interesseorganisasjoner for funksjonshemmede</p>

Lilleidet i Os

8.

Ordliste og begrepsavklaringer

8 Ordliste og begreps-avklaringer

Figurer fra stabburene fra Erlia, Tolga

På de følgende sidene defineres og forklares sentrale ord og begrep i planen. Begrepene kan i utgangspunktet ha forskjellig betydning i ulike sammenhenger, eller tolkes på flere måter.

Agenda 21 og Lokal Agenda 21 / LA21: FN-konferansen om miljø og utvikling i Rio vedtok sommeren 1992 som ett av fem sluttdokumenter et handlingsprogram for det neste århundre.

Programmet kalles Agenda 21, og oppfordrer alle verdens kommuner til å gå i dialog med sine innbyggere, frivillige organisasjoner og næringsliv for å sette i gang lokale prosesser for en bærekraftig utvikling – Lokal Agenda 21.

Administrativt fredete kulturminner:

Se under fredning.

Akershusisk planform: Begrep utviklet fra Eilert Sundts omtale av en alminnelig stuetype i det indre Sør-Norge, som han kalte "den akershusiske stuetype". Denne stuetypen hadde to eller tre rom, - sjølve stua med peis og ett eller to kammers uten ildsted. Inngangsdøra gikk rett inn i stuerommet og ikke gjennom ei forstue.

Askeladden: Den offisielle databasen over alle kulturminner og kulturmiljøer som er fredet etter kulturminneloven (fornminner og nyere tids kulturminner), i tillegg til listeførte kirker, kalles Askeladden. Den eies og driftes av Riksantikvaren. Askeladden er tilgjengelig over Internett for kulturminneforvaltningen, statlige sektormyndigheter, og etter hvert kommunene. De ulike forvaltningsledd har muligheter til innsyn i basen, og til ajourhold/oppdatering i henhold til ansvars- og myndighetsområde. Databasen ble åpnet i januar 2004.

Autentisitet: Begrepet omtaler kulturminnemiljøets eller enkelte objekters grad av opprinnelighet eller ekthet i forhold til definert periode. Dersom kulturminnet er endret, belyser kulturminnet endrede krav til funksjon og nye stil på en interessant måte?

Dersom kulturminne har større, nyere materialutskiftninger eller ombygninger, vil det redusere objektets verneverdi i betydelig grad.

Automatisk fredete kulturminner etter kulturminneloven er

-Kulturminner fra tiden før 1537 (reformasjonen) (§ 4 første ledd).

-Samiske kulturminner eldre enn 100 år (§ 4 annet ledd).

-Erklærte stående byggverk fra perioden 1537-1649 (§ 4, 3. ledd).

-Alle kulturminner på Svalbard eldre enn 1945.

-Mer enn hundre år gamle båter, skipsskrog, tilbehør, last og annet som har vært om bord, når det ikke er mulig å finne eier (§ 14 første ledd).

Bevaringsverdig og verneverdig: Begrepene brukes om hverandre og betyr det samme, at kulturmiljø eller kulturminne er så verdifulle at de bør bevares / vernes på en eller annen måte. Ofte brukes bevaringsverdig om kulturmiljø eller om kulturminner som bør reguleres til spesialområde bevaring av kommunen, men innebærer ikke i seg selv noen formell vernestatus.

Byggeskikk: Begrepet brukes som betegnelse for et bestemt grunnpreg eller en bestemt måte, eller skikk, å bygge og utforme hus og husgrupper på, knyttet til et sted eller en region, og som uttrykk for stedet eller regionen. I begrepet byggeskikk kan det også – noen mener bør det også - rommes ny-tolkninger av det stedlige preg (Arkitekturleksikon. Abstrakt forlag 1999, s. 147). Begrepet brukes ofte om folkelig byggetradisjon, og forutsetter en vesensforskjell fra arkitektur mht hva som ligger til grunn for hvordan husene blir til. Med det menes at skikk og tradisjon er det som først og fremst betinger utformingen av husene. Samtidig er byggeskikken gjerne inspirert av impulser fra arkitektur, og omvendt.

Bærekraftig utvikling: En utvikling i dag og nær framtid som ikke ødelegger livsgrunnlaget for kommende generasjoner, kalles bærekraftig utvikling. Miljøvern er basis for en slik utvikling. Samfunnsverdier som levende lokalsamfunn og kultur likeså. Innholdet i begrepet er konkretisert i St.meld. nr 58: Miljøvernpolitikk for en bærekraftig utvikling (MIBU-meldingen). Kulturminner og kulturmiljøer er et av 8 hovedområder.

Den elektroniske hovedkatalogen til Oldsaksamlingen i Oslo: Katalogen er en oversikt over gjenstandsmaterialet som har kommet inn til museet siden slutten av 1820-årene til i dag. Hovedkatalogen skal i prinsippet beskrive alle gjenstandene ved museet. For større enkeltutgravninger finnes det imidlertid egne arkiver. Databasen er koblet opp mot nettet og er tilgjengelig for alle (se på side www.dokpro.uio.no).

Fredet/fredning: Begrepet brukes bare om kulturminner som er fredet av Riksantikvaren etter kulturminneloven.

Automatisk fredete kulturminner:
Se ovenfor

Vedtaksfredete kulturminner og kulturmiljøer: Vedtaksfredete kulturminner og kulturmiljøer er fredet ved enkeltvedtak, fordi de har kulturhistorisk eller arkitektonisk verdi (se kap. V i kulturminneloven). Vedtak fattes av Riksantikvaren.

Administrativt fredete kulturminner: Utvalgte verdifulle kulturminner i statens eie som ikke er formelt fredet etter kulturminneloven, men som er forutsatt behandlet som om de er fredet, omtales som administrativt fredet. Ordningen ble innført for statens bygninger etter lov om bygningsfredning i 1920. De kan fredes gjennom forskrift (klml §22a) slik som bl.a. er gjort for Forsvarets bygninger.

Midlertidig fredning: Når et kulturminne trues av inngrep før det er etablert et formelt vern, kan det foretas midlertidig fredning i påvente av at spørsmålet om en eventuell fredning avklares. Fylkeskommunene og Riksantikvaren har myndighet til å foreta midlertidig fredning (jfr klml § 22.4).

Fornminne: Et automatisk fredet kulturminne kalles også ofte for et fornminne. "Arkeologisk kulturminne" blir også brukt.

Fornminneregisteret: Registeret er et felles elektronisk register for automatisk fredete kulturminner/fornminner for hele landet. Opplysningene ligger samlet i en og samme database. *Askeladden* erstatter Fornminneregisteret fra og med 2004.(se denne)

GAB-registeret: GAB står for Grunneiendommer, Adresser, Bygninger og er Statens Kartverks eiendomsregister. Registeret er tilgjengelig i kommuner og offentlige etater, og på Internett.

GIS: GIS er en forkortelse for 'geografiske informasjonssystemer'. Det er en fellesbetegnelse for digitale kartsystemer for behandling av stedfestet informasjon.

Kulturlandskap: Landskap med de spor som menneskers liv og virksomhet har etterlatt seg betegnes som kulturlandskap. Begrepet brukes ofte i forbindelse med landbrukets kulturlandskap, men i kulturminnevernet brukes begrepet også i videre forstand, f.eks i forhold til skog- og naturområder med kulturminner, industrimiljøer, tettsteder osv. I det samiske kulturlandskapet er det mindre synbare spor etter fysisk påvirkning, fordi bruken av landskapet har vært forsiktig og fordi kulturen er nær knyttet til naturlandskapet.

Kulturmiljø: Områder hvor kulturminner inngår som del av en større helhet eller sammenheng, betegnes som kulturmiljø (jfr klml § 2.2.).

Fredsmonumentet, Eidskog

Vollan Gård, Tynset

8 Ordliste og begreps-avklaringer

Kjone, Sør-Odal

Dokkestue, Sør-Odal

Vanføreheimet, Åkershagan i Stange

Kulturminne: Med kulturminne menes alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø, herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjoner til. (kulturminneloven §2).

Faste kulturminner: Med faste kulturminner menes stedbundne, markfaste kulturminner, til forskjell fra løse kulturminner, som er gjenstander. Denne planen omhandler i første rekke de faste kulturminnene i sitt miljø.

Kulturminnevern: Kulturminnevern handler om å ta vare på vår fysiske kulturarv. Kulturminnesektoren er i forvaltningsapparatet underlagt Miljøverndepartementet, med unntak av museene, som sorterer under Kultur- og kirke departementet .

Kulturvern: Begrepet favner både materielle (faste og løse kulturminner) og immaterielle kulturminner (stedsnavn, folkemusikk, tradisjoner, sagn m.m.) som bør tas vare på for ettertida.

Planforum: Et felles møteforum der tiltakshaver - som regel kommunen eller Statens vegvesen - får anledning til å presentere større planprosjekter overfor de regionale myndighetene. Hovedmålet med møtet er å få innspill og oppklare evt. uklarheter eller spørsmål så tidlig som mulig i planprosessen.

Plantyper:

Kommuneplan- en plan for hele kommunen, vanligvis med både arealplan, som er styrt av regler for utforming og som er juridisk bindende, og samfunnsdel, der kommunen er helt fri i utførelsen. Planens vedtas av kommunen med hjemmel i plan- og bygningsloven.

Tematisk kommunedelplan eller kommunedelplan- plan for bestemte tema, for eksempel kulturminner, og juridisk bindende arealplaner for deler av kommunen.

Reguleringsplan- en arealplan for et avgrenset område. Planen, med skriftlige bestemmelser, er juridisk bindende. Vedtas av kommunen etter plan- og bygningsloven.

Bebyggelsesplan – en plan som er svært lik reguleringsplan, men som regel mer detaljert.

Fylkesplan - en overordnet plan for politisk styring av samfunnsutviklingen i fylket. Fylkesplanen er ikke en arealplan, men utviklingen går mot at det også kan lages arealplaner på fylkesnivå.

Fylkesdelplan- fylkesvise delplaner om bestemte tema eller for særskilte regioner i fylket. Eksempler er denne kulturvernplanen, og SMAT- samordnet transportplan for Hamar-regionen. Planen vedtas med hjemmel i Plan- og bygningsloven.

Verneplan- plan som omhandler vern av konkrete steder, i dette tilfellet kulturminner. Verneplan kan vedtas med hjemmel i Plan- og bygningsloven, kulturminneloven eller Naturvernloven.

Region: Begrepet brukes om del av fylket, som i følgende eksempler:

-Vi har fire *planregioner* i Hedmark: Glåmdalsregionen, Sør-Østerdalen, Fjellregionen og Hedemarken.

-Museumsvesenet er delt i fem *museumsregioner*.

-Videre brukes *landskapsregionene* i Hedmark som referanse i planen. Det er et inndelingssystem utarbeidet av NIJOS på oppdrag fra Fylkesmannen.

Der det har betydning, vil det framgå av teksten hva slags regioninndeling som menes.

Regionalt nivå: ”Regionalt nivå” brukes som et samlebegrep for den offentlige kulturminneforvaltningen i fylkeskommunen og Sametinget.

Regulering til bevaring: Bygninger, bygningsmiljøer, fornminneområder og andre arealer kan vernes gjennom plan- og bygningsloven, ved å bruke reguleringsformålet "spesialområde bevaring". Det kalles regulering til bevaring. Vedtak fattes av kommunen med hjemmel i plbl §25.6

Rekonstruksjon: En rekonstruksjon er i hovedsak en kopi av det opprinnelige kulturminnet.

Restaurering: Med restaurering menes at kulturminnet settes i stand med minimal bruk av nye materialer eller deler.

Samiske kulturminner: Alle samiske kulturminner eldre enn 100 år er automatisk fredet, i følge kulturminnelovens §4. Samiske kulturminner kan for eksempel være hustufter, gammetufter, teltboplasser (synlig som et steinsatt ildsted), ulike typer anlegg brukt ved jakt, fangst, fiske, reindrift eller husdyrhold, graver, offerplasser eller steder det knytter seg sagn til.

SEFRAK: står for "Sekretariatet for registrering av faste kulturminner".

SEFRAK-registeret: Alle bygninger i Norge oppført før 1900 er registret i et landsdekkende register, SEFRAK-registeret. I noen tilfeller omfatter dette registret bygninger fra de første tiår av 1900-tallet også, gjerne helt fram til 1920 eller 1940. Registreringene er foretatt i perioden 1975-1995. I 1995 ble SEFRAK-registeret en del av GAB-registeret.

Sikringssone: Med sikringssone forstås et område rundt et automatisk fredet kulturminne. Sikringssonen skal regnes fra kulturminnets synlige eller kjente ytterkant, så langt det er nødvendig å verne det mot tiltak. Området fastsettes særskilt av vedkommende myndighet etter loven, jfr. § 6.1

Fem meters sikringssone: Med fem meters sikringssone forstås et fem meter bredt belte, regnet fra kulturminnets synlige eller kjente ytterkant. Inntil det er fattet særskilt vedtak er fem meters sikringssone rundt et automatisk fredet kulturminne lovbestemt, jfr. §6.2. Kulturminnet må ikke ha synlig ytterkant for å ha en slik sikringssone (Guribye & Holme 2001:64).

Spesialområde bevaring: Se regulering til bevaring ovenfor.

Undersøkelsesplikt: Begrepet viser til klml § 9, og gjelder automatisk fredete kulturminner. De regionale kulturminnemyndighetene plikter å undersøke om et tiltak vil virke inn på automatisk fredete kulturminner. Undersøkelsen starter ved at planen for tiltaket sendes til de regionale kulturminnemyndighetene. Det vil da avgjøres om det i forbindelse med tiltaket er nødvendig med en kulturvernfarelig registrering. I de sakene det kreves nærmere registrering, vil den kulturvernfarelige uttalelsen komme i etterkant av undersøkelsen.

ØK-registreringer: Registreringer av automatisk fredete kulturminner som er avmerket på økonomiske kartverk.

Atnosen, Stor-Elvdal

Fra Oddentunet, Os

«Lekebyen» ved Femund hytte, Engerdal

Slagghaug ved Femund hytte, Engerdal

*Langt – langt inni skogen
under svaiende graner
ved trollsvert tjønn
ligger ei værgrå brakke.
Øde og dødt—
bare kveldsråmen blagrer
mot ruta med dorske flammer;
og lågmælt bekkesilder
pusler søri en bakke.*

*«Hotell Gisti» sto det
over den skakke døra
med barnslige kølbokstaver
som regnet har visket ut.
Ei ongran vogger baret
over den svarte gropa
dit de gjennom vinduet slengde
skuler og kaffe-grut.*

*Hit ruslet på trøtte føtter
skogenes glemte riddere
når høstkvelden sokk over åsen
med grasskodde tong og tett.
Her satt de i lange kvelder
og pratet kring parafinlampa
om jenter – og dårlige priser.-
Her spelte de tjuge-ett.*

*Myrsnipa nere ved tjønnet,
som synger når dagen heller,
ho minnes i sangen sin
den bleike, onge gutten –
han som fikk grana over seg
og låg her i brakka og blødde
og kviskret i ørske et namn –
et jentenamn – på slutten.*

*Ei morken, lita brakke –
bare et fattig minne
om ukjent livsens lagnad
og slit i lange år.
I vindens sus rundt lafta
lever den håplause lengsel
de nærte i bønn og bannskap
om bedre tider og kår*

Hans Børli: «Brakka»,
fra samlingen «Tyrielden», 1945

